

50 pav. Kirsnos žmogaus veido rekonstrukcija (V. Urbanavičius)

Pastaruoju metu nemaža papildomos medžiagos davė Latvijoje Zveiniekų kapinyno prie Burtniekų ežero 21 mezolitinės kaukolės tyrinėjimai (485, p. 26—43). Nustatyti 2 antropologiniai tipai: ryškūs ilgagalviai (dolichokraniniai), aukštaveidžiai, atsikišusia nosimi žmonės ir kiek platesnės smegeninės (dolichomezokraniniai), žemo, mažai profiliuoto veido ir nelabai atsikišusia nosimi. Kirsnos ir Zveiniekų ryškūs ilgagalviai labai giminiški. Toks tipas mezolite buvo plačiai paplitęs į pietvakarius ir pietryčius nuo Pabaltijo: Padneprėje, Lenkijoje, Vidurio Europos šiaurėje ir šiaurės vakarų Prancūzijoje, taigi visose Šiaurės ir Vidurio Europos šiaurės srityse — nuo Bretanės iki Dnepro ir Suomijų įlankos (485, p. 33, 34). Skandinavijos mezolitinės kaukolės, kurių irgi la-

bai maža, dažniausiai taip pat ilgagalvės ir panašesnės į nordiškasias neolitines negu į Vidurio bei Pietų Europos mezolitines ar vėlyvojo paleolito, tik viena buvusi artimesnė kromanjonietiškomis (7, p. 41—43; 51, p. 133—136). Vokietijos DR žinomi vos keli nelabai aiškūs mezolitiniai radiniai — vienas su kromanjonietiškais požymiais, kitas — vidutiniagalvis (mezokraninis) (144, p. 18).

Tačiau Zveiniekuose rasta 11 ir kito tipo mezolitinių žmonių kaukolių — ilgagalvių kiek platesnės smegeninės, tarp jų ir 2 tikri plačiagalviai (brachikraniniai). Šis tipas aptinkamas Rytų (nors labai maža palyginamosios medžiagos ir ji neaiški) ir Vidurio Europoje. Zveiniekų antrojo tipo žmonės artimi ir kai kuriems Onegos ežero Elnių salos kapinyne palaidotiems gyventojams. Taigi artimiausių paralelių, atrodo, reiktų ieškoti Rytuose ir manyti, kad į šiaurines Pabaltijo sritis jau mezolite galėjo patekti gyventojų ir iš Rytų*.

* Tačiau tai dar neduoda pakankamai pagrindo skirti jas laponidiniam tipui, kaip bandė kai kurie lenkų antropologai ir archeologai (424, p. 397, 419), juoba kad archeologiškai tai niekaip neįrodoma. Priešingai — Vidurio Europoje tai galėjęs būti paleolito palikimas (321, p. 21—24), neturėjęs nieko bendra su minėta Šiaurės rytų įtaka.

Tuo tarpu galime pasakyti, kad mezolito laikų Lietuvos gyventojai galėjo būti ilgagalviai siauraveidžiai. Vis dėlto nenustebsime, jei, ypač šiaurės rytų Lietuvoje, rastume ir vidutinio pločio smegeninės kaukolę su ne taip labai atsikišusia nosimi. Tačiau, norint atsakyti, iš kur tie ilgagalviai (taip pat galimi ir kitokie) buvo atklydę, prireiks dar daug antropologinės bei archeologinės medžiagos.

Atrodo, visame Rytų Pabaltijyje bent jau iki mezolito vidurio buvo paplitę ilgagalviai europidiniai tipai (7, p. 43), o jau nuo antrosios jo pusės prasidėjo rasinių tipų maišymasis, pirmiausia Pabaltijo šiaurės rytuose.

Šis antropologinis klausimas vis dėlto tai dar ne etninis. Iki gentinės organizacijos kalbėti apie etnines problemas per anksti.

ANKSTYVASIS IR VIDURINIS NEOLITAS

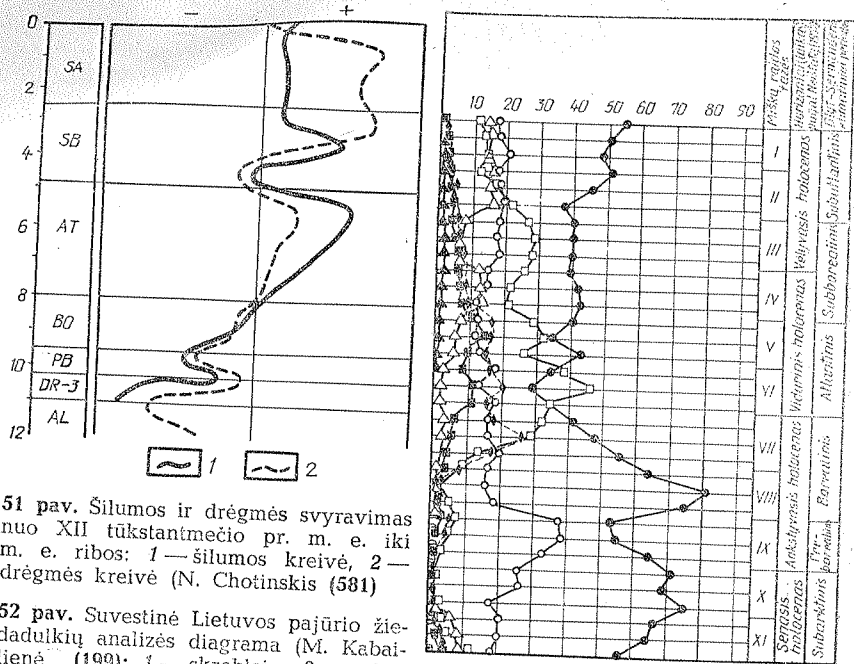
(IV*—III tūkstantmetis pr. m. e.)

ĮVADAS

Apibrėžimas. Neolitas yra žmonijos kultūros raidos tarpsnis, kuris prasidėjo, atsiradus keramikai, akmens gludinimui, pjovimui, grėžimui, ir baigėsi, vietoje pradėjus gaminti žalvario dirbinius. Tai senas, tradicinis, tačiau nepakeičiamas apibrėžimas, ypač tinkamas visai TSRS miškų zonai. Kitados mėginta neolitą apibrėžti remiantis ne šitais požymiais, o laikotarpį skirti pagal socialinius bei ekonominius pakitimus (gamybinio ūkio pradžią), tačiau teko grįžti prie senojo apibrėžimo. Niekas neabejoja, kad dalis naujų išradimų, techninių priemonių, dirbinių tipų atsirado kaip tik dėl pakitusių ūkinių, o kartu ir socialinių sąlygų, todėl neolito paminklus vadiname nebe stovyklomis, o gyvenvietėmis. Tačiau apie jas sprendžiame tik iš randamų materialinės kultūros dalykų visumos, todėl archeologinė periodizacija turėtų remtis pirmiausia tuo, kas matoma kiekvienam archeologui ir kiekviename paminkle, t. y. kultūros objektais, nes duomenų apie ūkį rasime toli gražu ne visur**. Archeologinės periodizacijos negalima pakeisti pirmąkart bendruomenės istorijos periodizacija, grindžiama kitais principais.

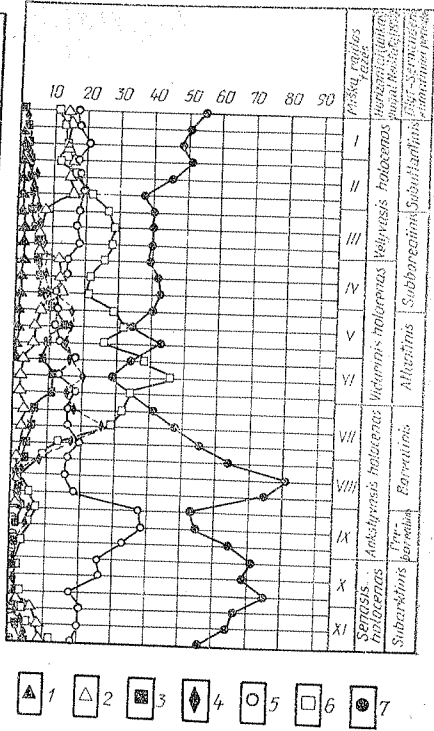
* Tuo tarpu neįmanoma nustatyti, kuriame IV tūkstantmečio pr. m. e. amžiuje baigėsi mezolitas ir prasidėjo neolitas, juo labiau kad šalimais dar ilgai turėjusios gyvuoti abiejų tipų kultūros.

** Ne kartą pastebėta, jog kultūros, kurios jau pažinojo keramiką, buvo neteisingai skiriamos mezolitui vien dėl to, kad jose neaptikta gamybinio ūkio požymių, pvz., Ertebiolės kultūra. Patobulinus tyrinėjimo metodus, paaiškėjo, jog tai buvusi vis dėlto žemdirbių kultūra (407).

51 pav. Šilumos ir drėgmės svyravimas nuo XII tūkstantmečio pr. m. e. iki m. e. ribos: 1—šilumos kreivė, 2—drėgmės kreivė (N. Chotinskis (581))

52 pav. Suvestinė Lietuvos pajūrio žiedadulkių analizės diagrama (M. Kabalienė (199)): 1—skroblai, 2—eglsės, 3—kilnieji lapuočiai, 4—lazdynai, 5—beržai, 6—alksniai, 7—pušys

Gyvenimo sąlygos. Neolito pradžioje klimatas buvo pats palankiausias (pav. 51) — jūrinis (atlantinis), žiemos švelnios, vegetacijos laikotarpis, kaip ir vėlyvajame mezolite, ilgesnis už dabartinį. Švelnus Atlanto oras siekė daug toliau į rytus negu ankstesniais periodais, ir tundros zona iš TSRS žemyninės europinės dalies beveik visai buvo išnykusi, tik miškų ir stepių riba liko panaši kaip dabar (581, p. 9).

Atlantinis laikotarpis — tai kilniųjų lapuočių klestėjimo metas. Ažuolas tapo miškų karalium. Tačiau neužgožė savo kaimynų, ir šalia azuolų galėjo puikiai tarpti guobos ir liepos. Šiuo laikotarpiu ypač paplito liepos. Daug alksnių, nors alksnynai buvo lokališki, sutapdavo su regresijomis, atsigavo mezolito pabaigoje kiek nustelbtos pušys (310) (pav. 52).

Perėjimas iš atlantinio į subborealinio klimato laikotarpį mišriųjų miškų pazonyje nelabai ryškus. Ši riba turėjusi būti apie 3200—3000 m. pr. m. e. Vis dėlto augalijos raidoje ji matyti. Atlantinio laikotarpio pabaigoje staiga ėmė mažėti kilniųjų lapuočių bei lazdynų, gausėti eglių. Vėl ėmė vyrauti pušys (199, p. 181, 182).

Nuo augmenijos kitimo priklausė ir gyvūnijos pasaulis. Briedžių, kurie mito daugiausia karklų ir beržų šakelėmis, dar daug buvo pajūrio srityje (pvz., Šventosios 1B, 2B gyvenvietėse), toliau nuo jūros (pvz., rytų Lietuvos gyvenvietėse prie Kretuono ežero, Kaliningrado srityje — Cedmare, prie Astraviškių ežero) mišriuose azuolynuose išsivyravo kilnieji elniai, stirnos, šernai, o vėliau — ir stumbrai. Tačiau to laikotarpio gyvenvietėse beveik niekur nerasta atvirus plotus mėgstančių žvėrių: arklių, kiškių. Žuvis išaugdavo labai didelės.

Baltijos baseine ir toliau plytėjo Litorinos jūra (pav. 31), kurios krantų linijos buvo artimos dabartinėms. Šiuo metu pradėjo formotis ir Kuršių nerija. Iš pradžių buvo tik ragas pietinėje dalyje, iki Pilkopio (Morskojės), o toliau į šiaurę — didelių besusiliejančių moreninių salų grandinė. Dar ilgai marios su jūra jungėsi keliomis pratakais ties Nida (Grobšto ragas), Pervalka (Žirgų ragas), būta sąsiaurio ir prie Bulvikio rago. Tarp Juodkrantės ir Klaipėdos tuo tarpu įsijojo parabolines kopos, sparčiai apaugančios plačialapių mišku (240, p. 28, 29). Tačiau jau III tūkstantmetyje pr. m. e. salose įsikūrė gyventojai.

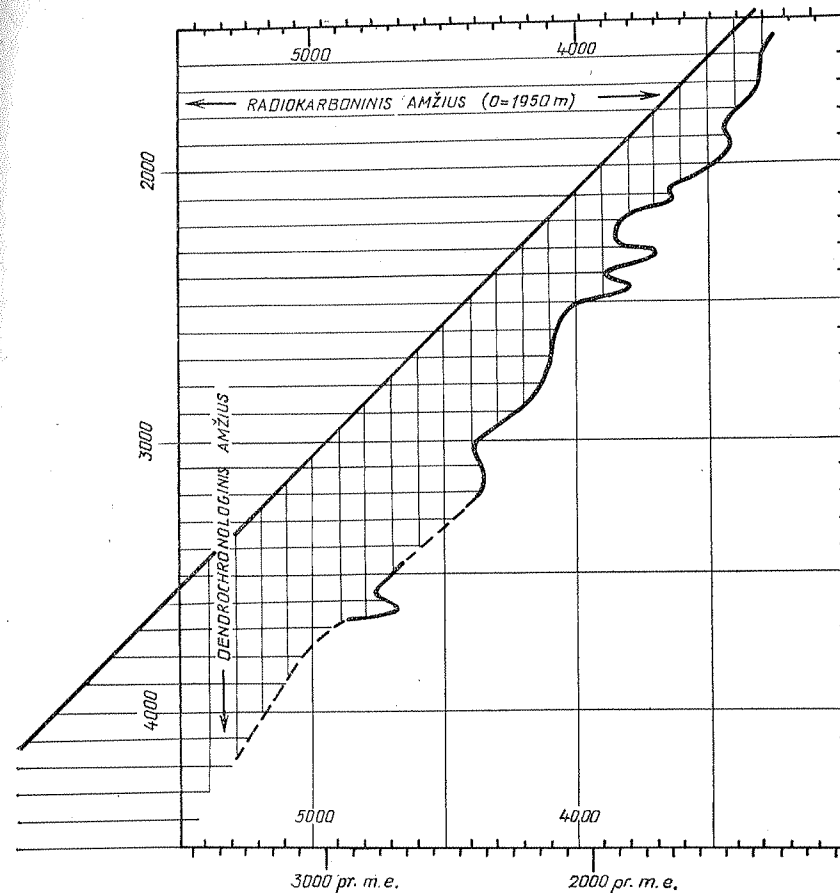
Laikotarpio pradžioje gruntinių vandenu lygis žemas, tad buvo galima gyventi prie pat vandens ir upių bei ežerų pakrantėse. Vėlyvosios jūros patvankos aplink visą Baltiją reiškėsi ne vienu metu: Pietų Pabaltijyje ir Lietuvoje bei Danijoje ji buvo apie 2000 m. pr. m. e., o Suomijoje — maždaug 4000 m. pr. m. e. (159, p. 85, 86). Todėl Suomijoje seniausių neolitinių radinių aptinkama aukščiausiose kranto dalyse (5, p. 19), Lietuvoje visiškai žemai prie vandens, o pakrantėse į rytus nuo Oderio ankstyvųjų gyvenviečių visai nepasitaiko — jos greičiausiai yra taip giliai po vandeniu, kad dabar nebesurandamos, nes čia jas sunaikino dvigubi reiškiniai: ir jūros transgresija, ir grimzantis žemynas (41, p. 103). Dėl šių sudėtingų reiškinų neolito gyvenviečių topografija gali būti chronologinis rodiklis tikrai labai nedideliame plote, ir tiesiogiai pagal ją negalime sinchronizuoti gyvenviečių net ir Pietų bei Pietryčių Pabaltijo ruože. Didžiojoje Lietuvos dalyje bei Kaliningrado srityje šio laikotarpio gyvenviečių topografija atspindi maždaug realią padėtį, nes čia jūros patvanka buvo dar vėliau negu pietinėje pakrantėje, o žemyno grimzdimas mažesnis; per vidurinę Lietuvos dalį kaip tik eina riba, nuo kurios į šiaurę pastebimas žemyno kilimas (326, pav. 2)*. Tuo tarpu šiaurės Latviją ir pietų Švediją jungia jau 10 m izobazė. Galbūt todėl čia ir pavyko rasti seniausią neolito paminklą prie Lubanos ežero — Uosą (Osa). Per Estiją ir Gotlandą eina 20 m izobazė, o šiauriau pakilimas dar didesnis.

* Galbūt ir mūsų pakrantę bus užgriebęs tas grimzdimas, ir todėl pajūryje nepavyksta rasti pačių ankstyviausių neolito paminklų (turim tik ankstyvojo neolito pabaigos).

vėlyvoji jūros patvanka, kuri Lietuvos pakrantėje ties Šventaja savo viršūnę pasiekė prieš 2000-uosius m. pr. e., vadintina limnėjine. Ji dar sutapo su lokalinio tektoniniu žemės grimzdimu Nemuno deltoje (240). Tada (ir dar anksčiau, pirmosios limnėjinės fazės metu) kai kurios pajūrio lagūnos gyvenvietės (pvz., Šventosios 1B, 2B, 3B) ir pateko po vandeniu, o vėlesnės turėjo trauktis toliau nuo kranto.

Datavimo klausimai. Neolito kultūros raida daug spartesnė, tad archeologai mėgina laikotarpį suskirstyti bent 200 metų tarpsniais. Tam turime įvairių metodų, iš kurių svarbiausias — radiokarboninis. Gautos datos buvo pradėtos vadinti net absoliutinėmis. Tačiau paaiškėjo, kad kaip tik neolito radiokarboninės datos yra pačios netiksčiausios. Todėl, prieš pradėdant nagrinėti jo kultūras, reikia trumpai aptarti ir šį klausimą. Pats tiksliausias datavimo metodas yra dendrochronologinis, arba medžių rievių skaičiavimo. Rievių storių seka atspindi klimato raidą, kuri visame šiaurės pusrutulyje buvo gana vienoda. Labai padėjo ypatingos rūšies ilgamažių pušų, augančių Kalifornijoje, *Pinus Aristata*, medienos rievių skaičiavimas, kurio skalę C. V. Fergusonui pavyko sudaryti iki 4600 m. pr. m. erą. Gretinant Šveicarijos neolitinių pastatų sijų medžių rievės su minėtos pušies rievėmis, pastebėtas tas pats dėsningumas. Nustačius ir vienu, ir kitu radiokarbonines datas, paaiškėjo, kad šis datavimas labai netikslus — ypač skiriasi kaip tik neolito paminklų datos. Gera pamoka buvo Egipto sarkofagai, nes juos buvo galima datuoti iš karto trejopai: istoriniais duomenimis, radiokarboniniu ir dendrochronologiniu metodu. Paaiškėjo, jog istorinės datos sutapo su dendrochronologinėmis, o radiokarboninės buvo vėlyvesnės (363; 364, p. 1—7). Įvairiais laikotarpiais radioaktyviosios anglies kiekis medienoje, pasirodo, buvo nevienodas. Laikotarpio nuo 500 m. pr. m. e. iki 1200 m. e. m. radiokarboninės datos tikslios, t. y. sutampa su dendrochronologinėmis ir istorinėmis. O ankstesnio negu 500 m. pr. m. e. laikotarpio tas skirtumas vis didėja, ir, pvz., nuo IV iki VII tūkstantmečio pr. m. e. radiokarboninės datos nuo tikrųjų (vadinamųjų kalibruotų) gali skirtis (vėluoti) 600—800, o kartais — net 1000 metų. Nukrypimus galima patikslinti remiantis H. E. Ziuso (H. E. Suess) sudaryta lentele (pav. 53). Ji labai svarbi, norint susikalbėti su tais archeologais, kurių darbuose nurodomos jau kalibruotos datos. Tuo tarpu Šiaurės, iš dalies Vidurio ir Rytų Europoje dar paprastai žymimos radiokarboninės*.

* Datų neatitikimą palietėme neolito skyriuje todėl, kad čia jis ypač svarbus ir kad negalime pasakyti, kaip ankstesniu negu 4600 m. pr. m. e. laikotarpiu, t. y. prieš neolitą, santykiauja radiokarboninės ir istorinės datos. Tačiau kitais metodais (pvz., juostuotųjų molių nuosėdų sluoksnelių skaičiavimais) nustatyta, kad giliau į praeitį tie skirtumai mažėja ir apie 8000 m. pr. m. e. yra nepalyginamai mažesni negu apie 4000 m. pr. m. e. (365, p. 121—127).

53 pav. Radiokarboninių ir dendrochronologinių datų santykis (H. E. Suess (364))

Kultūrų klausimai. Iki XX a. septintojo dešimtmečio ankstyvasis neolitas buvo vertinamas dar XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje išgalėjusiu požiūriu, pagal kurį Lietuvos teritorija iki baltų įsikūrimo buvusi gyvenama finougrų genčių su joms būdinga šukinės duobelinės keramikos kultūra. Nors, tiesą sakant, jokių argumentų iš Lietuvos teritorijos nebuvo pateikta, tačiau šis požiūris (tik pažėmus viršutinę ribą) išsilaikė beveik šimtmetį ir negalima sakyti, kad būtų visai išnykęs. Buvo kreipiamas dėmesys vien į tariamuosius šukinius išpaudus puodų šukėse. Beje, šukiniais buvo laikomi visi nevirveliniai papuošimai. Taigi iki septintojo dešimtmečio literatūroje buvo minimos 2 neolito kultūros — šukinė ir virvelinė (524, p. 63; LAB, p. 53—85), nors abiejų dėl to buvo reiškama jau seniai (plačiau 300, p. 5—26).

Pastaruoju metu, plačiau ėmus tyrinėti visą Rytų Pabaltijį ir gretimas sritis, susidarė visai kitas vaizdas. Neolitas skirstomas į 3 periodus — ankstyvąjį, vidurinį ir vėlyvąjį. Svarbiausias skiriamasis požymis yra vietinių kultūrų santykis su kitomis kultūromis. Ankstyvasis neolitas yra aiški mezolitinė kultūra tąsa. Viduriniame neolite jos išlieka, tačiau priblęsta, nes pradedama bendrauti su kitai kultūrai priklausančiais kaimynais. Štai šiuo metu ir pastebimi pirmieji ryšiai su finougriškomis šukinės duobelinės keramikos kultūromis, kurios vis dėlto neužgožė vietinių. Tarp ankstyvojo ir vidurinio neolito nėra ryškių ribų, todėl juos ir nagrinėjame kartu. Tuo tarpu vėlyvasis jau visai skiriasi — jis nuspalvintas virvelinės keramikos kultūros.

NEOLITINĖ NEMUNO KULTŪRA

Apžvalga. Pirmieji šios kultūros radiniai iš Varėnos raj. — pavienės puodų šukės, kurios vėliau paprastai būdavo skiriamos šukinės keramikos kultūrai, pateko jau į V. Šukevičiaus rinkinį. Tik maždaug septintajame mūsų amžiaus dešimtmetyje pradėti sistemingai tyrinėti Nemuno kultūros paminklai Nemuno aukštupio baseine Lietuvoje ir Baltarusijoje. Tuomet paaiškėjo radinių kompleksas ir kartu išryškėjo, kad tai savita kultūra. 1957—1964 m. tyrinėjusi Baltarusijos panemunių paminklus N. Gurina pastebėjo, kad jų ankstyvojo neolito titnago dirbiniai mažai skiriasi nuo mezolitinių, o keramika visai savita. Ji priėjo svarbią išvadą, jog šie radiniai skirtini ne šukinės duobelinės keramikos kultūrai, bet artimesni Dnepro—Doneco kultūrai. Nepaisant kai kurių skirtumų, siūlyta Lietuvos, šiaurės vakarų Baltarusijos bei šiaurės rytų Lenkijos neolito kultūrą laikyti viena bendra etnokultūrine sritimi (479, p. 202, 203), kurioje neolito kultūra susiklosčiusi vietiniu pagrindu. Tuo pat metu (1960 m.) Baltarusijoje, Baranovičių raj., kasinėtas svarbus Nemuno kultūros paminklas Dobryj Boras (582, p. 42—46).

Lietuvoje 1954 ir 1959 m. taip pat buvo tyrinėtas pirmasis Nemuno kultūros paminklas Varėnos raj. — Versminio 1-a gyvenvietė*. Tik 1962 m. ištyrinėtos Dubičių 2-a ir 3-a gyvenvietės; Varėnos raj., Ežeryno 23-a gyvenvietė, Alytaus raj., jau pripažintos kaip saviti ankstyvojo neolito paminklai, aiškiai tęsiantys mezolitinės titnago dirbinių tradicijas, o keramika artima Dnepro—Doneco kultūros Ukrainoje ir Baltarusijoje keramikai (542, p. 54—62; 195, p. 101—109; 303, p. 177—182).

Maždaug tuo pačiu metu buvo naujai įvertinti ir Lenkijos vadinamieji šukinės keramikos radiniai, kuriems kartu su panemunių

* Nors tuo metu ji buvo laikoma šukinės keramikos kultūros gyvenvietė (31, p. 5—19; LAB, p. 61, 62).

radiniais A. Gardavskis davė vieną Dnepro—Elbės kultūros vardą (112). Nemuno kultūros tyrinėtojams tai turėjo didelę reikšmę, nors pasiūlytasis pavadinimas archeologinėje literatūroje neįsigalėjo*.

Pirmieji tyrinėti Nemuno aukštupio paminklai gana skirtingi ir iš pradžių tikrai buvo net nelabai aišku, ar jie priklausė vienai kultūrai. Todėl literatūroje atsirado tokių terminų: Dubičių tipo paminklai (562, p. 66), Dobryj Boro tipo paminklai (583, p. 223) kaip Dnepro—Doneco kultūros variantai. Jie išliko ir vėliau, kai paaiškėjo, kad visi šie paminklai priklausė tik skirtingiems Nemuno kultūros etapams (583, p. 83—97; 582). M. Černiauskis Dubičių etapu pavadino ankstyvąjį, Lysaja Goros — vidurinį, o Dobryj Boro — vėlyvąjį Nemuno kultūros tarpsnį.

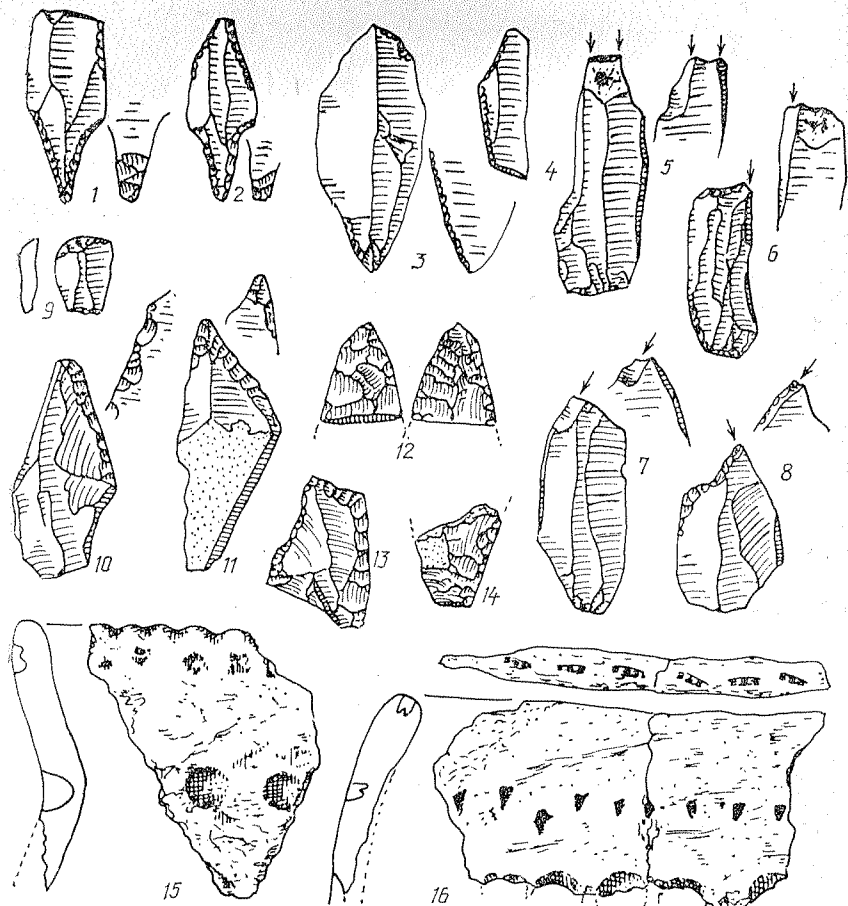
Lenkų literatūroje, nepriėmus A. Gardavskio pasiūlyto Dnepro—Elbės kultūros termino, mėginta verstis su senaisiais „šukinės“ bei „šukinės duobelinės“ kultūros vardais (280, p. 75—87), tačiau, neišvengus Nemuno kultūros pavadinimo, bandyta šią kultūrą įsprausti į duobelinės šukinės keramikos kultūrą (428, p. 332). Beje, Lenkijoje visos šios kultūros išskirtos tipologiškai ir Nemuno kultūros sąvoka priimta labai rezervuotai, nes neturėta vien šios kultūros paminklų arba jie nebuvo pripažinti, pvz., kaip Sosnia (Sośnia), Grajevo vaiv. (425; 203). Ir pirmąkart Dubičių tipo paminklu pavadinta gyvenvietė prie Vozna Ves (Woźna Wies) vietovės Lomžos vaiv. (204, p. 305—322). Dabar Nemuno kultūros paminklų šiaurės rytų Lenkijoje aptikta ir daugiau.

Kaliningrado srityje nuo seno buvo žinomi keli ankstyvojo neolito paminklai, netilpę į šukinės keramikos kultūros rėmus. Vienas iš jų — 1905—1914 m. tyrinėta gyvenvietė prie užakusio Astraviškių ežero, XVIII a. priklausiusio Cedmaro baronienei (357, p. 148—160). Į literatūrą radiniai įėjo Cedmaro bei Astraviškių, o vėliau — ir Serovo paminklų vardu. Jie saviti, tad daug archeologų bandė juos interpretuoti (104, p. 56—59; 100, 1, p. 215 ir kt.; 99, p. 158—165; 151, p. 126—134; 154, p. 100—169; 387, p. 78—81; 202, p. 233—295; 205; 280, p. 67—75; 428, p. 320—324). Kadangi keramika atrodė labai primityvi, puodai smailiadugniai, kaulo inventorių skurdokas, tai nuo 1920 iki 1960 m. šie radiniai buvo laikomi vieninteliais tikrais ankstyvojo neolito atstovais ir, neturint kitos palyginamosios medžiagos, gretinami su Danijos ankstyvojo neolito kiaukutynų keramika. Tik 1969 m. pradėti nauji Cedmaro gyvenvietės kasinėjimai išaiškino jų laikotarpi ir kultūrinę priklausomybę: jie skiriami viduriniam neolitui ir artimi Nemuno kultūrai (566, p. 34—37; 567).

Pagrindiniai bruožai. Titnago inventorių rodo aiškia mezolitinės Nemuno kultūros dirbinių tipų tąsą. Tačiau atsiranda ir

* Ši nuomonė atsispindi ir Lietuvos archeologų darbuose (LAB, p. 75), nors dar beveik nebuvo medžiagos nei jai pritarti, nei paneigti.

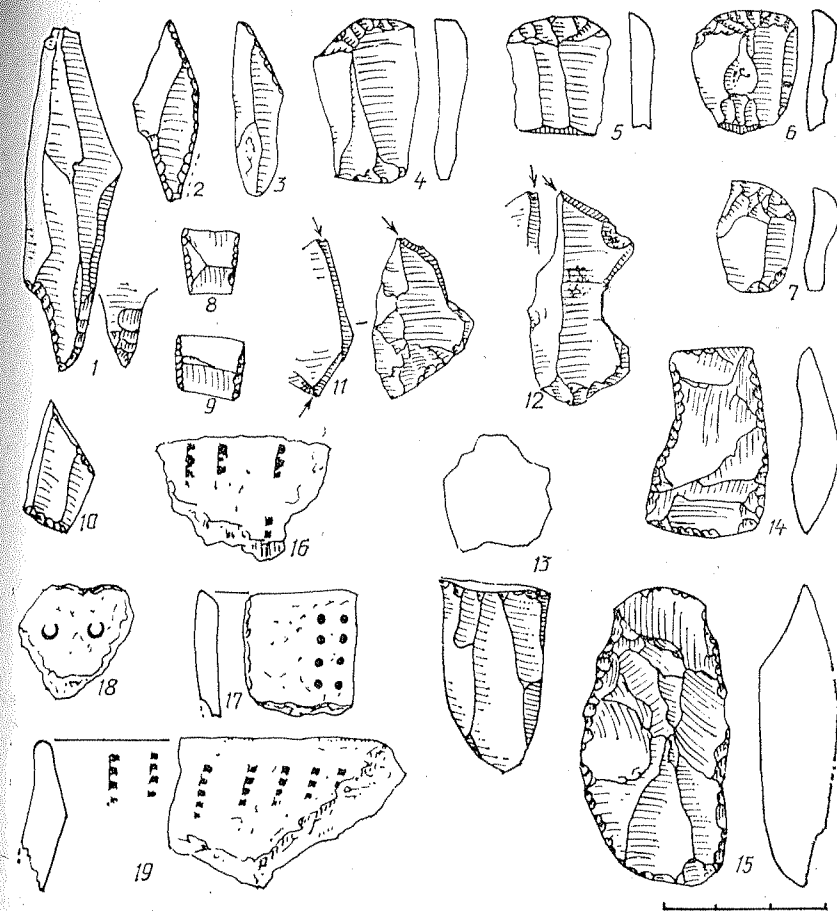

54 pav. Pagrindiniai Dubičių 3-os gyv. radiniai: 1—4, 12 — strėlių antgaliai, 5—8 — rėžtukai, 9 — gremžtukas, 10 — peilis, 11 — gražtelis, 13, 14 — specialios paskirties įrankiai, 15, 16 — keramika

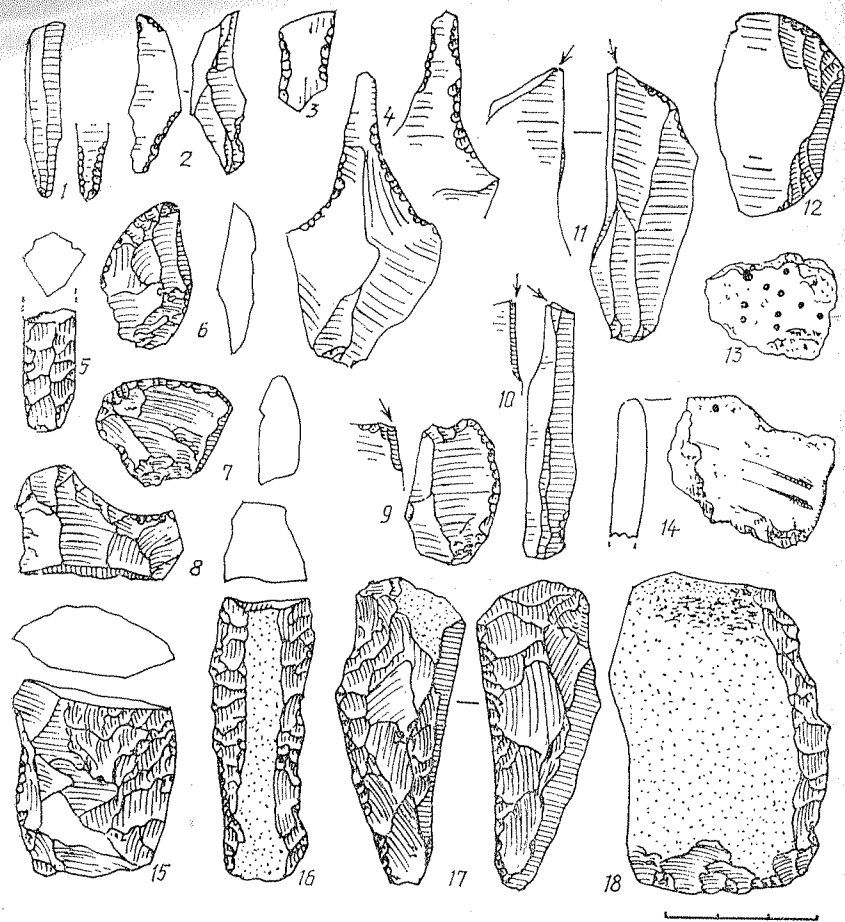
vien neolitui būdingų tipų bei naujos apdirbimo technikos. Kartu prastėja iš seno paveldėtos dirbinių formos. Keramikos maža, ir ji menkai ornamentuota. Molio masėje gausu organinių, ypač augalinių priemaišų (būna ir sraigių), vėlesnėje fazėje daugėja stambokų grūsto kvarco dalelių. Puodai smailiadugniai, 1:1,5 proporcijos, vėliau jie kiek trumpėja. Kakleliai statmeni, truputį įgaubti ar kiek atlošti. Viduriniam neolitui būdingas savitas kaklelio profilis, susidaręs dėl iš vidaus išspaustų gumburėlių.

Paminklų Lietuvoje aptikta dar labai nedaug. Jei nerandama keramikos, titnago dirbinius labai sunku atskirti nuo mezolitinų. O keramika tokia trapi, kad išlieka tikrai kultūriniame sluoks-

55 pav. Pagrindiniai Versminio 1-os gyv. radiniai: 1—3, 8—10 — strėlių antgaliai, 4—7 — gremžtukai, 11, 12 — rėžtukai, 13 — skaldytinis, 14, 15 — kirveliai, 16—19 — keramika

nyje. Dauguma paminklų yra labai žemai prie vandens, ant salpų. Iš jų minėtina Varėnos raj. Dubičių 3-a (pav. 54) (apatinis kultūrinis sluoksnis), Versminio 1-a (pav. 55) (apatinis kultūrinis sluoksnis), Barzdžio miško stovykla prie Dubičių, Margių 1-a (apatinis ir vidurinis kultūriniai sluoksniai), Ežeryno 23-a (pav. 56), Alytaus raj. (apatinis kultūrinis sluoksnis). Šio tipo keramikos bei titnago radinių aptikta apnaikintuose Dubičių 2-os, Rudnios 6-os ir kt. gyvenviečių kultūriniuose sluoksniuose. Tik kai kurių gyvenviečių — Dubičių paminklų (542; 308), Ežeryno 23-os (308), Versminio 1-os (31; 308), Margių 1-os (309) — medžiaga iš dalies paskelbta.

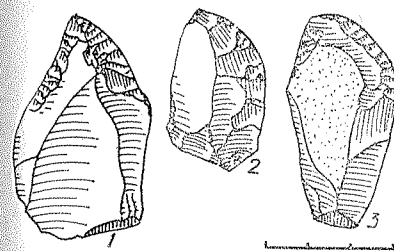

56 pav. Pagrindiniai Ežeryno 23-os gyv. radiniai: 1—3—strėlių antgaliai, 4—gražtelis, 5, 16, 17—retušavimo įrankiai, 6—3—gremžtukai ir grandukai, 9—11—rėžtukai, 12—peilis, 13, 14—keramika, 15—iš dalies gludintas kirvelis, 18—negludintas kirvelis

Inventorius. Titnago dirbiniai. *Skaldytiniai* labai artimi mezolitiniams, bet dažniausiai vienagaliai (pav. 55:13). Margių 1-oje gyvenvietėje pasitaikė net migdolinių. Visai nebūdingi tik laibieji: siaurosios skeltelės skeliamos nuo laivelio pavidalo skaldytinių. Skeltės dalijamos mikrorėztukų technika.

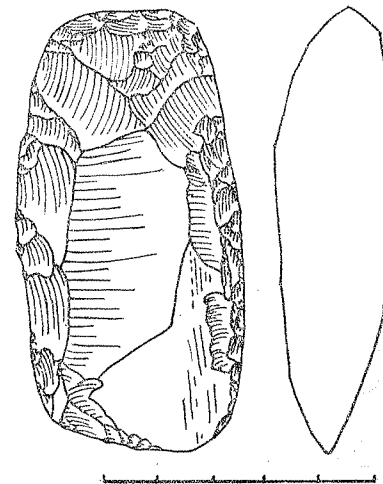
Ankstyvojo neolito *strėlių antgaliai* tų pačių tipų kaip ir mezolitiniai: episvidriniai, lancetiniai ir trapeciniai. Viduriniame neolite prisideda dar trikampiai bei širdiniai, tačiau jie neišstumia senųjų tipų. Episvidriniai būna neišmaugta arba išmaugta (pav.

54:1, 2; 55:1; 56:1, 2) įtvara, dažnai iš blogosios pusės retušuota, tačiau retušas paprastai labai skiriasi nuo mezolitinio—plokščias. Vis dėlto dažniausiai šios formos antgalių išmaugtoje įtvaroje belieka siauras pakraštinis retušas (pav. 56:1, 2). Iš episvidrinio tipo antgalių išriedėję ir mažai jau senuosius tipus primenantys neišmaugtomis įtvaramis (pav. 54:3), tik siaurai retušuotais pakraščeliais.

57 pav. Vidurinio neolito Dubičių 2-os gyv. peiliai

58 pav. Lešio pjūvio kirvelis gludintais ašmenimis iš Rudnios

Dar kartais, pvz., Versminio 1-oje, Margių 1-oje, gyvenvietėse pasitaiko mezolitui būdingų taisyklingų trikampių formų lancetinių antgalių, tačiau dažniausiai lieka tik nusmailintos iki pat viršūnėlės retušuotos skeltelės. Dubičių 3-oje gyvenvietėje buvo tik vienas taisyklingas antgaliukas (pav. 54:4), o Versminio 1-oje—gana daug taisyklingų (pav. 55:3) ir net įstrižinių lancetų (pav. 55:2, 10). Rasta ir ietigalių ašmenėlių, tik dažniausiai smailiomis viršūnėlėmis. Margių 1-os gyvenvietės abiejuose sluoksniuose buvo taisyklingų trikampių lancetų išskelta viršūnėlė, šiek tiek pasitaikė ir ašmenėlių. Neolitiniai lancetai dažniausiai trumpi. Trapecijos visą egzistavimo laikotarpį beveik neskiria. Kai kada jos būdavo daromos iš nuoskalų, bet dažniausiai—iš mažų skelčių dalių. Jų rasta visose gyvenvietėse: Ežeryno 23-oje, Versminio 1-oje, Dubičių 2-oje ir 3-oje ir kt. (pav. 55:8, 9; 56:3).

Gremžtukai taip pat panašūs į mezolitinius (pav. 54:9; 55:4—7; 56:6—7)—dažniausiai neilgi, gražiai išrietais ašmenimis, pvz., Versminio 1-os, Margių 1-os gyvenviečių. Bet vis dažniau pasitaiko įstrižais ašmenimis arba netaisyklingų, kaip Ežeryno 23-os

gyvenvietės. Tuo tarpu Margių 1-oje aptikta labai įvairių gremžtukų: apatiniame sluoksnyje pasitaikė didelių plokščių, bet daugiausia abiejuose sluoksniuose visai mažų, pagamintų iš skelčių ir nuoskalų.

Rėztukų irgi aptinkama įvairių mezolitinių tipų — vidurinių ar šoninių nuskeltinių (pav. 54 : 7; 55 : 11, 12; 56 : 10, 11), vidurinių retušuota briauna (pav. 54 : 8), bet dažniausiai — kampinių retušuota briauna (pav. 54 : 6; 56 : 9), būna grandukų-rėztukų (pav. 54 : 5).

Grandukų pasitaikė įvairiuose paminkluose, ypač daug jų Ežeryno 23-oje (pav. 56 : 8) ir Margių 1-oje gyvenvietėse.

Grąžteliai taip pat paveldėti iš mezolito (pav. 54 : 11; 56 : 4). Itin būdingi trikampiai dirbiniai iš abiejų kraštų retušuotu smailiu.

Dar vienas charakteringas Nemuno kultūros vidurinio neolito įrankis — tai peiliai. Padaryti iš plačios tvirtos skeltės, plačiai retušuotomis briaunomis ir dažnai smailia, net palenкта viršūne (pav. 57 : 1—3). Jų rasta Dubičių 2-oje, 3-oje, Versminio 1-oje, Margių 1-oje, Rudnios 6-oje, Derežnyčios 23-oje ir kt. gyvenvietėse.

Retušavimo įrankių dažnai aptinkama visose ankstyvojo bei vidurinio neolito gyvenvietėse, pvz., Ežeryno 23-oje; jų išlieka nudužę galai. Paprastai būna trikampio, kartais ovalaus pjūvio, smarkiai nuzulinta viršūne (pav. 56 : 5, 16, 17).

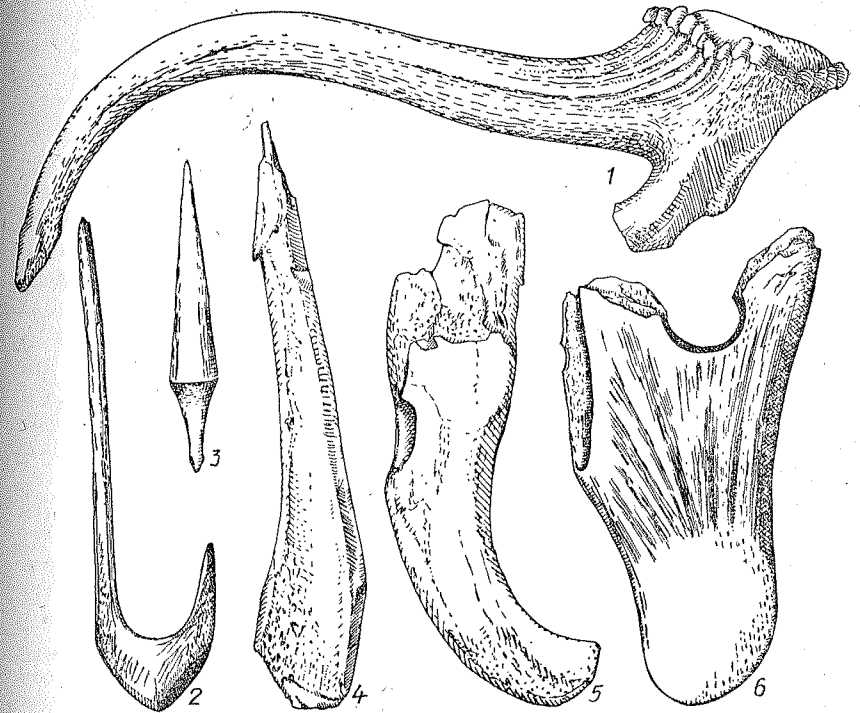
Ovaliniai kirveliai bei pleištai taip pat gana panašūs į mezolitinius (pav. 55 : 14, 15; 56 : 15, 18), nors vis dėlto daugiau pasitaiko pleištu, pagamintų iš plokščių, kaip Ežeryno 23-oje gyvenvietėje (16 jų), retušuotų iš vienos ar abiejų pusių. Vienas buvo, matyt, perdirbtas iš kiek pagludinto kirvelio (pav. 56 : 15). Daugumos retušuoti tik pakraščiai. Pasitaiko kirvelių net su mezolitiniams būdinga skersine nuoskala ašmenims paaštrinti, kaip Versminio 1-oje gyvenvietėje, tik neolitinių ašmenys paprastai dar ir paretušuoti (pav. 55 : 14). Ovalinių kirvelių formos dar dažnai artimos mezolitiniams prototipams, tačiau, ypač viduriniame neolite (pvz., Margių 1-os gyvenvietės viduriniame sluoksnyje), jų ašmenys būna jau kiek paplatinti, kertuoti — neolitinio tipo. Viduriniame neolite kartais pasitaiko kirvelių įsmaugta įtvara, kaip Margių 1-oje gyvenvietėje.

Gludintų kirvelių nuoskalėlių rasta visose šio tipo gyvenvietėse, tačiau jų formą pasekti sunku. Štai Margių 1-oje gyvenvietėje aptiktas peilis, padarytas iš gludinto plokščio lešio pjūvio kirvelio, rodo, kad šitokie kirveliai turėjo būti būdingi Nemuno kultūrai. Tai patvirtina ir toje pat bei kitose gyvenvietėse rasti jų ruošiniai. Dažniausiai jie būna dar siaurėjančiais, bet jau kamputais ašmenimis. Ovalinių kirvelių gludintais ašmenimis aptikta ir Rudnios gyvenvietėse (pav. 58), lešio pjūvio gludinto kirvelio dalis rasta Derežnyčios 23b gyvenvietėje. Iš viso Lietuvoje sure-

gistruota apie 50 šio tipo kirvelių. Visi mažiukai: didžiausi 8—9 cm ilgio ir iki 2 cm storio. Daugiausia jų rasta pačioje pietinėje Lietuvos dalyje, taigi Nemuno kultūros paplitimo srityje (LAA, 1, p. 85, žem. 11 : 1).

Kaulo bei rago dirbinių aptikta daugiausia atsitiktinai. Prie gyvenviečių radinių galėtume priskirti nebent Turlojiškės, Kapsuko raj., ir Pašventupio, Prienų raj., dirbinius. Turlojiškėje prie žmogaus griaučių rastas raginis kaplys su skylė kotui ir smailus raginis kirvelis irgi su skylė. Tokių smailių kirvelių žinoma ir daugiau iš Lietuvos (pav. 59 : 5) bei Kaliningrado srities.

Pašventupyje pievoje prie pat Nemuno kranto aptiktas irgi raginis kaplys (pav. 59 : 6) su skylė kotui ir nusmailinta stirmos rago viršūnė. Galbūt šiai kultūrai priklausė ir Turniškėse rastas kaplys. Būdingi ir dvigubo kūgio apvalaus pjūvio antgaliai (pav. 59 : 3) bei vienadantiai žeberklai (pav. 59 : 4). Be abejo, čia priklausė ir stambus meškerės kabliukas be užbarzdos, rastas Dovinės upelyje prie Daukšių (pav. 59 : 2). Juos papildė Cedmaro

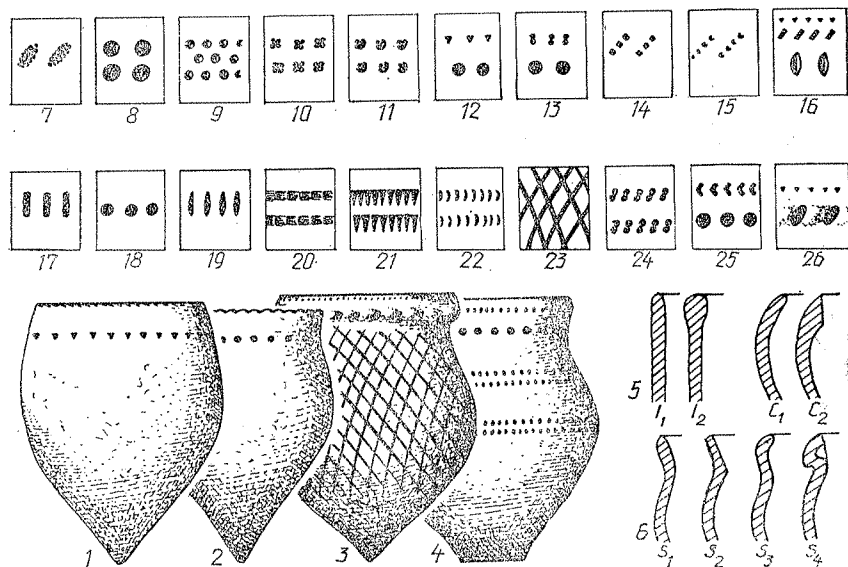

59 pav. Nemuno kultūros kaulo ir rago dirbiniai: 1 — smailus kaplys (Kašėtos), 2 — meškerės kabliukas (Daukšiai), 3 — strėlės antgalis (Alksnėnai), 4 — vienadantis žeberklas (Vilkaviškio apyl.), 5 — kirvelis (Kašėtos, Ūloje prie Gaidžių salos), 6 — kaplys (Pašventupys)

radiniai (357, p. 148, 156; 568, p. 115—119), labai primenantys mezolitininius tipus: elnio rago kirveliai su skylė nupjautos atšakos vietoje, kaptai iš vamzdinių kaulų, įvairūs smaigai, žeberklas su užbarzda, meškerės kabliukas be užbarzdos ir saviti smailieji kapliai (568, pav. 2:1—3). Vienas buvo Lietuvoje — Kasėtose (pav. 59:1)*. Tokiu kapliu buvo dirbama smailiuoju galu, kuriame yra gunklelis. Labai primityvūs taip pat prie Nemuno kultūros priskirti kaulo bei rago dirbiniai iš Kamenio II gyvenvietės Baltarusijos Polesėje (497, p. 70). Jie daugiausia pritaikyti prie pačios gamtos suteiktų formų, labai mažai pakeistas ankstesnis pavidalas. Taip pagaminti įvairūs kalteliai, kaplio pavidalo įrankiai, ylos, ovalaus pjūvio įtveriamieji kirveliai.

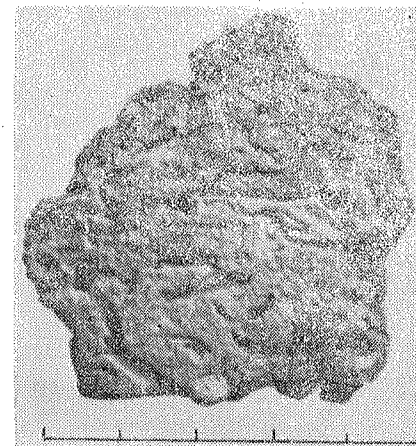
Keramiką. Pagrindinis puodų tipas yra dideli smailiadugniai plačiaangiai katilai, kurių angos skersmuo su aukščiu santykiauja kaip 1:1,5 (pav. 60). Ankstyvojo etapo (Dubičių 3-os, Margių 1-os apatinių sluoksnių gyvenviečių) molio masėje ypač gausu augalinių priemaišų. Viduriniame neolite pradėta maišyti gana daug stambokų kvarco trupinių. Išdegusios augalinės priemaišos palieka labai ryškius pėdsakus (pav. 61), todėl keramika atrodo akyta, yra lengva, ornamentai įspausiti gana negrabiai.

60 pav. Nemuno kultūros ankstyvojo ir vidurinio neolito keramika: 1, 2 — ankstyvojo neolito puodų tipai (pagal Dubičių radinius), 3, 4 — vidurinio neolito puodų tipai (pagal Margių radinius), 5, 6 — puodų kaklelių formos, 7—16 — ankstyvojo neolito ornamentikos motyvai, 17—26 — vidurinio neolito ornamentikos motyvai

* Anksčiau buvo manyta, kad tai kirvio įtvaros ruošinys (543, p. 166, pav. 144:2).

Aptinkama 3 variantų puodų kaklelių: tiesių (I pavidalo) (pav. 60:5, 6), kiek įgaubtų (C pavidalo) ir truputį atloštų (S pavidalo). Visų briaunos apvalios, vienodo storio. Tokie yra Dubičių 3-os (pav. 54:15, 16), Margių 1-os gyvenviečių apatinio sluoksnio radiniai. Ornamentikos motyvų labai mažai (pav. 60:7—16), ir jais puošti tik puodo pakraščiai. Tai iš dvidančio įspaudo, kartais sukryžiuoto, sudarytos katpėdėlės, trikampiai įspaudėliai, įvairaus dydžio duobutės. Didžiosios paprastai puošia S pavidalo puodo pakraščius. Tai iš dvidančio įspaudo, kartais sukryžiuoto, sudarytos katpėdėlės, trikampiai įspaudėliai, įvairaus dydžio duobutės. Didžiosios paprastai puošia S pavidalo puodo pakraščius.

61 pav. Keramikos su augalinėmis priemaišomis paviršius. Dubičių 2-a gyv.

dažniausiai atrodo karpytos, nes iš viršaus įspaustos katpėdėlių (pav. 60:10, 11), apvajinio įspaudo (pav. 60:7), šukučių štapeliu (pav. 60:14, 15) ar net paprastomis įkartomis. Vidurinio neolito ir ankstyvesnių laikų puodų paviršius dažnai skiriasi: vidurinio neolito puodai būna nuglaistyti labai riebiu moliu — engobuoti kaip dauguma Margių 1-os gyvenvietės (pav. 60:3, 4, 17—26). Jų forma dar panaši į ankstyvojo neolito puodų, tačiau proporcijos ima skirtis — puodai trumpėja ir plėtėja. Be dar dažnai aptinkamų gilių duobučių S pavidalo kaklo linkyje, atsiranda iš vidaus išspaustų gumburėlių. Taip susidaro savitas, tik šiai kultūrai būdingas kaklelio profilis — S₁ (pav. 60:6). Imamos gražinti ir puodų sienelės, bet tie papuošimai dažniausiai labai neįvairūs — tai įstrižinės susikertančios juostelės, sudarančios tinklinį raštą, arba retos lygiagretės statmenų stulpiukų eilutės. Dugnelių liekanų aptikta labai mažai, tačiau, pasitelkę kaimynų radinius, galime spręsti, kad ankstyvosios fazės puodų dugneliai smailūs (kampas mažesnis negu 90°), antroje fazėje jis darosi didesnis negu 90°, atsiranda mažų priplotų dugniukų. Pastarųjų nuotrupų rasta Margių 1-os gyvenvietės viduriniame sluoksnyje. Geriausiai išlikusių šio tipo puodų žinoma iš Cedmaro kasinėjimų (357, lent. X:3), tad tie puodai ir gavę Cedmaro tipo vardą. Jiems būdingas aukštas priedugnis ir smarkiai išpūsta viršutinė dalis.

Atskirai reikėtų paminėti Versminio 1-os gyvenvietės keramiką. Jos sienelės plonesnės, molio masė be augalinių priemaišų, tačiau yra grūsto granito ir kvarco. Puodų kakleliai tų pačių formų, pasitaikė ir į vidų nusklembtu pakraščiu ar atloštu kaklu, kurio tik viršutinė briauna kiek pasvirusi į vidų. Paviršius netoli briaunos puoštas daug smulkesnėmis duobutėmis ir kitokiais

įspaudėliais (pav. 55:16—19). Panašios keramikos su smulkiais įspaudėliais rasta netoli Marcinkonių prie Trikampio ežero, Dubičių 2-oje bei kai kuriose kitose gyvenvietėse.

Chronologijai atspirties taškų nedaug. Iš ankstyvųjų gyvenviečių (Dubičių 3-os ir Margių 1-os) apatinių kultūrinių sluoksnių matyti, kad jos buvo išikūrusios prie Peleos ir Dubos ežerų krantų visiškai žemai prie vandens, sausros laikotarpiu, kai vandens lygis buvo smarkiai kritęs ir negrėšė pavojus užlieti gyvenvietes. Kultūrinis sluoksnis susiklostęs ant šiek tiek užpustyto smėliu ežero graužo sluoksnio prieš I ežerų transgresiją, kuri įvyko apie 3000 m. pr. m. erą. Taigi ankstyvoji Nemuno kultūros fazė turėjusi siekti IV tūkstantmetį pr. m. erą. Ežerų transgresijos gyvenvietės paplovė. Ir, pvz., Margių 1-os gyvenvietės vidurinis sluoksnis su pilkais intarpais, kurie galėjo susidaryti užaugant apsemtai pakrantei, yra jau potransgresinio laikotarpio. Taigi vidurinis neolitas galėtų būti datuotas III tūkstantmečio pr. m. e. viduriu.

Šiuos duomenis patikslina pastaraisiais metais kasinėjant Cedmaro bei kitas gyvenvietes nustatytos datos. Pvz., netoli Dobrovol'sko Ančių pelkės 1-a stovykla, kurios inventorius daug kuo artimas Versminio 1-os gyvenvietės inventoriui, nelabai tiksliai datuota IV tūkstantmečio pabaiga — III pradžia *. Kadangi joje rasta ir puodų plokščiais dugneliais, tai ji, be abejo, priklausė jau III tūkstantmečiui pr. m. erą. Cedmaro A gyvenvietės ankstyvasis radinių horizontas, žiedadulkių analizės duomenimis, priklauso didžiausiam plačialapių paplitimo laikotarpiui, o radiokarboniniais — IV tūkstantmečio pabaigai ar III pradžiai **.

Antrosios Nemuno kultūros fazės, vidurinio neolito, keramika artima Ukrainos Dnepro—Doneco trečiosios fazės keramikai, pažįstamai, pvz., iš Pustinkos 5-os gyvenvietės (563, p. 111—119, pav. 44). Šis etapas skiriamas III tūkstantmečio pr. m. e. viduriui ir sutampa su Nemuno kultūros antrosios fazės datavimu. Tai irgi patvirtintų, kad pirmoji (Dubičių) fazė turėtų siekti IV tūkstantmetį pr. m. e., kaip ir Strumelio—Gastiatino tipo paminklai (562, p. 63—67).

Barzdžio miško gyvenvietėje vėlyvosios Nemuno kultūros keramikos rasta jau su virvelinės keramikos kultūrai būdingais dirbiniais (žr. p. 221). Tad ši kultūra turėjo apimti bent didžiąją IV tūkstantmečio pr. m. e. dalį ir visą III tūkstantmetį.

Paplitimas gali būti apibrėžtas tik apytikriai. Lietuvoje, kaip matėme paminklų dar labai maža, ir visi jie susitelkę pietrytiniame kampe, tik keli atsitiktiniai radiniai pasitaikė apie Nemuno ir Neries santaką. Nemuno kultūros paplitimo neįmanoma at-

* LE—1237 4870±230 m. nuo dabarties (566, p. 34).

** LE—1387 4900±80, LE—1386 4870±80; Bln—2162 5280±50 m. nuo dabarties (569).

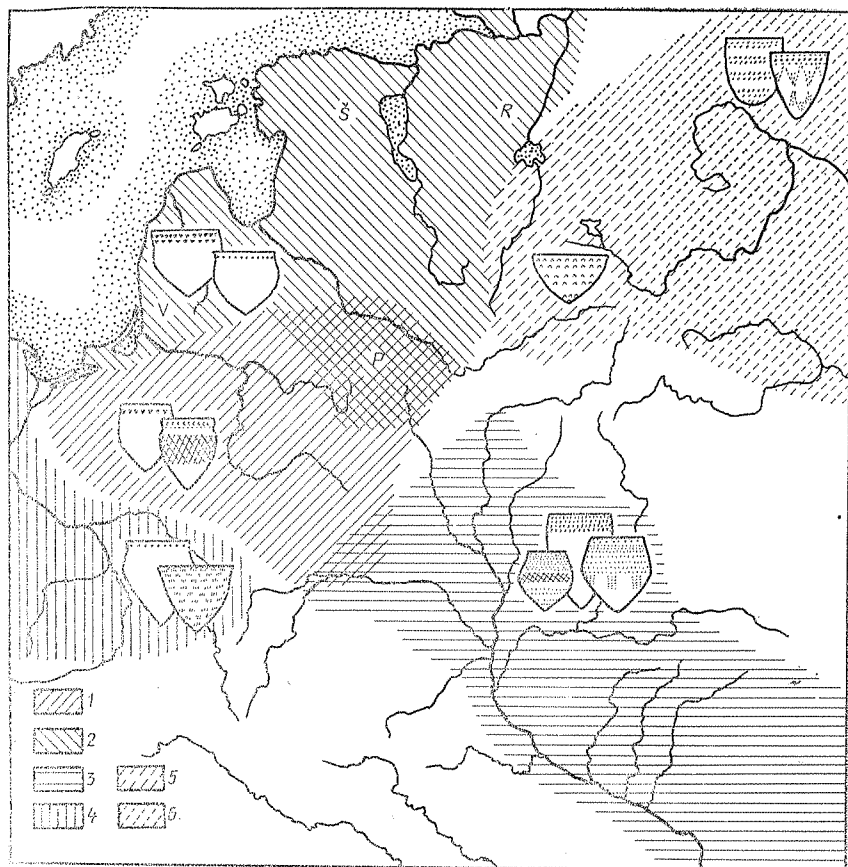
sekti nė pagal atsitiktinius radinius, nes titnago dirbiniai artimi mezolitiniais, o trapi keramika smėlio paviršiuje neišlieka. Šiek tiek didesnę plotą leistų skirti lėšio pjūvio titnaginiai kirveliai, tikriausiai priklausę šiai kultūrai. Tuo tarpu daugiausia paminklų žinoma Nemuno aukštupyje Lietuvoje ir Baltarusijoje (582, pav. 1) ir prie pietinių jo intakų, ypač Ščiaros. Į rytus Nemuno kultūros riba nesiekė Minsko, o į šiaurę — Berezinos upės. Pietuose ji apėmė vakarinę Baltarusijos Polesės dalį, ypač daug paminklų Pogosto ežero pakrantėse, Pinsko raj., prie Sporo ežero ir Styres upės (497, p. 123, 127) *. O rytinėje Polesės dalyje buvo Dnepro—Doneco kultūra.

Kaliningrado srityje, be Cedmaro (Serovo), šiai kultūrai skiriami dar keli paminklai: Ančių pelkės 1-a ir 2-a gyvenvietės vakariniame Vištyčio ežero krante (567). Šiaurės rytų Lenkijoje (pav. 62:4) jai priklausė keli seniau rastieji (205) ir didžioji dalis vadinamųjų šukinės kultūros gyvenviečių, pvz., Sosnia, Lomžos vaiv., Lipkos (Lipki), Varšuvos vaiv., Drohičinas (Drohiczyn), Bialistoko vaiv., Grabuvka (Grabówka), Opolės vaiv., Sokoluvekas (Sokolówek), Cechanovo vaiv., ir kt. (428, p. 332, pav. 201:10—16).

Taigi Nemuno kultūra buvo paplitusi nuo Nemuno vidurio ir aukštupio šiaurėje ir rytuose iki Vislos žemupio vakaruose, greičiausiai neapėmė Nemuno deltos srities ir paties žemupio, pietuose siekė vakarinę Polesės dalį (pav. 62). Palyginę su mezolitinės Nemuno kultūros paplitimo sritimi (pav. 43), matysime, kad jos beveik sutampa. Tuo pat metu į šiaurę nuo šios srities buvo Narvos (pav. 62:2), Padneprėje — Dnepro—Doneco (pav. 62:3), šiaurės rytuose — Valdajaus (pav. 62:5) ir Volgos aukštupio (pav. 62:6) kultūros, turinčios nemaža bendrų bruožų.

Kilmė. Iš titnago dirbinių darosi visai aišku, kad Nemuno kultūros ištakų reikia ieškoti mezolitinėje Nemuno kultūroje. Tačiau impulsas pradėti lipdyti keramiką turėjo ateiti iš kitur. Kaip minėta, aptikus pirmuosius keramikos radinius prie Astraviškių ežero, akys nukrypo į vienintelę tada Vidurio Europos šiaurėje žinomą ankstyvojo neolito kultūrą — Ertebiolės. 1927 m. V. Gertė (104, p. 45, 46) su ja gretino Cedmaro radinius, bet pabrėžė panašumą su Kijevo apylinkių badytine keramika. A. Europeus (8, p. 36—43), pradžioje skyręs ją šukinės keramikos kultūrai, vėliau bandė gretinti su Skandinavijos paminklais (8, p. 36—43). Kol nebuvo kitos palyginamosios medžiagos, teko laikytis šios nuomonės. Svarbiausias momentas — vis dėlto Nemuno kultūros keramikos išskyrimas iš šukinės duobelinės kultūros. Tačiau panašumas — primityvi forma, tiesus arba kiek atloštas kaklelis, beveik neornamentuotas paviršius ir smailus dugnelis, — pasirodo,

* Iš viso Baltarusijoje priskaičiuojama apie 120 Nemuno kultūros paminklų (584, p. 84—87), tačiau į šį skaičių įtraukti ir vėlyvojo neolito paminklai, apie kuriuos kalbėsime atskirai.

62 pav. Šiaurės rytų Europos ankstyvojo neolito kultūros: 1 — Nemuno kultūra, 2 — Narvos kultūra (V — vakarinis variantas, S — šiaurinis, R — rytinis, P — pietinis), 3 — Dnepro—Doneco kultūra, 4 — Lenkijos „šukinė“—Dnepro—Elbės kultūra, 5 — Valdajaus kultūra, 6 — Volgos aukštupio kultūra

buvo tik išorinis. Visiškai skyrėsi gamybos technologija: Nemuno kultūros puodai nulipdyti iš molio juostų, dugniukas išspaustas iš vieno gabalo, o Ertebiolės puodai nuo pat dugniuko susukti spirale iš molinių volelių. Ir molio masė liesinta grūstu granitu, o ne organinėmis priemaisomis kaip Nemuno kultūroje. Beje, pati puodo forma bendriausiais bruožais artima visoms Europos miškų zonos ankstyvojo neolito kultūroms (563, pav. 53). Puodų prototipas greičiausiai buvęs odinis maišelis. Tariamasis Cedmaro kaulo dirbinių panašumas su Ertebiolės kultūros radiniais (280, p. 71, 72) nieko nepaaiškina, nes dirbinių tipai labai primityvūs, medžiagos ir paskirties padiktuoti, ir galėjo atsirasti savaime bet kurioje kultūroje.

Tik plačiai ištyrus labai ankstyvą Dnepro—Doneco kultūrą Ukrainoje (563) bei jos variantą Strumelio—Gastiatino kultūrą Padneprėje (562, p. 63—67), kurios susisiekė su Nemuno kultūros sritimi Polesėje, ėmė aiškėti galimos kilmės šaltinis. Dnepro—Doneco kultūros keramikos panaši ir molio masė, ir formos, ir net puošyba. Kaip ir mūsų ankstyvoji, Strumelio—Gastiatino keramika beveik neornamentuota, o Nemuno kultūros vidurinio neolito keramikos ornamentikos atitikmenų galime rasti Pustinkos 5-os gyvenvietės tipo paminkluose (563, pav. 44): tai įvairūs išpaudėliai, duobutės, susikertančios juostelės ir net ant kaklelio iš vidaus išpausti gumburėliai. Be to, ši kultūra išaugusi iš labai panašios mezolitinės (561, p. 99—107). Antroje jos fazėje kai kurių ryšių mėginama įžiūrėti ir su piltuvėlinės keramikos kultūra (582, p. 59), kuri buvo paplitusi dideliuose Vidurio Europos šiaurės plotuose ir kurios rytinė šaka siekė vakarų Baltarusiją. Įtakos galėjo turėti ir Valdajaus kultūra. Tai rodo mūsų savita keramika su smulkiais ornamentais (pvz., Versminio 1-os, Trikampio ežero gyvenvietės ir kt.), kurių atitikmenų randame to paties laikotarpio šios srities keramikos puošyboje (477, p. 31—45; 482, p. 159—168).

NARVOS KULTŪRA

Apžvalga. Kaip ir Nemuno, Narvos kultūra labai pamažu ir nežingsniais įėjo į archeologinę literatūrą, aiškinant, kad ne visas ankstyvasis Rytų Pabaltijo neolitas telpa į šukinės duobelinės kultūros rėmus. Jau L. Kozlovskis (224, p. 70—82, lent. 17—21), dar neturėdamas pakankamo pagrindo, mėgino skirti jo pavadinimą „baltiškąją kultūrą“. Nors jos apibrėžimas buvo neaiškus, tačiau pati idėja paakino E. Šturmą panašiai pažvelgti į kai kuriuos Latvijos ankstyvojo neolito radinius. Pvz., 1930 m. tyrinėtų Lejascyskų (Lejasciskas) gyvenvietės prie Zebraus ežero keramika E. Šturmas skyrė šiai neaiškiai „baltiškajai kultūrai“, kurios raidą ir paplitimą turėsią išaiškinti tyrinėtojai (376, p. 420). Jai vėliau jis skyrė ir dalį Purciemio (Purciems) radinių (377, p. 51, 52), dabar laikomų priklausančiais Narvos kultūrai. 1938—1940 m. pradėtų tyrinėti Latvijoje Sarnatės, Ventspilio raj., gyvenviečių nei kultūriškai, nei chronologiškai nepavyko priderinti prie žinomos medžiagos. Mėginta sieti su Uralo ir Ertebiolės paminklais, bet vis dėlto dar ilgai ji liko „nepažįstama kultūra“ (379; 381). Aiškiau nusakyti jos santykį su kitomis žinomomis kultūromis, be abejo, labai kliudė ir tuomet neteisingai nustatyta chronologija (žalvario amžius), kol galiausiai tikslūs radiokarboniniai datavimai, platesni tyrinėjimai ir nauja palyginamoji medžiaga Sarnatės radinius leido įvertinti kaip Sarnatės, arba vakarinio Narvos kultūros varianto, pavyzdį (456).

Iki mūsų amžiaus šeštojo ir net septintojo dešimtmečio apie šią kultūrą kitose Pabaltijo srityse jokių duomenų nebuvo. Ir maždaug vienu metu visose trijose Pabaltijo respublikose, šiaurės Baltarusijoje bei Pskovo srityje (RTFSR) pradėjus tyrinėti durpynus, aptikta paminklų su savita giminiška keramika ir kitu palydimuoju inventoriu*

Narvos kultūra vardą gavo nuo neolitinių Estijoje prie Narvos upės esančių gyvenviečių, tyrinėtų 1951—1953 m. (475). Viena (II) priklausė sukinės duobelinės keramikos kultūrai, o dvi (I ir III) — skirtingai vietinei. Maždaug tuo pačiu metu ir kituose Estijos paminkluose — Akalyje (Akali), Kulamegyje (Kullamägi) — aptikta tokios pat ankstyvos keramikos, kurią L. Janitsas pavadino Narvos tipo keramika (594, p. 122—127). 1967 m. N. Gurina paskelbė Narvos gyvenviečių tyrinėjimus, nustatė šių paminklų vietą tarp kitų neolitinių ir pavadino Narvos kultūra (481). Vėliau bandyta įvesti Narvos—Nemuno kultūros vardą**, tačiau jis nepriėjo.

Narvos kultūra gana nevienalytė. Dažniausiai skiriami 3 jos variantai: vakarinis, šiaurinis ir rytinis, šiaurės rytų Lietuvoje — dar ir ketvirtasis — pietinis (pav. 62 : 2).

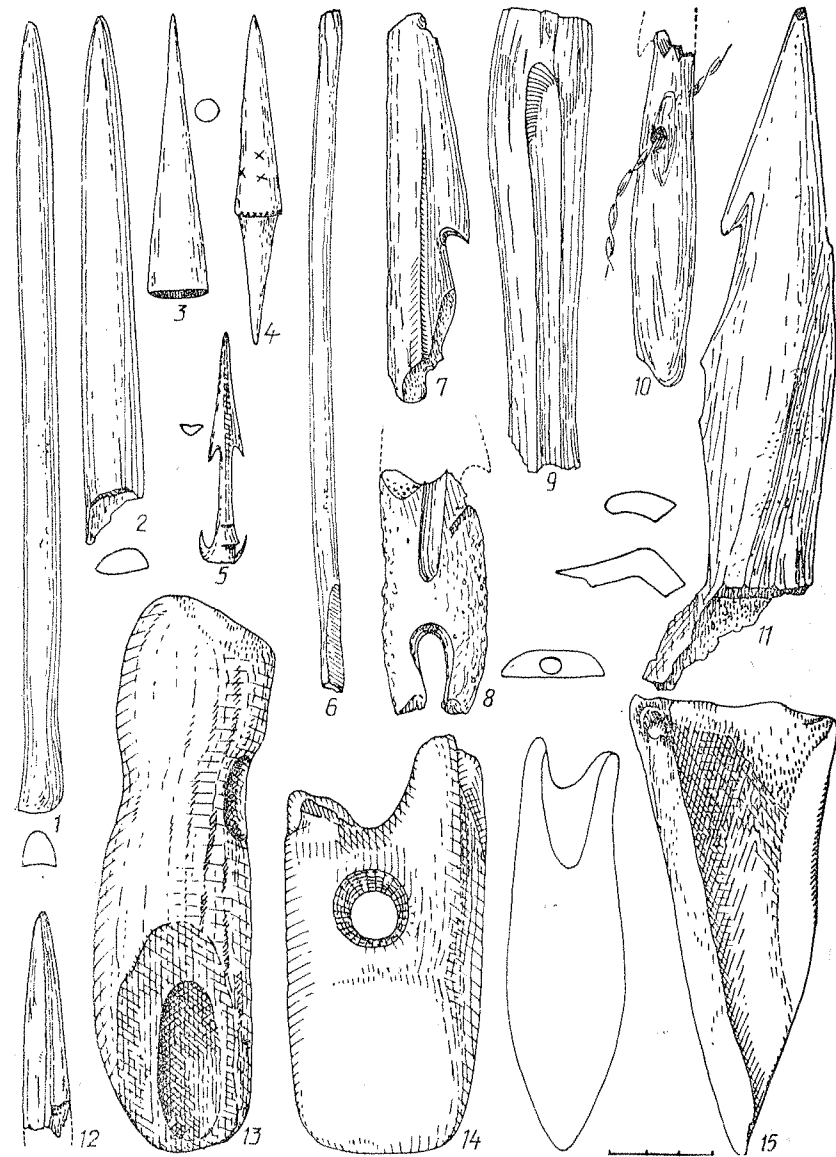
Pagrindiniai bruožai, kurie skiria ją nuo Nemuno kultūros, yra tai, kad ji išsirutuliojusi iš mezolitinės Kundos kultūros. Jai būdingas gausus ir Kundos kultūrai artimas kaulo bei rago inventorius ir bent jau ankstyvojoje fazėje — labai maža titnago dirbinių. Keramikos masėje gausu organinių, ypač grūstų sraigių, priemaišų. Puodai smailiadugniai, plačiaangiai, mažai ornamentuoti. Proporcijos 1 : 1. Būdingi pailgi, o vėliau ir apskriti dubenėliai, kai kada gausiai ornamentuoti. Puodų kakleliai visų trijų pagrindinių formų (I, C, S), pakraščiai dažnai nusklembti į vidų, pastorinti (plg. 481, p. 172, 173).

Lietuvoje paplitę 2 Narvos kultūros variantai: vakarinis ir pietinis. Vakariniam randame gryniausių šios kultūros bruožų, o pietinis yra hibridinis, kurio pagrindą sudaro Narvos kultūra, bet yra ryškių ir Nemuno kultūros elementų.

Paminklai Lietuvoje, kaip kalbėta, susitelkę 2 srityse. Pajūryje būdingiausi ankstyvojo neolito pavyzdžiai yra Šventosios (Palanga II) 1-os ir 2-os gyvenviečių apatiniai (B) sluoksniai, vidurinio neolito Šventosios 3-os gyvenvietės apatinis (B) sluoksnis ir 23-a gyvenvietė (305). Be to, Kuršių nerijoje tarp Juodkrantės ir Pervalkos iš seno buvo žinoma vadinamoji Dzimzako gyven-

* Paaiškėjo ir priežastis, kodėl apie šią keramiką anksčiau nieko nežinota, o ir dabar ji pažįstama tik iš atskirų, tačiau išpudingų paminklų: šios kultūros keramikoje labai daug organinių priemaišų (ypač grūstų sraigių), tad ji labai trapi ir gali išlikti tik itin palankiomis sąlygomis.

** Nors šis pavadinimas geriau nusakė paplitimo sritį, tačiau įnešė painiavos, nes Nemuno vardas jau daug kartų buvo vartotas visai kitoms kultūroms apibūdinti.

63 pav. Vakarų Lietuvos Narvos kultūros kaulo bei rago dirbiniai: 1—4, 6, 12 — ietigaliai ir strėlių antgaliai, 5, 7, 8, 10, 11 — žeberklai, 9 — peikena, 13 — kirvelis, 14 — kaplys, 15 — dirbinys 45° kampu nupjautu smaigaliu (1, 2, 9 — Šventosios 1B gyv., 3, 4 — Palanga, Ražės up., 5, 7, 8 — Šventosios 3B gyv., 6, 11, 12 — Šventosios 23-a gyv., 10 — Šventosios 2B gyv., 13 — Klaipėda, Smeltalės žiotys, 14 — Kuršių nerija, 15 — Klaipėda)

vietė (37, p. 239; 99, lent. 34 B: a—d); šiek tiek Narvos keramikos aptikta tyrinėtoje vėlyvojo neolito Nidos gyvenvietėje, matyt, išikūrusioje senosios gyvenvietės vietoje. Keletas šukių rasta Šarnelėje ir Palangos pušyne (tikslī vieta nežinoma). Šiai kultūrai priklauso radiniai iš Ražės upelio Palangoje, ties Daukanto g. (238), nors keramikos neišlikę. Sunaikintų gyvenviečių buvo prie Klaipėdos — Smeltalės upės žiotyse ir Vakarų laivų remonto įmonės (VLRĮ) uoste, iš kur yra patekę nemaža raginių kirvelių, šiek tiek gintaro dirbinių. Viduriniam neolitui skiriama didžioji vadinamojo Palangos lobio (393), surinkto iš Šventosios pelkių atvežtose durpėse, taip pat ir Juodkrantės lobio (208) dalis.

Rytų Lietuvoje tyrinėtoms kelios gyvenvietės prie Jaros (Jaros 1-a, 2-a), Anykščių raj. (122—125), ir prie Kretuono ežero, Švenčionių raj.: Kretuono 1-os (130; 134; 135; BGK; 80) ir Pakretuonės 1-os (126; 131; 135; 468) apatiniai (B) kultūriniai sluoksniai, Žeimenio ežero 1-a (127; 468) gyvenvietė. Nekasinėtų gyvenviečių pėdsakų aptikta ir prie Alaušo ežero, Utenos raj., prie Dsynykščio ežero, Ignalinos raj., prie Alantos, Molėtų raj., ir kt.

Inventorius. Narvos kultūros paminklai Lietuvoje tyrinėti dviejose vienoje nuo kitos labai toli esančiose vietose ir priklauso dviem skirtingiems variantams. Be to, jiems atstovauja ne vieno laikotarpio gyvenvietės. Vakarų Lietuvoje gana ryškūs ankstyvojo neolito antrosios pusės ir vidurinio neolito kultūriniai kompleksai. Trūksta ankstyvojo neolito pirmosios pusės paminklų. Tuo tarpu rytų Lietuvoje visi tyrinėtieji yra tik vidurinio neolito antrosios pusės. Tačiau juos papildo ankstyvojo neolito tos pačios kultūros radiniai iš gretimų Baltarusijos sričių, pvz., Zacenės, Logoisko rajono*.

Pagrindiniai šios kultūros kaulo ir rago dirbiniai gana vienodi, ir jų aptinkama dideliuose Europos plotuose. Atskirioms kultūroms būdingas tik vienoks ar kitoks jų asortimentas. Narvos kultūros dirbinių tipai įvairesni negu Nemuno; matyt, čia senesnės jų gamybos tradicijos. Ragas palyginti lengvai apdirbamas, tad iš jo buvo gaminami gražesni, sudėtingesni dirbiniai, o iš kaulo — paprastesni ir tiesūs, pritaikyti prie ilgųjų vamzdinių kaulų formos.

Ietigaliai yra vienas iš svarbiausių dirbinių tipų. Jie kelių pagrindinių formų. Paprasčiausi iš vamzdinio kaulo nuoskalos, mažai apdirbti, trikampio pjūvio, tik apvaliu smaigaliu (pav. 63 : 1). Tokių rasta Šventosios 1B, Palangos Ražės upelio gyvenvietėse, nors pasitaiko net ir vėliau (žr. p. 224) į mezolitinį panašių tipų, pvz., iš Šarnelės ir Janapolės (pav. 125 : 10). Antrasis tipas — primenantys karklo lapą, plokščio lešio arba plokščio rombo pjū-

* Ateityje ir šiaurės rytų Lietuvoje galime tikėtis ankstyvojo neolito gyvenviečių. Tai matyti iš dar tuo tarpu neištirtos Žemaitiškės 3B gyvenvietės prie Kretuono ežero (radiokarboninė data — IV tūkstantmetis pr. m. e.) (Bin — 2594 5510±60, t. y. 3560 m. pr. m. e.).

vio (pav. 63 : 2, 12). Jų žinoma iš Šventosios 1B, 3B, 23-os, Kretuono 1B gyvenviečių. Trečiasis tipas — adatiniai ietigaliai. Tai ilgos tiesios ir apvalios lazdelės nusmailinta viršūne ir dažniausiai pavitai nuplokštinta arba keturkampio pjūvio įtvara (pav. 63 : 6). Jų rasta Šventosios 23-oje, Kretuono 1B gyvenvietėse.

Neolitui nebūdingi ietigaliai su įstatytais titnago asmeneliais ir šioje kultūroje dar nebuvo visai išnykę, nes toks negrabus egzempliorius aptiktas net vėlyvojo neolito Žemaitiškės 2-oje gyvenvietėje bei Šventosios 6-oje.

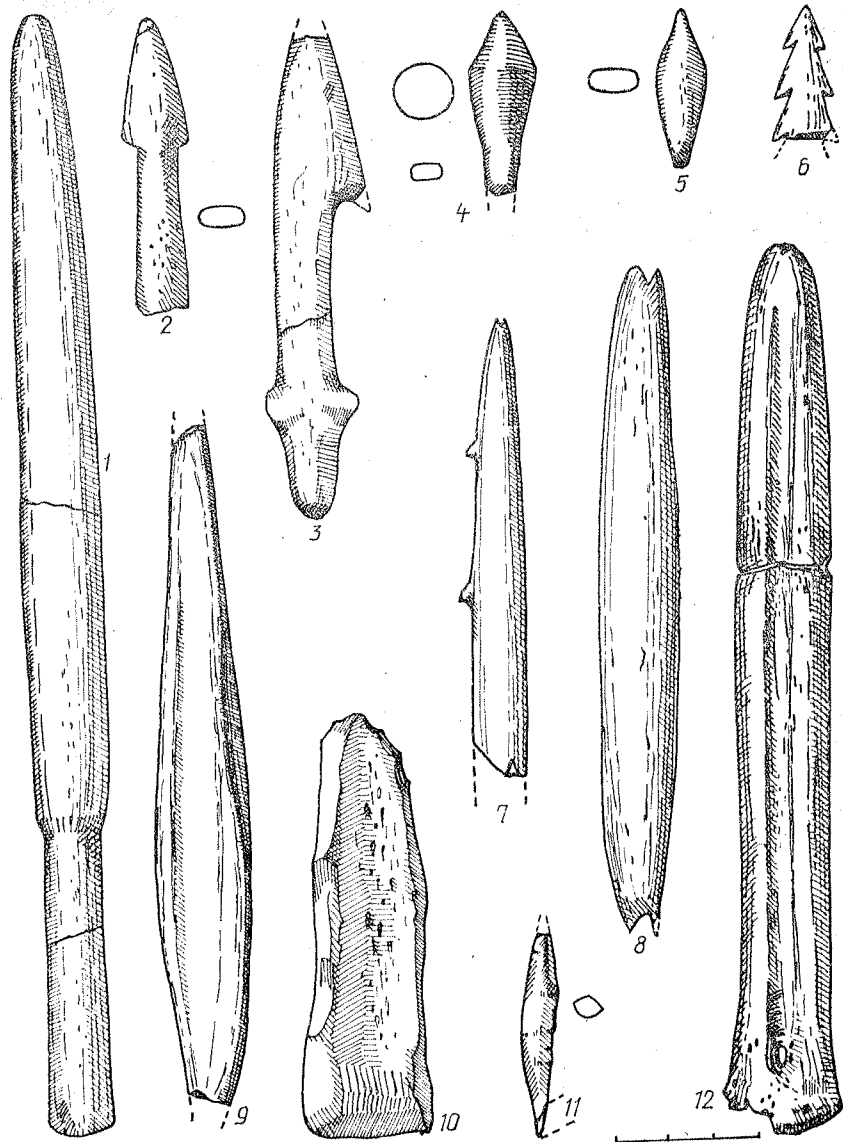
Strėlių antgaliai taip pat kelių formų. Labiausiai paplitę dvigubo kūgio pavidalo, dažniau pasitaiko apvalaus pjūvio viršūnėgubomis ir apvaliomis arba plokščiomis įtvaramis. Šventosios 2B gyvenvietėje rastas medinis šio tipo antgalis, pora raginių pasitaikė Palangoje Ražės upelyje (pav. 63 : 3, 4). Daugiausia jų žinoma iš rytų Lietuvos — Kretuono 1B gyvenvietės (pav. 64 : 4, 5). Tokie antgaliai dažnai būdavo ornamentuojami (pvz., Ražės, Kretuono 1B). Antrasis tipas — plokšti trikampiai antgaliukai su užbarzdomis (pav. 64 : 2); žinomas tik vienas iš Kretuono 1B gyvenvietės.

Žeberklai neolite dažniausiai gaminami iš kaulo. Vakarų Lietuvoje rasta su viena ar keliomis stambiomis užbarzdomis (pav. 63 : 7, 11; 64 : 7), atsiskiriančių nuo koto, todėl įtvaroje būna skylutė, o vieno Šventosios 2B gyvenvietės žeberklo skylutė išlikusi net liepos karnos virvelė (pav. 63 : 10). Šie žeberklai skirti greičiausiai ruoniams medžioti. Kitokie Kretuono 1B gyvenvietės vienadančiai žeberklai — jų įtvara būna paplatinta arba su gunklu (pav. 64 : 3). Ir vakarų, ir rytų Lietuvoje žinoma eglutės pavidalo žeberklų dveilėmis užbarzdomis (pav. 64 : 6). Kai kur juos primena mažas žeberkliukas iš Šventosios 3B gyvenvietės, tik jo užbarzdos labai smailios ir abi atgręžtos į priekį (pav. 63 : 5). Specialiai jūrų žvėrimis medžioti buvo vartojamas sukamasis žeberklas, kurio apatinė dalis rasta Šventosios 3B gyvenvietėje; jo įtvaroje yra ovali išpjova, ir į ją atsiveria įstrižai gludintas griovelis virvutei (pav. 63 : 8). Toks žeberklas su kotu jungiamas strypeliu.

Durklų žinoma tik pora (pav. 64 : 1, 9) iš Kretuono 1B gyvenvietės. Iš kapo Nr. 1 (žr. p. 179) buvo ypač dailus, išmaugta rankena; antrojo likęs tik smaigalys. Ten pat kape Nr. 5 rasta stambi šerno iltis, matyt, irgi vartota kaip durklas.

Peikenos iš stambiųjų žvėrių (briedžių, elnių) blaudzikaulių yra senas, dar iš paleolito paveldėtas dirbinio tipas. Viena nu- lūžusia viršūne žinoma iš Šventosios 1B gyvenvietės (pav. 63 : 9), trumpa rasta ir Kretuono 1B gyvenvietėje.

Iš kitų žvejybos priemonių minėtini *kabliukai*, kurių sudėtinųjų dalių rasta ir Šventosios 23-oje, ir Kretuono 1B gyvenvietėse (pav. 64 : 11). Turėtų būti ir iš vieno kaulo padarytų, nes jų nemaža Latvijos bei Estijos paminkluose.

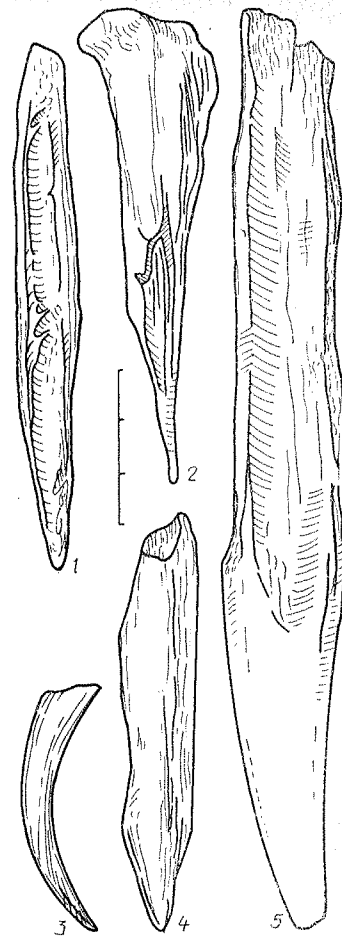
64 pav. Kretono 1B gyv. kaulo bei rago dirbiniai: 1, 9 — durkliai, 2, 4, 5 — strėlių antgaliai, 3, 6, 7 — žeberkliai, 8 — megztuvė, 10 — kaltelis, 11 — sudėtinio meškerės kabliuko dalis, 12 — įrankis tinklams megzti

Neolitui labai būdingos kaulinės ylos bei adikliai. Jos atstojo adatas, kurių ankstyvajame bei viduriniame neolite Pabaltijyje nerasta. Ylos būna padarytos iš įvairių kaulų, net ilčių, nuoskalų

arba nedidelių, ypač paukščių, kauliukų su visu sąnarėliu. Pagal smaigalio pavidalą galima skirti 4 tipus. Tai ylos ilgu apvaliu smaigaliu (pav. 65: 2), ilgu plokščiu smaigaliu (pav. 65: 1), trumpu apvaliu staigiai užkirstu smaigaliu (pav. 65: 4) ir trumpos lenktos (pav. 65: 3). Visų šių tipų ylių bei adiklių rasta įvairiose Šventosios gyvenvietėse, viena buvo Klaipėdos VLRĮ baseine (pav. 66: 2); Kretono 1B gyvenvietėje aptikta ylių iš kaulų nuoskalų. Ten pat rastasis iš nuoskalos padarytas plokščias adiklis pagrinde turėjo skylutę.

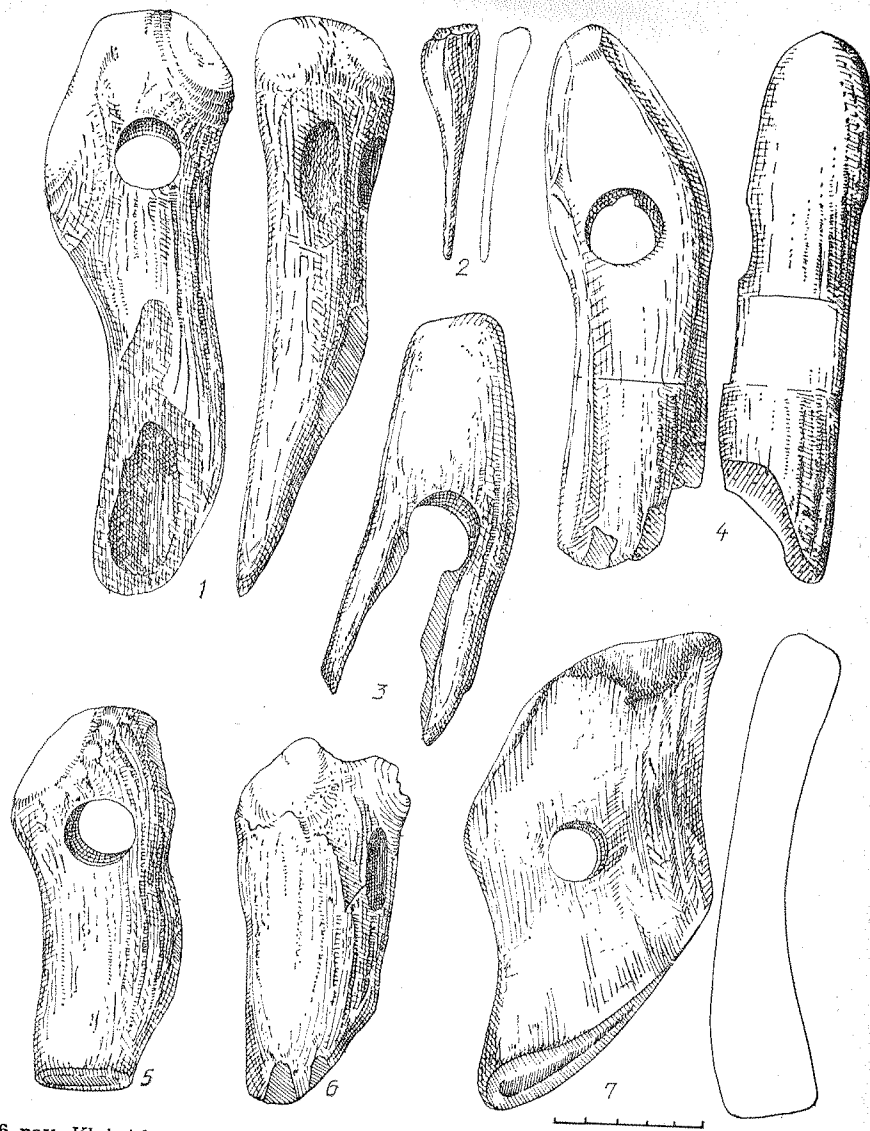
Kirviai dažniausiai daryti iš elnių ragų, labai panašūs į mezolitinius. Taip pat yra ilgųjų ir trumpųjų; abiejų tipų aptikta ir vakarų, ir rytų Lietuvoje. Vakaruose ilgasis kirvis su skylė, grežta nupjautos atšakos vietoje, tik nulūžusiais ašmenimis rastas Palangoje Rąžės upelyje, trumpesnis — Klaipėdos Smeltales upės žiotyse (pav. 63: 13); iš senųjų rinkinių žinomas to tipo Kuršių nerijoje — Pilkopyje (Morskoje). Iš Kuršių nerijos (be tikslios metrikos) minimi ir keli trumpieji kirveliai (97, p. 104—106). Gana įvairių trumpųjų pastaruoju metu rasta Klaipėdos VLRĮ baseine. Vieno matyti 2 nupjautos atšakos, nors skylė kalta iš priekio (pav. 66: 1, 5); rožė tik kiek aplyginta. Kitų dviejų rožė ne tik nulyginta, bet ir nusmailinta (pav. 66: 3, 4); vienas iš jų kirvelis nulūžusiais ašmenimis turėjo 2 skersinius griovelius. Ir rytų Lietuvoje žinoma kirvių su skylė kotui: tai dar E. Tiškevičiaus paskelbtasis kirvelis iš Utenos apylinkių ir iš Jaros 3-os gyvenvietės.

Gana įvairūs kaltai, rasti Kretono 1B gyvenvietėje (pav. 64: 10): vienašmeniai ir dviašmeniai, su paliktu sąnariu, kartais įstrižais ar gaubtais ašmenimis; rasta ir iš šerno ilčių, ir iš kaulo nuoskalų pagamintų lyg miniatiūrinių kirvelių. Iš Klaipėdos VLRĮ teritorijos yra beveik keturkampio pjūvio kaltas su sąnarine galvute (pav. 67).

65 pav. Kaulinės ylos ir peiliukas: 1 — Šventosios 3B gyv., 2—5 — Šventosios 23-a gyv.

66 pav. Klaipėdos, Smeltės gyv., raginiai kirveliai, kapliai ir yla

Kapliai visada gaminami iš rago, būna įtveriamieji ir su skyle kotui. Įtveriamasis iš elnio rago žinomas Kretuono 1B gyvenvietėje. Be abejo, rytų Lietuvoje turėjo būti kaplių ir su skyle kotui, nes tokių šalia įtveriamųjų rasta Zacenėje, Baltarusijoje. Daugiau jų žinoma iš vakarų Lietuvos: keletas rasta Klaipėdoje

VLRĮ baseino šiauriniame krašte (pav. 66 : 6), vienas žinomas iš senųjų Kuršių nerijos rinkinių (pav. 63 : 14). Šiam laikotarpiui priklausė greičiausiai ir savotiški kapliai (?) iš briedžių ragų, rasti taip pat Klaipėdos VLRĮ teritorijoje. Jie gana plokšti, su išskobtu plačiu plyšiu ašmenims įstatyti (pav. 66 : 7).

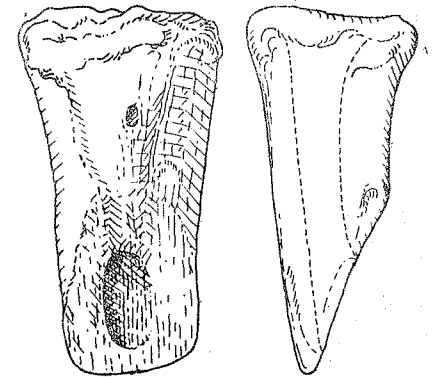
Neaiškios paskirties yra 45° nusklembtu galu dirbiniai iš vamzdinių kaulų. Jų rasta Kretuono 1B gyvenvietėje, bet žinoma ir iš Klaipėdos senųjų rinkinių (pav. 63 : 15), labai daug jų šio laikotarpio Latvijos ir Estijos paminkluose.

Be to, rasta įvairių kitokių retesnių rago bei kaulo dirbinių: pvz., labai dailaus darbo *peilių* Šventosios 23-oje gyvenvietėje (pav. 65 : 5), *gremžtų* kailiams valyti, *lygintuvų* siūlėms lyginti, *kastuvėlis* iš briedžio rago ir kt.

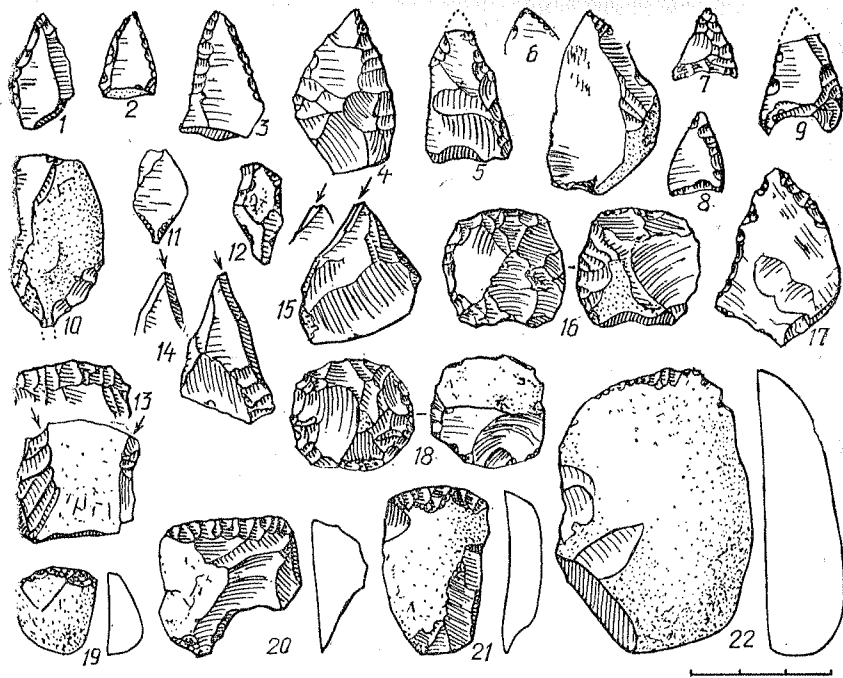
Titnago dirbiniai Narvos kultūrai nebūdingi. Ji

paplitusi netitnagingose srityse ir bent ankstyvojoje fazėje ypač šiaurės vakarų Lietuvos gyventojai nerado reikalo gabentis jo iš kitur. Nors dar neturime tiesioginių duomenų, bet galime spręsti, kad rytų Lietuvoje buvo šiek tiek kitaip — matyt, dar nebuvo nutrūkę iš mezolito paveldėti ryšiai su pietų Lietuva.

Strėlių antgalių vakarų Lietuvos ankstyvojo neolito kompleksuose visai nerasta, jų pasirodė tikrai antrojoje vidurinio neolito pusėje, t. y. III tūkstantmečio pr. m. e. pabaigoje, ir dažniausiai būdavo pagaminti iš iveržtinio titnago. Tai trikampiai tik pakraščiais retušuoti antgaliai; retai būna visu retušuotu paviršiumi. Pagal pagrindo apdirbimą strėlių antgaliai trejopi: trikampe viršūne ir visai neapdirbtu pagrindu (pav. 68 : 1—5, 8), lygiašoniai trikampiai retušuotu tiesiu pagrindu ir įgaubtu pagrindu — širdiniai (pav. 68 : 7, 9). Pasitaikė tų pačių formų ir stambesnių — *ietigalių*. Tuo tarpu negalėdami nieko tiksliai pasakyti apie rytų Lietuvos ankstyvojo neolito radinius, vis dėlto manytume, kad ten ir ankstyvajame neolite galėjo būti daugiau titnago dirbinių, nes net vidurinio neolito pabaigoje (Kretuono 1B, Pakretuonės 1B, Žeimenio 1-oje gyvenvietėse) dar būta iš mezolito paveldėtų dirbinių tipų, panašių į Nemuno kultūros gyvenviečių: lancetinių antgalių įkypai retušuotu smaigaliu ir nugarėle, o kartais — ir pagrindu, prastų trumpų antgaliukų su įtvaramis, trapecinių, taip pat ir įvairių daugiausia netaisyklingų trikampių — tiesiu, įgaubtu arba išgaubtu, dažnai visai neapdirbtu pagrindu.

67 pav. Kaltas iš Klaipėdos, Smeltės gyv.

68 pav. Pagrindiniai Šventosios 23-os gyv. titnago dirbiniai: 1—5, 7—9, 17 — strėlių antgaliai, 6, 13—15 — režtukai, 10—12 — gražteliai, 16, 18 — kaltelių ašmenėliai, 19—22 — gremžtukai

Gremžtukai yra seniausias iš titnago gaminamas dirbinių tipas. Ankstyvojo neolito Šventosios, kaip ir Latvijos, gyvenvietėse rasta tik trumpų netaisyklingų gremžtukų, kurie galėjo būti pagaminti ir iš vietinių rieduliukų. Tik viduriniame neolite, išgabusius gero titnago, pasirodė gražūs, mezolitinius tipus primenančių dirbinių. Tai galiniai pailgi gremžtukai (pav. 68 : 21, 22), trumpi plačiais ašmenimis (pav. 68 : 20), beveik apskriti (pav. 68 : 19). Rytų Lietuvos taip pat vidurinio neolito paminkluose randame taisyklingų galinių gremžtukų, nors jie paprastai mažiukai, iš trumpų skelčių, retušuotais tik ašmenimis, kartais — ir šonais; masyvių iš storų skelčių pasitaikė retai. Tuo metu abiejose srityse pasirodė irgi visai mezolitinius tipus primenančių *režtukų*: vidurinių, kampinių ir šoninių nusklembtų (pav. 68 : 13—15) bei vien retušuotų. *Peilių*, t. y. skelčių plačiu retušuotu pakraščiu, vakarų Lietuvos paminkluose dar retai aptinkama net viduriniame neolite. Atrodo, rytų Lietuvoje tuo metu jų būta daugiau. Peiliai gana įvairūs: pagaminti ir iš siaurų, ir iš plačių bei stambių skelčių, būna retušuotu smaigaliu, su ašmenimis viename šone, re-

tušuotų iš abiejų pusių, pasitaikė ir išgaubtų. *Grandukai* daugiausia atsitiktinių formų, iš nuoskalų. *Gražteliai* arba ylos yra vienas tik neolitu būdingų titnago dirbinių tipas. Jų rasta abiejose kultūrinėse srityse. Ylos dvejopos: ilgu trikampio pjūvio iš visų pusių retušuotu (pav. 68 : 12) arba staigiai susiaurintu trumpu smaigaliu (pav. 68 : 11). *Kirvelių*, greičiau į juos panašių kertamųjų įrankių, abiejose srityse rasta nedaug, nes jie gaminami iš iveržtinės žaliavos. Rytų Lietuvos paminkluose daugiau. Jie padaryti iš storų skelčių ir skaldytinių dalių, ovalūs, kai kurių pentis kertuota, nors visi nedideli, tik apskaldyti. Iš vakarų Lietuvos dar mažesni — tai nedideli apskaldyti, kartais trapeciniai *kaltelių ašmenėliai*, forma primenantys kirvelius, o kartais net disko pavidalo (pav. 68 : 16, 18).

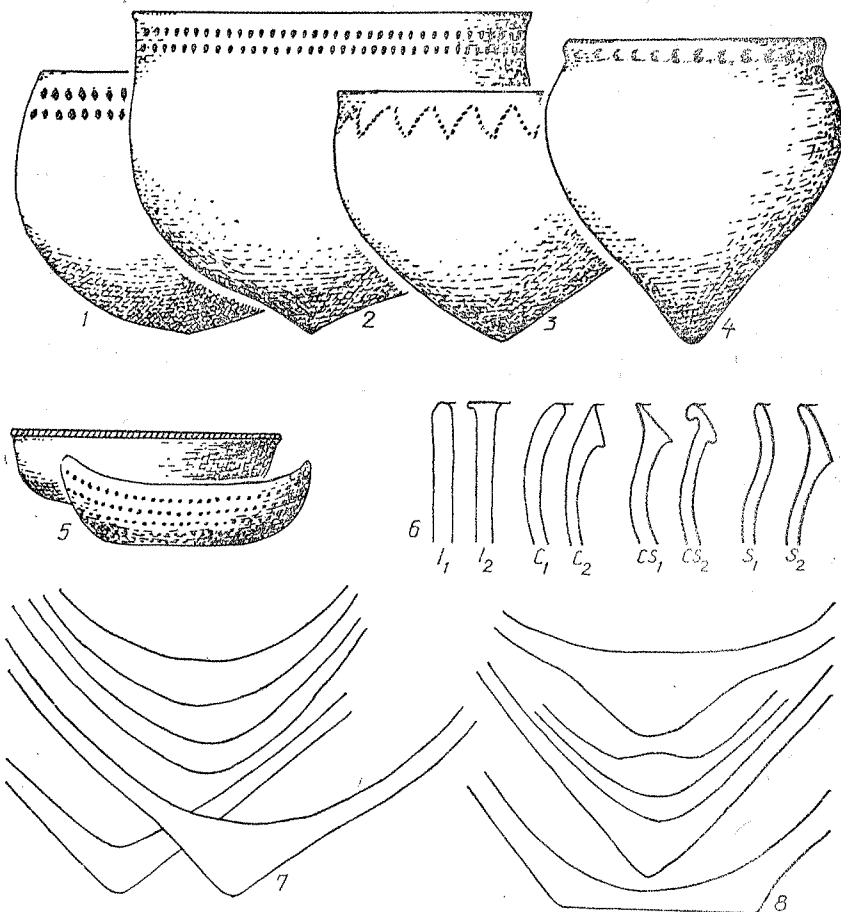
Kitų akmenų rūšių dirbiniai šiaurės Lietuvoje paplito anksčiau negu pietų Lietuvoje. Čia daug anksčiau imta gaminti net gludintus vietinių akmenų *kirvelius*. Ankstyvieji paprastai netaisyklingo pjūvio, pritaikyti prie akmens formos. Toks kirvelis, pvz., buvo rastas Rąžės upelyje Palangoje. Negyvenvietėse rastųjų, žinoma, neįmanoma datuoti. Daugiausia įtvėrimųjų kirvelių aptikta šiaurės rytų Lietuvoje. Dalis jų, be abejo, priklausė ir šiam laikotarpiui. Idėja gamintis akmeninius kirvelius galėjo ateiti iš Šiaurės, iš kur viduriniame neolite imami gabentis skalūno kirveliai bei skobteliai (žr. p. 184), tačiau jie buvo savitų formų. Iš įvairių akmenų rūšių, kaip ir Nemuno kultūros gyvenvietėse, buvo gaminami *galąstuvai*, *trintuvai*, įvairūs tinklų *pasvarai*.

Be to, iš Narvos kultūros gyvenviečių turime gana daug medžio bei kitų organinių medžiagų dirbinių, kurie daug pasako apie to meto žmonių buitį. Bet jie paprastai kalba mums ne apie vieną siaurą kultūrą, o apie to meto ūkį bei kitus su juo susijusius dalykus. Tie dirbiniai bus aptarti kituose knygos skyriuose.

Keramika turi daug bruožų, bendrų visoms Rytų ir Vakarų Pabaltijo kultūroms, tačiau yra ir ryškių skirtumų. Pagrindinis puodo tipas — didelis plačiaangis smailiadugnis katilas. dažniausiai žemesnis už Nemuno kultūros puodus: aukščio ir pločio santykis paprastai 1 : 1 (pav. 69, 70). Ankstyvojo etapo molio masėje gausu grūstų sraigių priemaišų, retkarčiais — ir augalinių. Viduriniame neolite imta dėti ir grūsto granito priemaišų. Šukės atrodo lengvos ir akytos, nes, degant puodą, išsilaukusios priemaišos sunyksta nuo pelkių rūgščių (nepelkėtoje vietoje keramikai beveik neįmanoma išlikti). Puodų kakleliai taip pat visų trijų minėtų pagrindinių profilių (I, C, S), tačiau pati briauna daug sudėtingesnė. Todėl skiriame net keletą tų pačių profilių variantų. Pirmieji variantai (I₁, C₁, S₁) yra nepastorintomis briaunomis, o antrieji (jų gali būti ir dar daugiau) — paplatintomis, nusklemb-

tomis. Narvos keramikoje yra dar pereinamoji forma — CS, kurios pirmasis variantas artimas C pavidalui, antrasis — S (pav. 69 : 6) *.

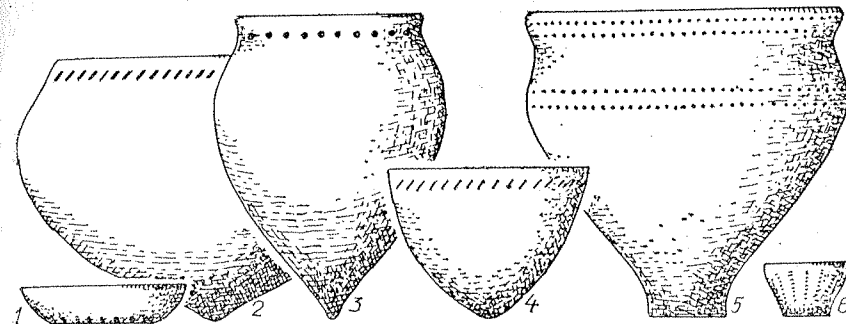
Turėdami pakankamai puodų kaklelių**, galime apskaičiuoti jų kiekių santykius. Tai paaikšina labai daug dalykų, svarbiausia — tam tikro paminklo vietą raidos grandinėje ir jo priklausomumą kultūros variantui. Iš karto, statistikos duomenimis, paremtais radiokarboniniais datavimais, Lietuvoje galime skirti

69 pav. Vakarų Lietuvos Narvos kultūros keramika: 1—4 — puodai, 5 — dubėnėliai, 6 — puodų kaklelių formos, 7 — ankstyvojo neolito puodų dugneliai (Šventosios 1B gyv.), 8 — vidurinio neolito puodų dugneliai (Šventosios 3B gyv.)

* Statistikoje jie galėtų būti ir kitaip vadinami: C S₁—C₃, o C S₂—S₃.

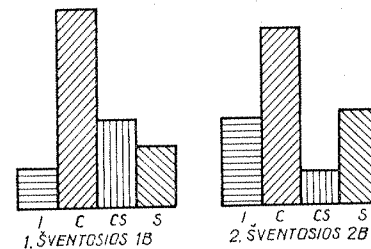
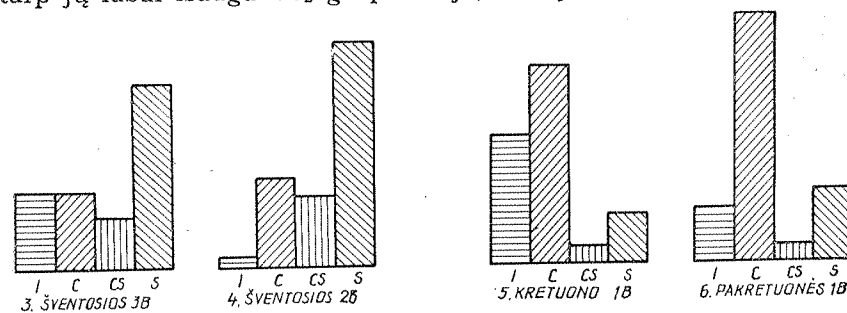
** Pagal puodų kaklelius lengviausia nustatyti minimalų gyvenvietės puodų kiekį, kuriuo grindžiama mūsų statistika. Idealu, jeigu puodų (ne šukių!) daugiau kaip 100.

70 pav. Rytų Lietuvos Narvos kultūros keramikos tipai (pagal Kretuono 1B gyv. radinius (467))

2 kultūrinės sritis — vakarų ir rytų, — su nevienoda keramikos raida.

Vakarų Lietuvoje 2 etaloniniai ankstyvojo neolito paminklai gali būti Šventosios 1B ir 2B, vidurinio neolito — Šventosios 3B ir 23-os gyvenviečių sluoksniai. Iš diagramų (pav. 71) matyti, kad ankstyviausiose gyvenvietėse daugiausia puodų I ir C kakleliais ir visai nedidelis procentas — CS ir S. Tuo tarpu viduriniame neolite ypač padaugėja S pavidalo kaklelių, jau atsiranda S₂ forma. Nors puodų CS pavidalo kakleliais dar nedaug, tačiau tarp jų labai išauga CS₂ grupė. Beje, mūsų duotuose pavyzdžiuo-

71 pav. Puodų kaklelių formų kiekių santykis: 1, 2 — vakarų Lietuvos ankstyvojo neolito, 3, 4 — vakarų Lietuvos vidurinio neolito, 5, 6 — rytų Lietuvos vidurinio neolito

se Šventosios 3B gyvenvietę nuo 23-os skiria maždaug 300—400 m. laiko tarpas. Tuo turbūt ir galima paaiškinti, kodėl beveik visiškai 23-oje gyvenvietėje išnyko puodai I pavidalo kakleliais.

Nors rytų Lietuvoje teturime tyrinėtus vidurinio neolito, netgi jo pabaigos paminklus, bet matome kai kurių aiškių skirtumų. Šios srities ankstyvajam laikotarpiui apibūdinti galime pasitelkti Zacenės radinius. Puodai buvo pilkos spalvos, smailiu apvaliu dugniuku, stačiu kakleliu ir kartais kiek paplonintu pakraščiu. Molio masė su augalų ir sraigčių priemaisomis. Ornamentuota mažai, kai kada — plonais dantukais. Keramikos bendra išvaizda primena Narvos tipo keramiką, tačiau yra ir tik Nemuno kultūrai būdingų bruožų, kurių Narvos kultūroje nebūna: tai, pvz., gilios retos duobutės po briauna.

Rytų Lietuvoje iš vidurinio neolito dviejų paminklų — Kretuono 1B ir Pakretuonės 1B — galime palyginti, kaip santykiauja puodų kaklelių tipų kiekiai (pav. 71). Rytų Lietuvoje šiuo metu dar labai daug puodų I ir C kakleliais, o vakaruose jų visai mažai; vos truputį padaugėję puodų CS ir S kakleliais*.

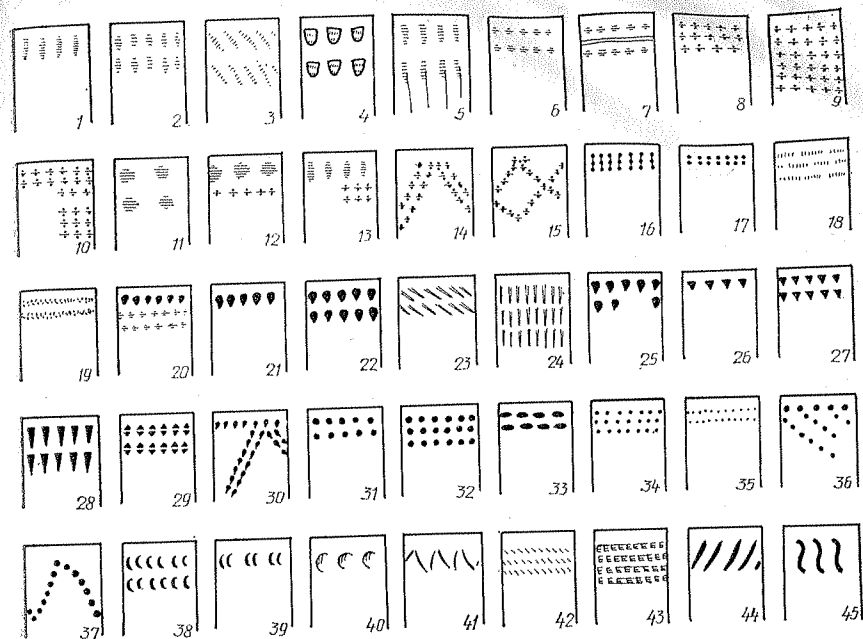
Abiem Narvos kultūros sritims būdingi smailūs, kartais beveik apvalūs, tik pačioje apačioje nutįsę, pastorinti puodų dugneliai (pav. 69 : 7). Viduriniame neolite ima rasti ir plokščių dugnelių (pav. 69 : 8), kurių, pvz., Kretuono 1B gyvenvietėje net gana daug. Abiejų sričių puodai yra žemi ir platūs, smailiadugniai, mažai išryškintais kakleliais (pav. 69 : 1—3; 70 : 2, 4). Tokie patys turėjo būti ir pirmieji plokščiadugniai puodai. Retkarčiais jų aukštis didesnis už plotį. Vakarinėje srityje tokia tendencija pastebima tik viduriniame neolite (pav. 69 : 4).

Rytinėje srityje šalia abiem būdingų formų aptinkama ir kitokių, šių sričių siejančių su Nemuno kultūros sritimi. Tai aukšti ir siauri smailiadugniai ir plokščiadugniai, vadinamieji Cedmaro tipo, puodai (pav. 70 : 5), kurių nuo dugno sienelės eina statmenai ir tik viršuje staiga išsiplėčia.

Abiejose srityse yra dubenėlių: nedidelių, pailgų, kartais laivelio pavidalo — paaukštintais abiem galais (pav. 69 : 5; 70 : 1). Vakarinėje srityje vidurinio neolito paminkluose kartais randama ir gana didelių, apskritų dubenų. O rytinėje pasirodo naujas tipas — maži, žemi, plokščiadugniai puodukai, kurie ją irgi sieja su Nemuno kultūra (pav. 70 : 6).

Puodai paprastai dideli, dažniausiai 30—40 cm skersmens anga. Tačiau vartoti ir tokios pat formos, matyt, geriamieji nedideli puodukai. Paviršius dažniausiai brūkšniuotas (anksčiau vakarų Lietuvoje). Viduriniame neolite kai kada brūkšniuojama ne žole, o šukutėmis — kauline ar medine plokšte karpyta briau-

* Toliau į Rytus, t. y. rytinėje Narvos kultūros grupėje, ši tendencija dar ryškesnė. Tad sudaryti etalonai gali būti taikomi tik tam tikroje srityje datuoti.

72 pav. Vakarų Lietuvos ankstyvojo neolito keramikos ornamentikos motyvai (Šventosios 1B ir 2B gyv.)

na. Paviršius kartais gražinamas pirštų įspaudais (ypač vakaruose) ir atrodo banguotas. Retkarčiais abiejose srityse dengiama tekstilės atspaudais. Ankstyviausi puodai, matyt, visi buvo ornamentuojami, nes dar ankstyvojo neolito pabaigos Šventosios 1B ir 2B gyvenviečių apie pusę puodų yra puoštų. Tačiau vakarų Lietuvoje vidurinio neolito keramikoje labai aiškiai mažėja ornamentuotų puodų — nuo 12 iki 3%. O rytų Lietuvoje ornamentuotų puodų ir vidurinio neolito pabaigoje daug (pvz., Kretuono 1B gyvenvietėje puošta daugiau nei 80% puodų). Ornamentai įrežti daugiausia tuoj po briauna ir komponuojami skersinėmis juostomis. Labai retai pasitaiko koncentrinėmis juostomis grupuotų ornamentų ant smailaus dugnelio. Dažnai puošiamas ir visas puodo paviršius, raštas komponuojamas taip pat skersinėmis juostomis.

Ornamentikos motyvai labai paprasti, tačiau abiejų sričių skiriasi jų kiekio santykiai, pasirodymo laikas ir trukmė. Vakarų Lietuvos ankstyviausioms gyvenvietėms (pav. 72) ypač būdingi įvairūs apvajiniai ir mazgelių motyvai, po jų eina pleistukų ir visai rėta — duobučių bei kitų motyvų. Vidurinėje grupėje sumažėjo apvajinių bei mazgelių motyvų, pleistukų liko tik ant briaunos ir labai padaugėjo duobučių, pasirodė įraižų ir pačioje laikotarpio pabaigoje — net truputis dantukų motyvų. Rytų Lietuvoje

galime palyginti tik vidurinio neolito ornamentiką. Apvajinių motyvų taip pat reta. Daugiausia puošiama apskritų ar pailgų keturkampių duobučių išpaudėliais, grūdelių pavidalo bei šukiniiais išpaudais, aštriais įbrėžimais.

Chronologija galutinai paaiškėjo tik pasitelkus radiokarboninę datavimo metodą, tačiau jau ir anksčiau (šeštajame dešimtmetyje) stratigrafiškai buvo pastebėta, jog, pvz., Estijos Narvos tipo keramika esanti ankstyvesnė už šukinę (594, p. 32, 34, 36, 39—44). Iš viso Narvos kultūros ploto dabar jau turime tiek radiokarboninių datų, kad galime tiksliai datuoti net šios kultūros fazes (516).

Kaip jau matėme nagrinėdami keramiką, Lietuvoje dar nesame aptikę pačių seniausių Narvos kultūros paminklų, kurių, beje, reta ir pas kaimynus. Vakarų Lietuvoje ankstyviausios datos siekia III tūkstantmečio pr. m. e. antrąjį ketvirtį ir vidurį* (546). Lygiai tam pačiam laikotarpiui, radiokarboninio datavimo duomenimis, skiriamos ir Sarnatės ankstyvosios gyvenvietės, kurios tėra apie 100 km į šiaurę nuo Šventosios (456, p. 138, 139). Taigi ankstyviausia fazė, kurios paminklų vakarų Lietuvoje dar nepavyko aptikti, turėtų priklausyti IV tūkstantmečiui pr. m. e. Tai patvirtina šiaurės Latvijos Uosos gyvenvietės datos. Narvos kultūros sluoksnis datuotas pirmąja IV tūkstantmečio pr. m. e. puse**. Viena iš ankstyviausių Estijos gyvenviečių Kēpa (Kääpa) skiriama IV—III tūkstantmečio pr. m. e. ribai (180, p. 44). Baltarusijoje ankstyviausia Zacenės, Logoisko raj., gyvenvietė, pagal kultūrą priklausanti mūsų rytų Lietuvos Narvos kultūrinei sričiai, buvo datuota IV tūkstantmečio pr. m. e. viduriu*** (582, p. 76, 77). Taigi ankstyvasis Narvos kultūros laikotarpis turėjo apimti didžiąją IV tūkstantmečio pr. m. e. dalį ir III tūkstantmečio pr. m. e. pirmąją pusę. Tai patvirtina ir daugelio Latvijos bei Estijos gyvenviečių datos.

Apie III tūkstantmečio vidurį prasidėjo vidurinis neolitas — antroji Narvos kultūros fazė, kurią rodo Šventosios 3B gyvenvietės radiokarboninė data****. Jo vėlyvoji fazė siekė III tūkstantmečio pr. m. e. pabaigą. Tai liudija vakarų Lietuvoje Šventosios 23-os gyvenvietės data***** — paskutinis III tūkstantmečio pr. m. e. ketvirtis. Pagal radiokarbonines datas viduriniam neolitui priklauso toliau į rytus (rytinė Narvos kultūros grupė) esančios gy-

* Šventosios 1B gyvenvietės datos: TA—247 4400±90 (2450 m. pr. m. e.); LJ—2528 4640±60 (2690 m. pr. m. e.); LE—833 4100±60 (2150 m. pr. m. e.); LE—904 4225±70 (2275 m. pr. m. e.) (pastarosios, atrodo, pavėlintos). Šventosios 2B gyvenvietės datos (stulpinė skulptūra) LJ—2523 4730±100 (2780 m. pr. m. e.); Vs—23 4440±50 (2450 m. pr. m. e.).

** Uosos ankstyvojo neolito sluoksnio datos: LE—850 5730±50 (3580 m. pr. m. e.); LE—962 5780±70 (3830 m. pr. m. e.) (516, p. 39).

*** LE—960 5450±75 (3500 m. pr. m. e.) (585; 582, p. 76, 77).

**** Vib—9 4410±70 (2460 m. pr. m. e.).

***** Vib—1 4190±80 (2240 m. pr. m. e.).

venvietės — Baltarusijoje Krivinos gyvenvietės apatinis kultūrinis sluoksnis, Pskovo srityje — Usviatų IVB gyvenvietė, Sertejos 2-a, Latvijos šiaurėje — Piestinia ir kt. (516, p. 40). Šitie datavimai labai gerai derinasi su paleogeografiniais duomenimis. Visos ankstyvosios gyvenvietės, pvz., Šventosios 1B, 2B, buvo įsikūrusios labai žemai, vakariniame buvusio ežerėlio krante, kuris tėra kelis metrus pakilęs virš jūros lygio. Toje pačioje pakrantėje buvo ir vidurinio neolito pradžios gyvenviečių (3B gyvenvietė). Prasidėjus kažkuriai Limnėjos jūros transgresijos fazei, visos jos buvo nuplautos. Ir jau vidurinio neolito pabaigoje gyvenviečių randame (pvz., 23-a) kitoje — rytinėje — ežero pusėje, kuri pakilusi bent 5 metrus. Tą patį galima pastebėti ir rytų Lietuvoje. Vidurinio neolito gyvenvietės prie Kretuono ežero taip pat kūrėsi per pirmąją subborealinę transgresiją. Kretuono 1B, Pakretuonės 1B, Žeimenio 1-a gyvenvietė buvo ant I viršsalpinės ežerų terasos — 147 m aukščio virš jūros lygio. Žiedadulkių analizės duomenimis, šio laikotarpio diagrama artima IV a. zoni pagal Postą ir turėtų priklausyti III tūkstantmečiui pr. m. e. (R. Kunsko duomenimis).

Paplitimas ir variantai. Narvos kultūra buvo didelė kultūrų bendrija, paplitusi visame Rytų Pabaltijyje ir dalyje TSRS miškų zonos. Šiaurėje ji apėmė visą Estiją, rytuose siekė Ladogos ežero pakrantes, Ilmenio ežerą, Pskovo srities pietinę dalį bei šiaurės Baltarusiją. Visame šiame dideliame plote Narvos kultūra labai nevienalytė, todėl ne vienas tyrinėtojas mėgino įvairias sritis vadinti savais vardais ir laikė jas atskiromis kultūromis, nors tam nėra pakankamo pagrindo.

Kaip minėta, pastaruoju metu skiriami 4 pagrindiniai šios kultūros variantai, arba kultūrinės sritys: vakarinė, šiaurinė, rytinė ir pietinė. Lietuvos paminklai priklauso vakarinei ir pietinei (pav. 62). Vakarinės srities paminklai geriausiai pažįstami iš pajūrio — Lietuvoje nuo Latvijos sienos šiaurėje (Šventosios, Palangos paminklai) iki pat Kuršių nerijos vidurio (Juodkrantė, Nida). Tačiau toje nerijos vietoje nubrėžti pietinę ribą neįmanoma, nes liks nesuprantama, kaip į neriją pateko gyventojai: prataka ties Klaipėda buvo daug platesnė ir labai abejotina, ar to meto gyventojai galėjo luoteliais leisti į naujas žemes. Greičiausiai atėjo sausuma pietine Kuršių marių pakrante. Todėl šiame Kaliningrado srities kampe bei Nemuno deltoje reiktų ieškoti ankstyvų Narvos kultūros paminklų. Rytinėje Kuršių marių pakrantėje jų pėdsakai yra Lūžijos miške rasti gintaro, Smeltėje aptikti rago ir gintaro dirbiniai bei kitos smulkios gyvenviečių liekanos. Ši kultūra apėmė ir visą šiaurės vakarų Lietuvą. Tai rodo vėlyvojo neolito Narvos kultūros radiniai (žr. p. 224). Vakarų Latvijoje šio tipo paminklai siekia vidurio Latviją — Lielupe (414, p. 39—52). Svarbiausi yra Sarnatė (Sārnate), Lejascyskos, Purciemis, Siliniupė (Siliņupe), Ruomia-Kalniniai (Romi Kalniņi), Paviļosta (Pāvilsta). Būdingiausi šio varianto bruožai yra: labai anks-

ti šalia kitų (I ir C pavidalo) pasirodę puodai S pavidalo kakleliais, dažnai sudėtingo profilio briauna. Ornamentuojama paprastai tik neplati juosta ant puodo kaklelio. Motyvai nesudėtingi, beveik visai nėra šukinio išpaudo.

Šiaurinis variantas paplitęs rytų Latvijoje, Estijoje ir iš dalies Leningrado srityje. Minėtini tokie ankstyviausi Latvijos paminklai: Uosa, Zvidzē (Zvidzienaskrogs), Yča, Dvietē, Zveinieķų kapinyno dalis ir kt. Estijoje svarbiausi paminklai yra Kepa, Akaliai, Narvos I ir III gyvenvietės ir kt. Prie Ladogos ežero — Inostrancevo gyv., Berezė prie Ilmenio ežero — Kolomcai. Šiai grupei įprastas nesudėtingas puodo briaunos profilis, kakleliai dažniausiai I₁ bei I₂, kartais C₁ ir labai retai — C₂ pavidalo. Ornamentai paprasti, tačiau nuo paties ankstyviausio laikotarpio aptinkama smulkiadančių šukučių išpaudų. Puodai dažnai būna ornamentuojami nuo viršaus iki apačios. Tai, matyt, Rytų įtaka.

Rytinis variantas paplitęs Pskovo srityje, kur žinomi šie paminklai: Usviatų IV B, Sertejos 2-a ir Naumovo gyvenvietės. Baltarusijoje, Vitebsko srityje, yra Krivina ir Osovecas. Šiai grupei taip pat būdingas C pavidalo puodų kaklelis, dažnai į vidų nusklembta briauna. Ornamentų daug, jie įvairūs, o šukinis motyvas ir kiti aiškiai rodo Dnepro—Doneco kultūrinės srities įtaką.

Nuo kitų skiriasi ketvirtasis — pietinis — variantas, kuriam priklauso visos šiaurės rytų Lietuvos Narvos kultūros gyvenvietės: Jaros 1-a ir 2-a, Anykščių raj., Kretuono 1B, Pakretuonės 1B, Žeimenio 1-a, Švenčionių raj., be to, šios kultūros pėdsakų aptikta Ignalinos ir Molėtų rajonuose. Baltarusijoje šiam variantui priklauso Naručio ežero apylinkėse tyrinėtos Skemos 1-a ir 2-a gyvenvietės. Toliausiai į pietus esanti, beje, ir pati ankstyviausia pietinio varianto gyvenvietė yra Zacenė Minsko srityje. Svarbiausi požymiai — aiškus vakarinio Narvos kultūros varianto ir Nemuno kultūros susilieėjimas, kurio negalėtume pavadinti kitos kultūros srities įtaka. Pietinis variantas — hibridinė kultūra nuo pat ankstyvųjų paminklų (466; 468, p. 18).

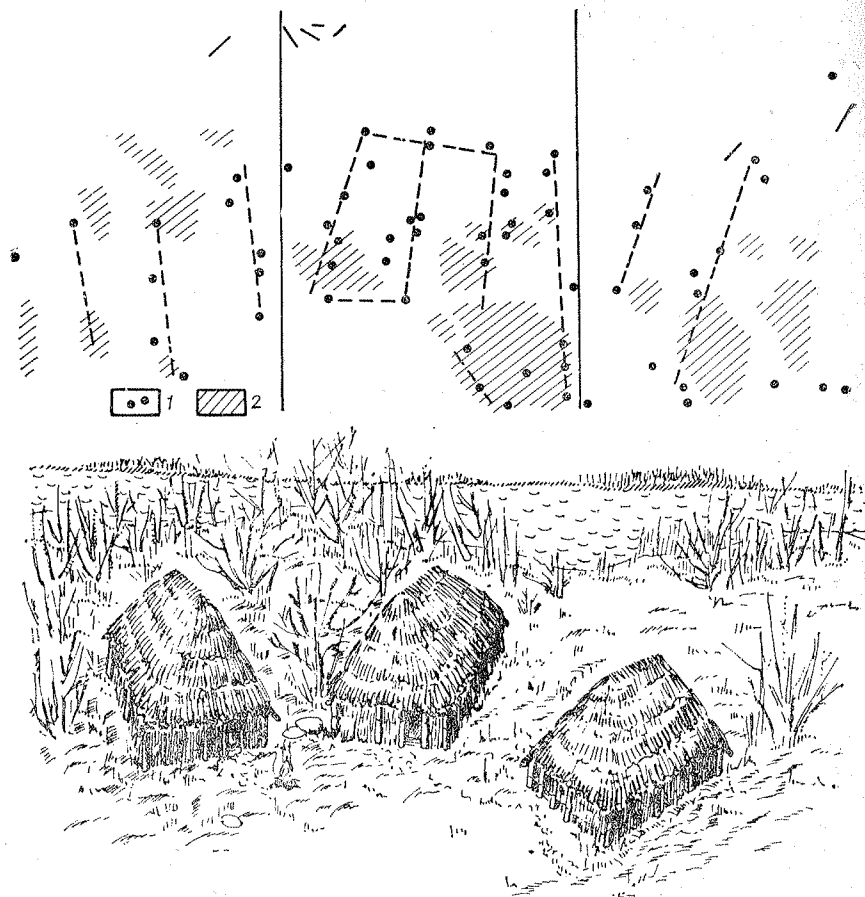
Kilmė. Jau ištyrusi pirmuosius Narvos kultūros paminklus, N. Curina pabrėžė aiškų šios ir vietinės Kundos kultūros ryšį (481, p. 175, 176). Tai patvirtino ir vėliau tyrinėti Estijos, Latvijos, Baltarusijos ir Lietuvos paminklai. Pagrindinis gyvenviečių inventorių yra kaulo bei rago dirbiniai, kurių atitikmenų randama Kundos kultūroje. Tai dvigubo kūgio ir adatiniai strėlių antgaliai, kai kurie žeberklų tipai, raginiai kapliai, smulkūs ir stambūs kaltai iš vamzdinių kaulų, dirbiniai 45° nusklembta viršūne. Ankstyvuose Narvos kultūros paminkluose (išskyrus pietinį variantą) labai maža titnago dirbinių, nebūdingų ir Kundos kultūrai. Tik viduriniame neolite, suintensyvėjus mainams, į ją įsiliejo ir kitų kultūrų elementų. Taigi ši kultūra susiformavusi vietoje.

Kitas klausimas — iš kur atėjo impulsas gamintis keramiką. Aišku, kad ne iš šukinės duobelinės keramikos kultūros srities, nes į šią keramiką ankstyvoji Narvos keramika nei molio mase, nei ornamentika, nei puodų formomis nepanaši. Be to, jos paplitimo sritis ankstyvajame etape buvo gerokai toliau į rytus. Ryšių su šukinės duobelinės keramikos kultūra pastebima bent jau Lietuvoje tik vidurinio neolito pabaigoje, o dar daugiau — vėlyvajame neolite. Tačiau tai vien mainai ir įtaka jau visai susidariusiai kultūrai. Taip pat neįmanoma kildinti iš Ertebiolės (kiaukutynų) kultūros, nes visiškai skiriasi ir molio sudėtis, ir svarbiausia, — puodų lipdymo technika: Ertebiolės tipo puodai lipdomi sraigės pavidalu iš molio volelių, o Narvos kultūros — iš atskirai jungiamų molio juostų.

Greičiausiai reiktų manyti, kad impulsas atėjo tuo pat metu ne iš vienos srities. Svarbiausios iš jų buvo dvi: Dnepro—Doneco ir Valdajaus. Pirmoji veikė ir Nemuno kultūrą, ir galbūt per ją vakarinę, ir jau tikrai pietinį Narvos kultūros variantą. Tačiau, kalbėdami apie vakarinę variantą, teigtume, jog tai buvo tik impulsas, nes ankstyvojo neolito Narvos kultūra jokių kultūros vertybių iš jos neperėmė, tai įvyks vėliau. Šiaurinį bei rytinį variantą Dnepro—Doneco kultūros įtaka pasiekė, matyt, Dnepro upe. Be to, šias sritis veikė ankstyvojo neolito Valdajaus kultūra, kurios įtaka, kaip minėta, pasiekė net Nemuno kultūros sritis. Matyt, Kundos kultūros gentims jau reikėjo keramikos, tad visus šiuos impulsus priėmė labai greitai, tačiau sukūrė savitą, skirtingą nuo kaimynų, Narvos tipo keramiką.

GYVENVIETĖS

Vietos parinkimas. Lyginant su paleolitu ir net pirmąja mezolito puse, gyvenimo sąlygos labai pasikeitė, be to, pakito ir ūkis ir iškilo kitokių, nei mezolito pabaigoje dar nebuvousių reikalavimų. Klimatas buvo švelnus ir palyginti sausas, vandens lygis žemas. Todėl ankstyvojo neolito gyvenviečių beveik niekad nerandame tose pačiose vietose kaip paleolitinių ar net mezolitinių. Kartu su žvejyba išgalėjęs sėslesnis gyvenimo būdas nevertė žmonių rinktis lengvai pasiekiamų retu mišku apaugusių upių slėnių. Priešingai — ankstyvojo bei vidurinio neolito gyvenvietės kūrėsi daugiausia prie ežerų. Ypač mėgtos įlankos su į jas įtekančiais upeliais. Pvz., Dubičių 2-a ir 3-a gyvenvietės buvo įsikūrusios abipus buvusio Peleos ežero sąsmaukos, Margių 1-a gyvenvietė — ant pat buvusio Dubos ežero kranto, o šalimais dar įtekėjo upelis, Versminio 1-a — ant paties iš ežerėlio ištekančio upelio kranto, ir Jaros gyvenvietės įsikūrusios prie upelio, ištekančio iš ežero, Pakretuonės 1-a ir Kretuono 1-a — ant pat ežero kranto. Visos Šventosios gyvenvietės buvo įsikūrusios pajūrinio ežerėlio — la-

73 pav. Šventosios 23-os gyv. pastatų planai ir rekonstrukcijos: 1 — išlikę kuolai, 2 — suodžiai ir degėsiai

gūnos — pakrantėse. Nebuvo ieškoma sausų pušynų, tokių reikalingų klajokliams. Tačiau taikyta, kad netoliese vis dėlto būtų sunkesnių moreninių dirvožemių, apaugusių plačialapių miškais, kuriuose galima medžioti. Gyvenvietės toli viena nuo kitos, nes apskaičiuojama, jog vienos žmonėms išmaitinti reikėjo ploto apie 10 km spinduliu. Nors ir atrodo, kad šalimais buvo kelios gyvenvietės, kaip prie Šventosios ar Kretuono ežero, bet jas skyrė dideli laiko tarpai.

Sunku pasakyti, ar tai sezoninės gyvenvietės, ar į jas būdavo daug kartų grįžtama, ar gyventa ilgesnį laiką. Matyt, būta įvairių.

Pastatai. Kadangi gyvenvietės kūrėsi labai arti vandens, o jo lygis vėliau ne kartą buvo pakilęs, tai pastatų liekanos (ypač

ankstyvojo neolito) dažniausiai būna sunaikintos, geriausių atvejų likę tik židinių dugnai. Ryškesnių pastatų pėdsakų pasitaikė tik vidurinio neolito — Šventosios 23-oje — gyvenvietėje. Ji irgi buvo paplauta, iš židinių duobučių plačiai paskleisti angliukai. Į buvusią pakrantę besitraukdamas vanduo suplovė sienų kartis, aslos ar lubų mauknas bei žieves ir įvairius dirbinius. Tačiau vis dėlto liko nemaža iš vietos neišjudintų kuolų. Iš jų išsidėstymo galima spręsti apie buvusio pastato formą. Ryškesni tik 3 pastatų planai (pav. 73). Pastatai buvę keturkampiai, su keturšlaičiu (ar dvišlaičiu) stogu, kuris rėmėsi į išilgai per vidurį sukaltų pėdžių eilę. Šiaurinis pastatas buvęs apie 5 m pločio ir maždaug 8 m ilgio. Pėdžios vidury storesnės, o sienos sustatytos iš plonesnių karčių. Židiniai gerokai išskydę. Nuo šio pastato į šiaurės rytus buvo matyti dar vienas išskydęs židynys ir minėtam pastatui statmena kuolų eilutė. Galbūt tai jau kito, neišlikusio pastato pėdsakai. Antrasis, taip pat su pėdžių eile per vidurį, irgi apie 5 m pločio ir 6 m ilgio. Prie šiaurinės sienos, netoli įėjimo, duobutėje buvo židynys (nuo jo degėsiai išplauti į šiaurės rytus). Į rytus nuo šio pastato vėl buvo matyti kuolų eilutė, greičiausiai priklausiusi kitam, neišlikusiam. Trečiasis pastatas, taip pat su 3 kuolų eilėmis ir židinio dėme, turėjo būti apie 6 m ilgio ir tokio pat pločio.

Pastatų angos greičiausiai buvo siaurajame, rytiniame gale, nes ten paprastai būdavo mažiausia kuolų, be to, pajūryje ši pusė labiausiai apsaugota nuo vėjo. Stogas turėjęs būti dengtas velėnomis ar nendrėmis, o po jomis — eglių mauknų ar pušų žievių paklotas. Šventosios pastatai turėję būti platūs ir žemi. Ilgiausios rastos sveikos kartys siekė 230—250 cm. Jei jos rėmė stogo šelmenį, tai sienutės turėjo būti labai žemos — greičiausiai sukrautos iš gulsčių kartelių ir šakų, kurias išorėje palaikė statmeni kuolai. Galbūt apdėdavo ir velėnomis. Rytų Lietuvos Narvos kultūros gyvenvietėse turime dar mažiau pastatų liekanų. Tačiau, pvz., Pakretuonės 1B rastos statmenų kuolų eilės rodo irgi buvus keturkampius pastatus. Prie sienos — židynys. Pavienių kuolų aptikta ir Kretuono 1B gyvenvietėje, nors ovalių židinių buvo gana daug.

Visi židiniai labai paprasti — negiliose duobutėse, be akmenų konstrukcijų. Vienas kitas įmestas akmenėlis galėjo būti naudotas virimui. Įmanoma, kad šalia židinių būdavo ir kokių nors medžio konstrukcijų, nes, pvz., Šventosios 23-os gyvenvietės antrajame pastate prie židinio aptikta kažkokių stačių kuolų. Pavienių židinių pastebėta ir į vakarus nuo pastatų. Gal jie buvę lauke, o gal tai sunykusių pastatų liekanos.

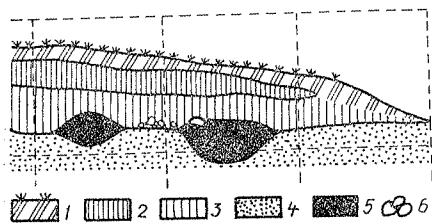
Pastatų liekanų rasta ir kituose Narvos kultūros paminkluose. Pvz., Latvijoje Sarnatės 6 pastatai buvo dar geriau išlikę negu Šventosios — 4—9 m ilgio ir 4—5 m pločio, taip pat stulpinės konstrukcijos (456, p. 125—131). Vidurinio neolito Kvapanų II

(Kvapani) bei Zveisalos (Zvejsala) pastatai tvirtesni, rėmėsi 20–30 cm storio stulpais. Kvapanų pastatas buvęs net 11 m ilgio ir 4, 5 m pločio, su atskira pusapvale patalpėle gale (251, p. 8–12).

Nors Narvos kultūros gyvenvietėms būdingi antžeminiai keturkampiai pastatai, bet periferijoje, pvz., Estijoje, Narvos 1-oje gyvenvietėje aptikta ir ovalaus, be to, pusiau žeminio pastato liekanų (481, pav. 15). Atrodo, kad keturkampio plano pastatai charakteringesni Vakarų, o ovalaus — Rytų Europai. Keturkampių pastatų liekanų rasta Vokietijos bei Šveicarijos durpyninėse gyvenvietėse (294; 293, p. 216–220), nors Vakarams nesvetimi ir ovalūs ar pasagos pavidalo pastatai (51, p. 174, 175, 203). Sarnatės šukinės duobelinės keramikos kultūros gyvenviečių pastatai skiriasi — tai turėjusios būti lengvos apskrito ar ovalaus plano kūgio ar kupolo pavidalo palapinės (456, p. 75–85, 126). Greičiausiai ir Narvos 1-os gyvenvietės pastatas buvo nusižiūrėtas iš kaimynų.

Židiniai paprastai būna duobutėse be jokių akmenų konstrukcijų. Sudėtingi atrodo Sarnatės židiniai, kurių dugnas išklotas beržo tošimis ir apipiltas smėliu, tačiau tai tik apsaugoti nuo gaisro, nes pastatai statyti durpyne. Pastatai dažniausiai būdavo be grindų. Tačiau, galimas daiktas, Šventosios 23-oje gyvenvietėje rastos didžiulės pušų žievės dengė aslą ir saugojo nuo drėgmės. Danijoje prie vandens žinome ankstyvojo neolito pastatų, kurių aslės išklotos keliomis eilėmis pušų žievių ir vis taisytos (51), o Švedijoje (Alvastra) drėgnoje vietoje pastatas su storų rąstų grindimis (101, p. 109–122), kaip ir kai kuriose Šveicarijos gyvenvietėse (285).

74 pav. Versminio 1-os gyv. židiniai: 1 — velėna, 2 — tamsiai pilkas žalvario amžiaus kultūrinis sluoksnis, 3 — rusvas ankstyvojo neolito kultūrinis sluoksnis, 4 — baltas smėlis — žemės, 5 — židiniai, 6 — akmenys

Kokie buvo Nemuno kultūros srities pastatai, neaišku, nes paprastai randama tik židinių smėlio duobutėse. Versminio 1-os gyvenvietės apatiniame sluoksnyje buvo 2 vienas šalia kito (pav. 74), o tarp jų sudėta gana vienu akmenų krūvelė (gal virimui). Margių 1-os gyvenvietės apatiniame (C) sluoksnyje židinių nerasta, tačiau viduriniame (B) buvo; jie iki 75–140 cm skersmens. Kelios aptiktos stulpavietės prie židinių nieko nesako nei apie pastatų, nei apie židinių konstrukciją. Kitose Lietuvos gyvenvietėse židinių neišliko.

Iš senųjų Cedmaro kasinėjimų nieko negalima pasakyti apie pastatus, nors literatūroje iki šiol vis užsimenama, kad ten buvę stulpaviečių ir pailgų guolių (357, p. 150–154; 41, p. 64; 428,

p. 326, 327) *. Per pastarojo meto Cedmaro tyrinėjimus tik D gyvenvietėje rasta į aleuritą įkaltų medinių kuolų ir stulpaviečių, iš kurių galima spręsti buvus antžeminius pastatus. Be to, aptikta su pastatais nesietinų akmenų krūvelių ir griovelių (567, p. 10).

Iš Polesės Nemuno kultūros gyvenviečių žinoma ovalui ar keturkampiu artimo plano 10–12 m ilgio antžeminių pastatų liekanų. Asla kartais būna kiek įgilinta. Tai, matyt, pietrytinių sričių įtaka. Židynys pastato viduryje grįstas arba apdėtas nedideliais akmenukais (497, p. 123, 124) ***.

Apie sanitarinę pastatų būklę spręsti labai sunku, nes paprastai nuolaužų randame išmėtytų po visą gyvenvietę. Tačiau jas gal vėliau taip išblaškė vanduo? Iš sudegusių kauliukų židiniuose galime spręsti, kad dalis atliekų buvo sudeginama, o kitos sumetamos į vandenį. Itin sunku pasakyti, kas Šventosios 1B, 2B, 3B gyvenvietėse buvo sumesta, o kas suplauta nuo kranto per transgresiją. Tačiau, atrodo, kad Šventosios 2B gyvenvietėje sąmaukoje rastą krūvą ruonių kaulų, kurių dalis gulėjo anatominė tvarka, žmonės, nulupę odą ir nuėmę taukus, sumetė kaip atliekas. Toks paprotys pastebėtas Latvijoje Lejascyskų gyvenvietėje prie Zebraus ežero: ant buvusio smėlėto ežero dugno slūgsojo 10–72 cm storio durpių sluoksnelis, pilnas maisto atliekų ir sudaręs ne anksčiau už gyvenvietę. Kitose, kaip ir Lietuvoje, pastebėta deginus atliekas. Aptikta ir šiukšlynėlių, kaip Sarnatėje (469, p. 11).

Taigi atrodo, kad ankstyvojo ir vidurinio neolito Narvos ir Nemuno kultūros pastatai buvę antžeminiai, keturkampiai, stulpinės konstrukcijos, su pėdžių eile per vidurį, greičiausiai keturšlaičiu (o gal dvišlaičiu) stogu. Retai pasitaikantys ovalaus plano ar kiek įgilinta asla pastatai, matyt, atėję iš Rytų bei Pietryčių. Lengvoms drėgnoms mūsų dirvoms pastatų įgilinimas nebūdingas. Žeminių ar pusiau žeminių dažniausiai randama Vidurio bei Pietų Europos lioso srityse, kur gerai laikosi įkastos sienelės (418, p. 194) ***.

* Neįtikėtina atrodo ypač tokie „guoliai“, nes ir iš etnografinės medžiagos žinome, kad miegamoji vieta nebūna įgilinta, o priešingai — pakelta nuo žemės. Taip pat neaišku, ar minimos akmenų krūvelės tikrai buvę židiniai. Žodžiu, žinios apie šiuos pastatus per menkos, ir jų interpretacija neįtikima. Ne vienos Šveicarijos gyvenvietės molyje pastebėta duobių ir manyta, kad tai pastatų aslės. Bet kadangi šalia rasta ir antžeminių stulpinės konstrukcijos pastatų liekanų, tai, matyt, greičiausiai iš tų duobių buvęs imtas molis statybai, o jos pačios vėliau paverstos šiukšlynais ar kiauclidėmis (285, p. 77–91).

** Polesės durpynuose pastebėta ir sudėtingesnių pastatų liekanų, tačiau jos dar netyrinėtos.

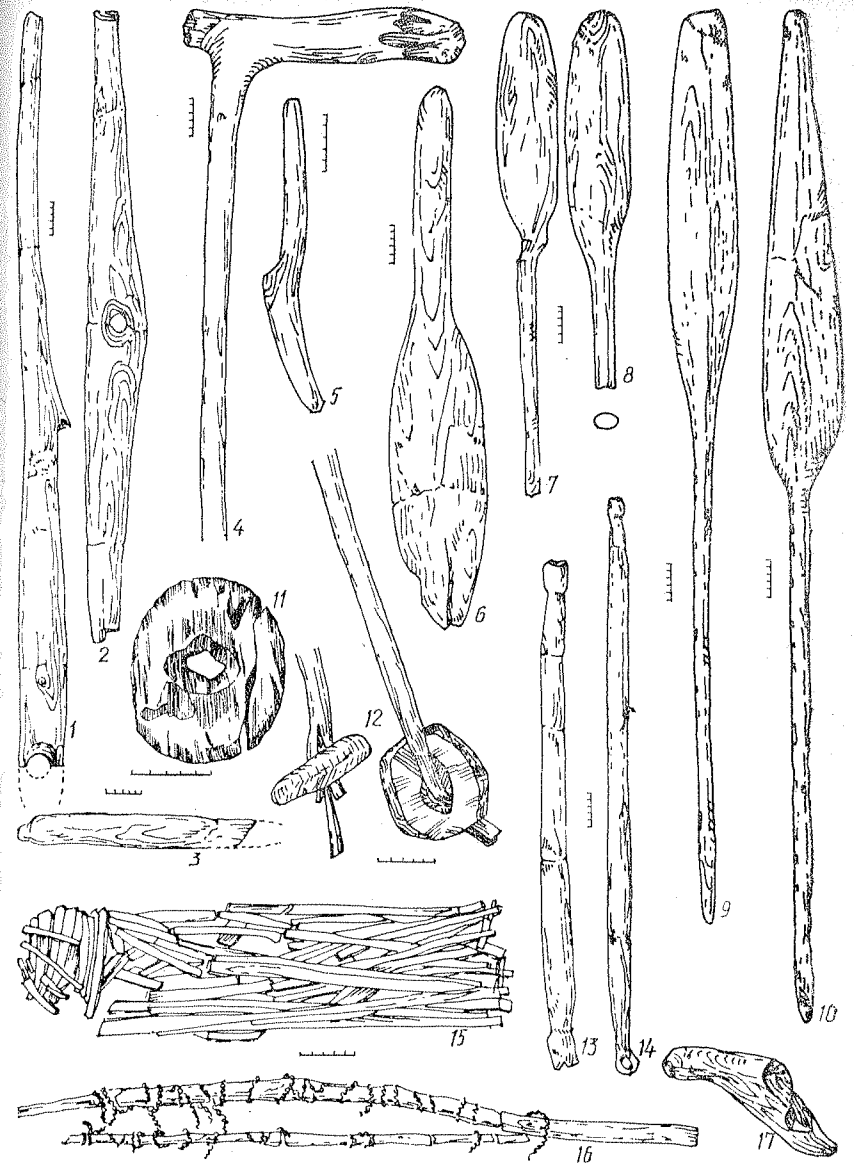
*** Visiškas nesupratimas yra vis dar literatūroje pasitaikanti nuomonė apie sijinius pastatus virš vandens ar net ant plaustų (106). Jeigu ir randame vandens apsemtų kalstų ar grindelių, tai reikia atsiminti, kad ankstyvojo neolito klimatas daug sausesnis ir šiltesnis, ir tuo metu šie pastatai buvę pastatyti parkrantėje (285). Antrąkart tokių „sijinių“ pastatų atsirado vėl trumpu (kseroterminiu) sausros laikotarpiu žalvario amžiaus pabaigoje.

Medžioklė, kaip ir ankstyvesniais laikotarpiais, dar buvo viena iš svarbiausių ūkio šakų. Tai rodo visose gyvenvietėse daugybė medžioklės įrankių: strėlių ir iečių antgaliai, kai kurie kauliniai bei mediniai įrankiai ir sumedžiotų žvėrių kaulai. Kaulai daugiau atspindi žmonių poreikius, o ne tiek žvėrių kiekio santykį gamtoje. Ankstyvajame neolite pajūryje medžiota labai daug ruonių (pvz., Šventosios 2B gyvenvietėje jų kaulai sudarė net 76% visų žvėrių kaulų). Iš miško žvėrių daugiausia šernų ir briedžių, o elnių — visai mažai. Dažnai pasitaiko ir kailinių žvėrelių: bebrų, lapių. Viduriniame neolite ir vakaru, ir rytu Lietuvoje (pvz., Šventosios 3B ir 23-oje, Kretuono 1B gyvenvietėse) medžiojamųjų žvėrių sudėtis kiek pakito. Vis dar daugiausia — šernų, tačiau po jų eina jau elniai, sumažėjo briedžių kiekis, ypač rytų Lietuvoje; gana daug stirnų kaulų. Vidurinio neolito pradžioje imti medžioti ir taurai (ar stumbrai), kurių kaulų šio laikotarpio pabaigos stovyklose gerokai padaugėjo. Lokių kaulų pasirodė tik retkarčiais. Ir toliau dar smarkiai medžiojami kailiniai žvėreliai: bebrai, lapės, įvairūs kiauniniai. Kilniųjų elnių, stirnų ir stumbrų gausėjimas rodo, kad vidurinio neolito miškai tapo retesni. Tuo tarpu Latvijoje ir Estijoje, matyt, būta tankesnių, todėl stumbrų ten pasitaiko rečiau (530, p. 354—356). Visur medžiotojai turėjo padėjėjų — šunų.

Pagrindiniai medžioklės įrankiai buvo lankai su strėlėmis. Sprendžiant iš Šventosios 1B ir 23-oje gyvenvietėje aptiktų lankų gabalų, vartotos paprastos perskeltos kartelės su buoželėmis galuose templei pririšti. Be tokių paprastų, Sarnatėje rasta ir tobulėsių — per vidurį paplatintų ir įrantytų, kad strėlė tiesiai lėktų (456, lent. 1 : 7). Panašių lankų aptikta ir kitose gyvenvietėse palei Baltijos jūrą (500, lent. 1 : 7; 51, p. 73). Jie įvairaus ilgio — nuo 100 iki 180 cm.

Įvairiose Šventosios gyvenvietėse rastų strėlių koteliai nuo 0,8 iki 1,6 cm storio, ant kai kurių buvo karnos apvyniojimo pėdsakų. Antgaliai būdavo išspraudžiami į įskeltą kotelio galą, kuris žemiau antgalio suveržiamas ir aprišamas, galiausiai aplipdoma derva, kad būtų aptakios formos. Vadinamųjų širdinių antgalių net rageliai pasislėpdavo. Greičiausiai antrasis strėlės galas būdavo plunksnuotas. Mėsai žvėrys buvo šaudomi strėlėmis su kauliniais ir titnaginiais antgaliais, kailiniai — mediniais. Pastarųjų rasta Šventosios 1B, Sarnatės ir kitose gyvenvietėse.

Antras svarbus medžioklės įrankis — ietys. Jomis iš arti pribaidavo sužeistą užpjudytą žvėrį. Ietigaliai dažniausiai būdavo kauliniai, kartais — mediniai. Tačiau dauguma iečių turbūt neturėjo jokių antgalių, tik nusmailintą ir apdegintą viršūnę. Tokių rasta Šventosios 1B, 3B ir 23-oje gyvenvietėse; jos 80—180 cm ilgio ir apie 3 cm storio. Iš įvairių to meto Europos stovyklų

75 pav. Šventosios gyvenviečių mediniai žūklės įrankiai: 1, 2 — butiniai, 3 — butinius jungiantis skersinis, 4 — kūlė, 5 — šakių žuvims gaudyti dalis, 6—10 — irklai, 11, 12 — lazdos su skridiniais, 13, 14 — branktai, 15, 16 — bučių dalys, 17 — samtelis (1—3, 6, 14 — 1B gyv., 4, 7, 8, 10—12, 15, 16 — 2B gyv., 5, 9 — 3B gyv., 13, 17 — 23-a gyv.)

radinių žinoma buvus dvejų iečių — duriamųjų ir svaidomųjų. Duriamosios storesnės (3—4,5 cm) ir ne ilgesnės kaip 180 cm, be antgalių. Svaidomosios lengvesnės, ilgesnės ir plonesnės (1,5—2,2 cm), su antgaliais (269, p. 84—88). Būta ir kitų be pėdsakų išnykusių medžioklės būdų: tai įvairios vilkduobės, kilpos, spąstai, gerai žinomi iš etnografinės medžiagos (244).

Žeberklais buvo duriamos žuvis ir medžiojami ruoniai. Šventosios 2B gyvenvietėje jų nuolaužų rasta tarp ruonių kaulų. Ruoniniai žeberklai stambūs, su viena ar keliomis užbarzdomis (pav. 63 : 7, 10, 11), su kotu jungiami virvele, kuri įverta į skylutę žeberklo kote. Buvo vartojami ir sukamieji (pav. 63 : 8), kurie, įsmigę į žvėries kūną, nušokdavo nuo strypelio, jungiančio žeberklą su kotu. Žeberklui atitrūkus nuo koto, medžiotojas galėjo sekti žvėrį ir laikyti tol, kol beplaukiodamas nusilps, ir paskui ištraukti. Ruonius medžiojo, užšalus jūros pakrantėms. Tarp susigrūdusių ledų jie turi gulyklas, kur šildosi įsaulyje ir nuolat nardo į vandenį, kad neužsaltų properša. Tokias gulyklas iš tolo saugo ruonis sargas, kurį pirmiausia stengiamasi nudobti. Tokį vaizdą susidarome iš etnografinių paralelių (388, p. 157—168). Remiantis jomis, galima bandyti aiškinti ir mažojo žeberkliuko atsikišusiais dantimis (pav. 63 : 5) paskirtį. Šunų padedami sugavę tarp ledų paslėptą naujagimį ruoniuką, ant nugaros pririšdavo kabliuką ir žvėrelį paleisdavo plaukioti ant virvės. Priplaukusi gelbėti ruonė, apglėbdama jį savo plaukmenimis, irgi užkibdavo ant kablio.

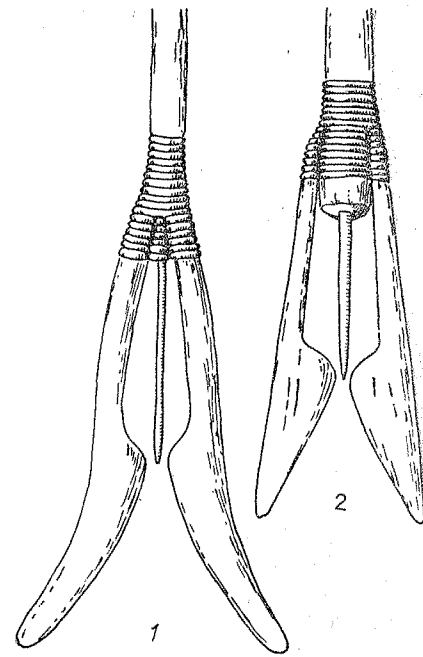
Žūklė ypač išstobulėjo ankstyvajame neolite. Tai taip pat rodo iš senesnių laikų paveldėtas tradicijas. Iš randamų ašakų galima spręsti, kad tuo metu žuvų buvo gausu ir jos vidutiniškai daug didesnės už dabartines. Daugiausia žvejos tos plėšriosios gėlavandenės žuvis — lydekos ir sterka. Visose Šventosios ir Kretuono apyžerės šio laikotarpio gyvenvietėse lydekų kaulai sudarė didžiąją dalį (net iki 88%). Lydekos dažniausiai buvo 110—130 cm, sterka iki 90 cm ilgio. Mažiau buvo sugaunama kitų žuvų: šamų (iki 205 cm ilgio), karšių, lynų, ešerių, perpelių. O jūros lagūnoje prie Šventosios pasitaikydavo ir otų, plekšnių, menkių, tunų.

Primityvūs, dar iš mezolito paveldėti žuvų mušimo būdai — medžioklė ietimis, žeberklais, matyt, tik retkarčiais taikomi. Tačiau gali būti, kad Šventosios 1B ir 2B gyvenviečių dumblyje rasti ietigaliai kaip tik ten pateko medžiojant žuvis. Per ploną ir permatomą ledą dažniausiai lydekos būdavo mušamos paprastomis lazdomis arba tam tikromis medinėmis kūlėmis (pav. 75 : 4). Pramušus ledą ta pačia kūle ar kauline peikena, žuvis išgriebiama (pav. 63 : 9). Be to, Šventosios 3B ir 23-oje gyvenvietėse rasta savitų įrankių (pav. 75 : 5), kuriuos, palyginę su įvairių Europos kraštų etnografijoje aptinkamais geležiniais (436) bei Amerikos indėnų kauliniais įrankiais (358, p. 130, 131; 359), galėtume in-

terpretuoti kaip šakių žuvisms smeigti dalis (266). Tarp dviejų paplatintomis pusėmis į vidų suglaustų dalių išpraustu kauliniu virbu — adatiniu ietigaliu (pav. 76) nudurdavo žuvį, o šakės neleisdavo jai nuslysti nuo smaigo. Norvegai taip gaudydavo žiemą snaudžiančius ungurius.

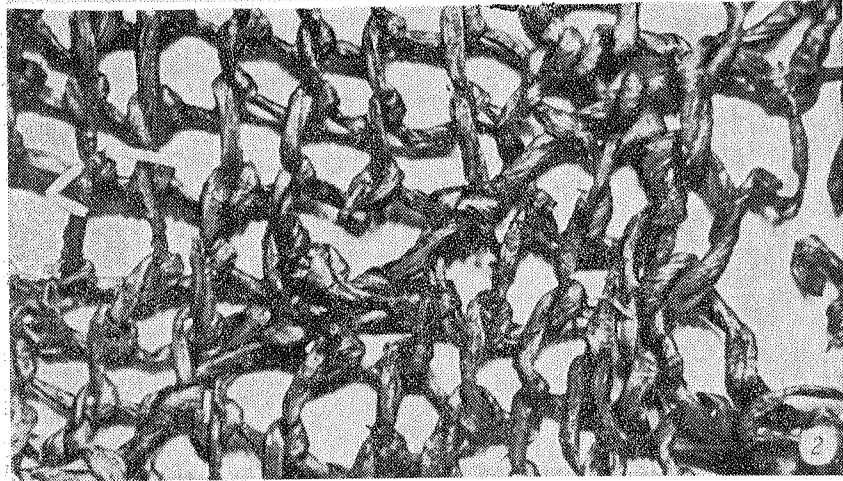
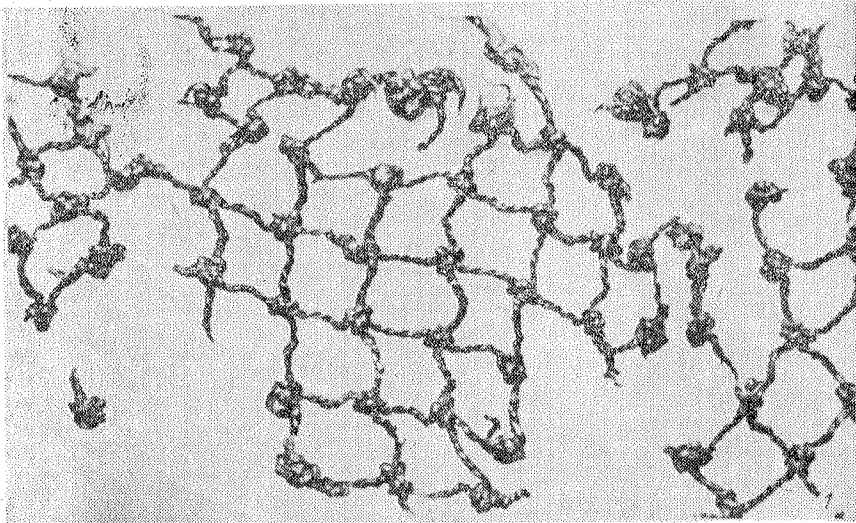
Apie meškeriojamą kabliukais Lietuvoje ir Kaliningrado srityje žinių maža, o Latvijoje šio laikotarpio kabliukų rasta gana daug (432, p. 85—102). Vis dėlto ir Lietuvoje aptikta jų dviejų rūšių. Didysis be užbarzdos iš Daukšių (pav. 59 : 2) rodo, kad jais gaudydavo ir stambias žuvis. Cedmare rasta tokių pat smulkių kabliukų (568, pav. 1 : 16). Narvos kultūros srityje (Šventosios, Kretuono apyžerė gyvenvietėse) tuo tarpu aptikta tik sudėtinų kaulinių kabliukų dalių (pav. 64 : 11), tačiau iš tokio mažo kiekio negalima daryti išvadų apie jų paplitimą. Buvo meškeriojama ir paprastais nusmailintais pagaliukais ar kauliukais su užverta maža žuvele — jauku.

Vis dėlto svarbiausias neolito žūklės būdas yra žvejojimas tinklais ir bučiais. Šventosios 2B gyvenvietėje rasti 6 tinklų gabalai (pav. 77). Jie skirtingi, nors numegzti iš liepos karnos virvelių ir visi, išskyrus vieną, dabar tebevartojamais nepaslankiais žvejų mazgais. Šis mezgimo būdas yra Šiaurės Europos tautų išradimas: taip buvo surišti ir patys seniausi mezolitiniai tinklai (281, p. 3—19) iš viksvų ir karklų karnų. Tačiau liepos karna, kaip nepūvanti vandenyje, yra ideali medžiaga tinklams. Net iki XIX a. liepos karna pririšdavo pasvarus, iš jos darydavo ir storąsias virves, ant kurių užverdavo tinklus. Kitas pluoštines medžiagas tinklams ėmė vartoti tik todėl, kad pritrūko liepų. Tinklų viršutinį kraštą laikė plūdės, kurių rasta visose vakarų ir rytų Lietuvos durpyninėse gyvenvietėse. Būdavo vartojamos ir paprastai susuktos iš beržo tošies, bet dažniausiai — išpjautos iš pušies žievės. Ankstyviausios plūdės yra didelės trapecinės su skylė siaurajame gale (pav. 78 : 1, 2). Didžiausia, rasta Šventosios 2B gyvenvietėje, buvo 19,2 cm ilgio. Vidurinio neolito gyvenvietėse

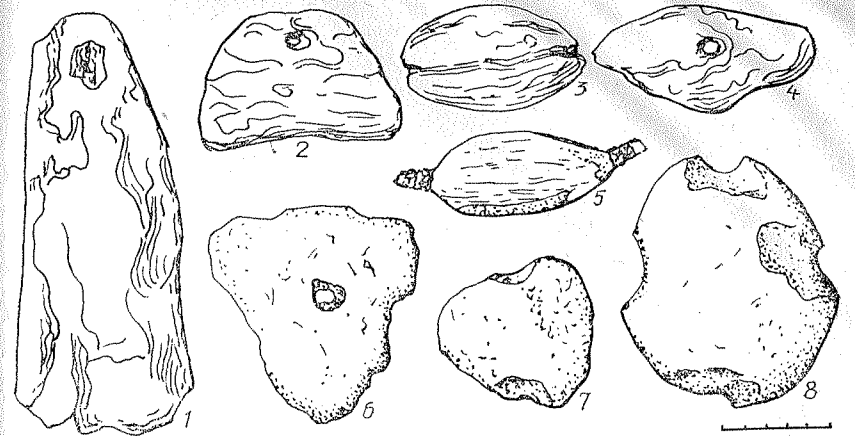
76 pav. Pagal Šventosios 23-os ir 3B gyv. radinius rekonstruotos šakės žuvisms gaudyti

77 pav. Šventosios 2B gyv. liepos karnų tinklų detalės

(pvz., Šventosios 23-oje, Kretuono 1B) tokių plūdžių jau labai maža, išgalėjo ovalios priplotais galais ar net beveik keturkampės su įkarpomis virvutei pririšti (pav. 78 : 3). Vidurinio neolito pabaigoje ėmė rodytis ir rombinių su skylute viduryje (pav. 78 : 4). Apatinį tinklo kraštą gramzdino kelių tipų pasvarėliai. Ankstyviausiose gyvenvietėse paprastai vartoti perskelti akmenys, pririšti liepos karnos virvele ar karna, nors tuo metu jau pasirodė pasvarų ir iš plokščių gargždo akmenų, dviejose ar keturiose vietose išskeltomis kraštinėmis, o viduriniame neolite jie jau

78 pav. Plūdės (1—4) ir pasvarai (5—8): 1, 3, 4, 5, 8 — Šventosios 23-a gyv., 2 — Šventosios 1B gyv., 6 — Pakretuonės 1B gyv., 7 — Kretuono 1B gyv.

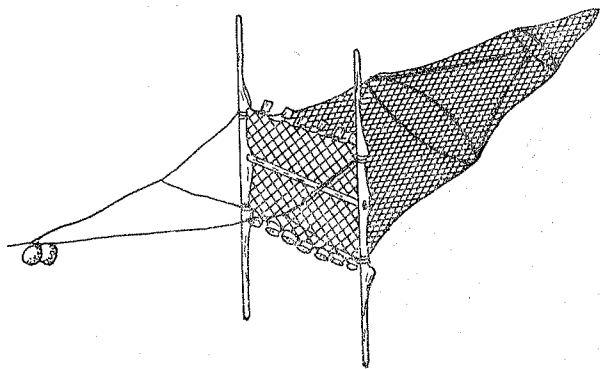
vyravo (pav. 78 : 7, 8). Labai dailių tokių pasvarų rasta tik pajūryje, kur buvo galima panaudoti jūros nugalintus gargždo akmenėlius, rytų Lietuvoje reikėjo tenkintis prastesne medžiaga — dažnai plokščiais klinties gabalėliais. Tačiau, Pakretuonės 1B gyvenvietėje taip pat rasta pasvarų ir su iškalta skylute pririšti (pav. 78 : 6). Savitas pasvarėlių tipas — į tošį įvynioti akmenėliai, reikarčiais net puodo šukės ar šiaip kokios nuolaužos (pav. 78 : 5). Jų pasitaikė visose vakarų ir rytų Lietuvos Narvos kultūros gyvenvietėse. Vienas Šventosios 3B gyvenvietės pasvarėlis, be to, dar buvo įtvirtintas į aplink einantį lankelį. Tokie apvynioti ypač tiko traukiamiesiems tinklams, nes jie nebarška ir nebaido žuvų. Visų tipų pasvarai plačiai žinomi įvairių laikotarpių Europos ir Azijos archeologiniuose paminkluose ir etnografinėje medžiagoje išsilaikė iki pastarojo meto.

Visai neaiškus tinklų ilgis. Iš etnografinės medžiagos žinome, kad jų būdavo įvairiausių; tai priklausė nuo žvejybos būdo, laiko ir žuvų rūšies. O žvejyama galėjo būti visaip — apsupamaisiais, traukiamaisiais ir pastatomaisiais tinklais. Apie jų plotį galima spręsti iš 60—70 cm ilgio branktų (pav. 75 : 13, 14), rastų įvairiose Šventosios gyvenvietėse. Jais įtempdavo tinklų galus. Tinklais gaudydavo ir vandens paukščius. Į traukiamuosius tinklus žuvis baidydavo baldokais, kurių galvų-pliaušų aptikta visose Šventosios gyvenvietėse (pav. 75 : 11). Jos būna išpjautos iš medžio, kartais pušies žievės, su pailga skylute viduryje. Šventosios 2B gyvenvietėje tokia pliauška rasta pamauta ant koto (pav. 75 : 12). Beje, šios lazdos galėjo būti ir kitokios paskirties — jomis atsispiriama iriantis dumbležančiame užankančiame ežere: skridinys neleidžia lazdai smukti į dumblą.

Antrasis plačiai vartotas žvejybos įrankis — bučiai, tikę pasyviai ir aktyviai žūklei. Ir Šventosios, ir Kretuono apyežerės gyvenvietėse aptiktas ne vienas bučiaus skalų pluoštas. Skalos pušinės, apie 2 cm pločio, labai tiesiai ir taisyklingai išskeltos, surištos liepos karnos virvelėmis. Bučiaus galas uždengiamas dugniuku (pav. 75 : 15). Iš mūsų turimų duomenų bučių ilgis neaiškus. Sarnatėje rasta 2,5 m ilgio dalis, su įgerkliu, o Danijoje aptiktas net 4 m ilgio bučius. Neolite, greičiausiai jau ir mezolito pabaigoje, bučius buvo labai paplitusi žvejybos priemonė (500, p. 52, lent. II; 51, p. 128, 129). Iš vieno Šventosios 2B gyvenvietės radinio galėtume spręsti buvęs ir tokių bučių, kurių tik lankai sulenkti iš vytelių, o pats jis aptemptas tinklu: rasta vytelių su primegztais prie jų tinklų gabalais (pav. 75 : 16). Iš einografinės medžiagos tokių bučių žinoma ir Lietuvoje. Apskritai jie būdingi Vakarų Europai. Aišku, tai galėjo būti ne bučiaus, o tiesiog graibšto-samčio liekanos.

Be šių visoje Lietuvoje paplitusių žvejybos įrankių, pajūryje vartotas ir specifinis velkamasis tinklas — kiudelis. Tai iš tinklo padarytas maišas, kurio šonuose įstatytos lentos-butiniai (pav. 75 : 1, 2), sujungtos ilga kartimi (pav. 75 : 3), kad, tempiamas paskui luotą, jis nesusiglaustų (pav. 79). Butinių galuose būna

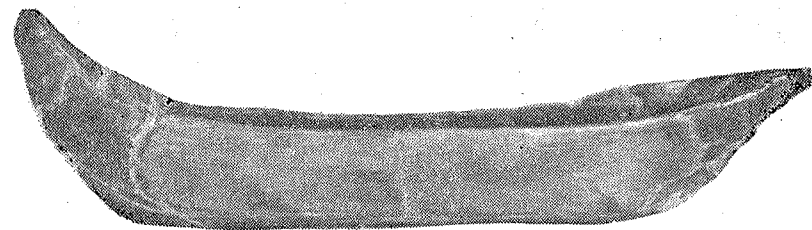

79 pav. Pagal Šventosios 1B ir 2B gyv. radinius rekonstruotas velkamasis tinklas-kiudelis

užkabos arba įkarpos, už kurių šis tinklas pririšamas prie luotų. Etnografinių butinių galai, išsikišę virš užkabų, būna visai trumpi, tuo tarpu Šventosios 1B ir 23-os gyvenviečių labai ilgi, be to, nuzulinti. Tokių reikėjo užankančiame ežere, kad tinklas nesivilkėtų dugnu ir nesemtų dumblo, o plauktų švariame vandenyje. Kiudelio viršutinį kraštą kėlė plūdės, apatinį — gramzdino pasvarėliai.

Žūklė neįmanoma be luoto ir irklų. Luotai būdavo skobiami iš apvalaus medžio kamieno; jų dugnas kiek priplotas, priešakys

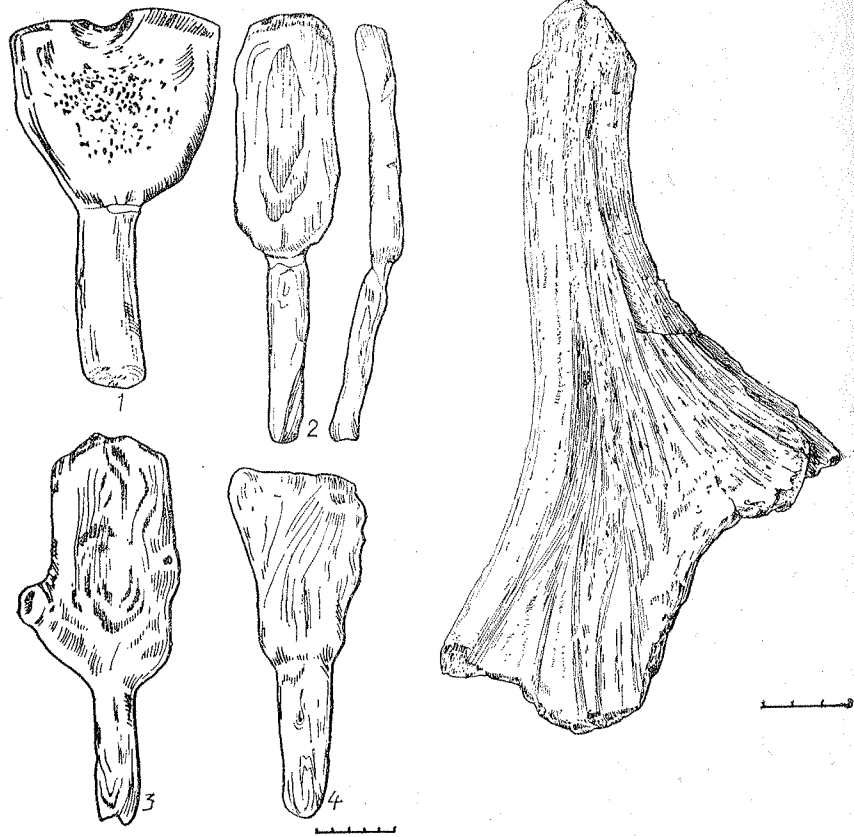
pakeltas. Įvairiose Šventosios gyvenvietėse rasta sutrešusių luotų gabalų. Visą pavidalą galime išvaizduoti iš Šventosios 2B gyvenvietėje aptikto modelio (pav. 80). Luoto nosis dar būdavo puošiama kokia nors skulptūra, nes ir modelyje išlikę jos pėdsakų

80 pav. Luoto modelis iš Šventosios 2B gyv.

(puošmena nutrupėjusi). Europoje luotus ir irklus žmonės darydavosi jau mezolito pradžioje, bet visuotinai jie paplito tik neolite (284, p. 76—116; 51, p. 218, 219). Jų žinoma ir Narvos kultūros gyvenvietėse, pvz., Sarnatėje (379, p. 53, 54; 456, p. 92), ir Nemuno kultūros — Cedmare (357, p. 151). Prie luoto priklausė ir samtelis (pav. 75 : 17). Luotais plaukė ir pasistumdami kartimis, ir yrėsi irklais. Irklai būdavo smailūs ir buki. Smailieji, 144—169 cm ilgio (Šventosios 1B ir 2B gyvenvietėse) (pav. 75 : 9, 10), vartoti po vieną. Kartais jie labai smailūs, liežuviu pavidalo (pav. 75 : 6). Tokie labiau tiko meldams užankančiame ežere perskirti negu irkluoti. Plataus irklo viršūnė rasta Kretuono 1B gyvenvietėje. Irkluojama būdavo trumpais — 120—130 cm ilgio — poriniais irkliukais (pav. 75 : 7, 8), kurių mentelės tesiekė 32—35 cm. Europoje trumpų ir bukų irklų rasta, kaip minėta, jau mezolitinėse gyvenvietėse. Iš Narvos kultūros gyvenviečių daugiausia jų išliko Sarnatėje (456, p. 92, 93, lent. IX, X); jie smailūs ir ilgi. Vietoj inkaro vartoti nemaži akmenys, per vidurį įveržti virvei pririšti. Tokių inkarų rasta visose durpyninėse gyvenvietėse.

Rankiojimas yra pats seniausias maisto gavimo būdas. Iš etnografijos žinoma daugybę maistui vartotų augalų, kurie buvo rankiojami ir akmens amžiuje, nors jų pėdsakų aptinkama labai maža. Dažniau išlieka tik lazdynų riešutų ir agarų, pasitaikiusių visose tyrinėtose durpyninėse gyvenvietėse, o kevalų — ir pietų Lietuvos smėlynų gyvenviečių židiniuose. Neolitas — pats turtingiausias riešutų metas. Agarai rodo, kad klimatas buvęs gerokai šiltesnis. Kitų kraštų to laikotarpio gyvenvietėse rasta ir gilių, kurios paskrudintos taip pat tiko maistui. Riešutus gliaudydavo medinėmis kultuvėmis (pav. 81 : 1—4). Jų aptikta vidurinio neolito Šventosios 3B, 23-oje, Sarnatės ir kt. gyvenvietėse. Augalus išsikasti galėjo kastuvėliais, kurių vienas, padarytas iš briedžio

81 pav. Kultuvės: 1, 2, 4 — Šventosios 23-a gyv., 3 — Šventosios 3B gyv.

82 pav. Raginis kastuvėlis iš Šventosios 3B gyv.

rago, rastas Šventosios 3B gyvenvietėje (pav. 82), ir mediniais bei akmeniniais daug kur pasitaikančiais kapliais (pav. 83).

Gamybinio ūkio pradžia. Pirmieji kultūriniai augalai Lietuvoje buvo kanapės ir soros. Gerai išlikusių kanapių grūdų rasta vidurinio neolito Šventosios 3B ir 23-oje gyvenvietėse, o pastarojoje — net kanapinė virvelė. Tai ne vietinis augalas, jos atėjusios iš Azijos, o į Lietuvą patekusios turbūt nuo Juodosios jūros pakrančių (445, p. 279—289). Tos pačios kilmės ir soros, kurių žiedadulkių (nors kiek ir abejotinų) aptikta Šventosios 23-oje gyvenvietėje. Kai kurių to meto Danijos gyvenviečių puodų sukėse pasitaikė net kviečių ir miežių atspaudų. Žemę dirbo iš seno turimais įrankiais: lazdomis ir mediniais kapliais, raginiais kastuvėliais, kurių rasta Šventosios gyvenvietėse. O Kretuono 1B gy-

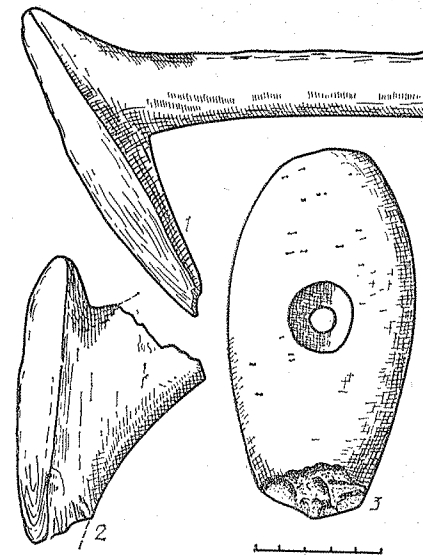
venvietėje aptikta net įtvėrimųjų akmeninių kaplių ir su skylė kotui (pav. 83:3), grūdų trintuvėlių, pjautuvų titnaginių ašmenėlių.

Ankstyviausias naminis gyvulys, Pabaltijyje Kundos kultūros srityje pažįstamas jau nuo mezolito laiku, buvo šuo. Jo kaulų rasta įvairiose Šventosios ir Kretuono apyežerių gyvenvietėse, kaip ir Latvijos bei Estijos to meto paminkluose (530, p. 437, 438). Vidurinio neolito gyvenvietėse aptikta šiek tiek ir kitų naminių gyvulių kaulų. Pvz., Šventosios 23-oje pasitaikė galvijų ir smuikiųjų raguočių, Kretuono 1B gyvenvietėje — smuikiųjų raguočių, taip pat arklių, kiaulių. Tačiau šalia laukinių žvėrių kaulų jie sudarė dar labai nedidelį procentą. Tokia pat padėtis ir Pietų bei Vakarų Pabaltijyje. Jaučiai ir kiaulės galėjo būti vietoje išvesti iš taurų bei šernų jauniklių. Tačiau nei laukinių avių, nei ožkų šioje siaurės platumoje nebuvo, tad gyvuliai turėjo būti išgyti bendraujant su gyvulininkyste besiverčiančiomis gentimis. Spėjama, kad netiesioginių gyvulininkystės įrodymų galima rasti to meto gyvenviečių kultūrinio sluoksnio žiedadulkių analizės diagramose (407, p. 17 ir kt.). Pvz., Šventosios 23-os gyvenvietės, kaip ir to meto Danijos bei Šveicarijos gyvenviečių, diagramose pastebima staigiai sumažėjus guobų žiedadulkių. Manoma, jog tai atspindi ne gamtinius-klimatinius pakitimus, o žmonių veiklą. Guobų lapai ir šakelės galėjo būti vartojami gyvuliams šerti. Liko apskabyti medžiai ir pomiškis. O guobos žydi tiksliai sulaukusios 7—8 m., todėl taip sumažėjo jų žiedadulkių.

Menkas gamybinis ūkis nerodo atsilikimo, o tai, kad pasisavinamasis ūkis dar pakankamai rentabilus ir nereikėjo pereiti prie gamybinio. Ir, matyt, pirmiausia imta auginti tai, ko trūko, — kanapės.

ĮRANKIŲ GAMYBA IR NAMŲ ŪKIS

Titnago apdirbimas. Pastebėta, kad ankstyvojo neolito dirbinių tipai dar labai mažai skyrėsi nuo mezolitinių; dirbiniai buvo apdorojami ta pačia technika: mažieji — pakraštiniu retušu, didie-

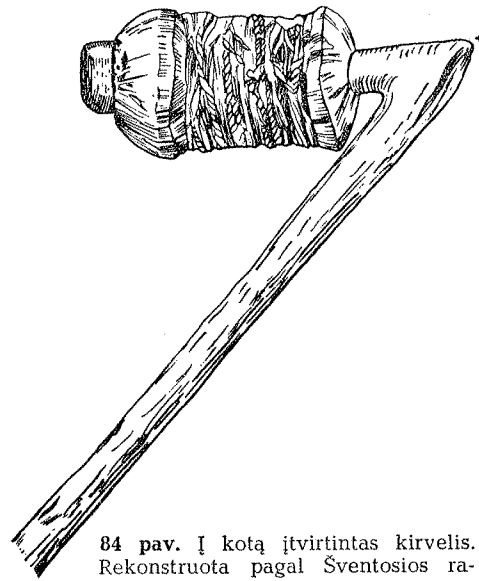

83 pav. Kapliai: 1 — Šventosios 1B gyv., 2 — Šventosios 3B gyv. (mediniai), 3 — Kretuono 1B gyv. (akmeninis)

ji — stambiomis nuoskalomis. Tik ankstyvojo neolito pabaigoje ir ypač viduriniame atsirado naujų apdirbimo būdų. Tai plokščias paviršinis retušas, dirbinių pakraščiuose — dažniausiai dvipusis (pav. 54 : 10—12; 68 : 4, 7).

Šiuo laikotarpiu taip retušuojami paprastai tik dirbinių pakraščiai, visas paviršius — retai. Šitaip imami apdoroti platūs peiliai (pav. 57), ietigaliai, strėlių antgaliai. Vidurinio neolito pabaigoje vis dažniau pasitaiko strėlių antgalių visu retušuotu paviršiumi, bet tai jau artėjančio vėlyvojo neolito požymis. Ankstyvajame neolite titnagas retai buvo gludinamas, ir tai dažniausiai vien kirvelių ašmenys. Nors ir vėliau pasitaiko tik gludintais ašmenimis kirvelių, tačiau viduriniame neolite jau paplito visi gludinti.

Kitų akmenų rūšių dirbiniai paprastai būna gludinti; iš jų gaminami dažniausiai tiktai kirveliai (neskaitant atsitiktinai apdirbtų kvarco gabalėlių, vartotų vietoj titnago). Pirmiausia jie ima plisti tose srityse, kur trūksta kirveliams tinkamos titnago žaliavos. Pavyzdžiai atplaukė iš šiaurės su importiniais skalūno dirbiniais (pav. 102), nes ten (pvz., Askolos ir Kundos kultūrose) skalūnas buvo gludinamas jau mezolite. Lietuvoje, be jo, tuo tarpu neturime šiuo laikotarpiu tiksliai datuotų kitų akmenų rūšių dirbinių.

84 pav. Į kotą įtvirtintas kirvelis. Rekonstruota pagal Šventosios radinius

skobteliams įtvaros ir kotai buvo būtini. Įtviriamieji kirveliai dedami į medinę dvipusę movą, kuri surišama plaušais ir virvele ir užmaunama ant medinio kablio pavidalo koto (pav. 84). Tokių ritės formos movų ir kotų aptikta visose tyrinėtos Šventosios anksty-

vojo ir vidurinio neolito bei kitose Narvės kultūros gyvenvietėse; yra pavykę rasti net visą įrankį (523, pav. 7 : 1).

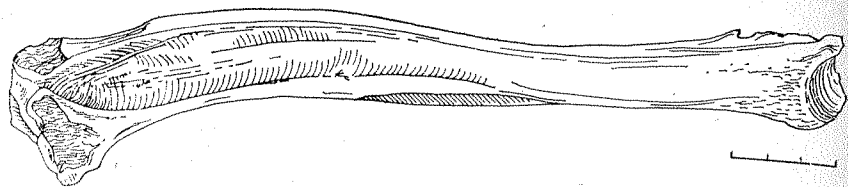
Rago ir kaulo apdirbimą galima apibūdinti pagal ruošinius, nebaigtus dirbinius ir atliekas. Pagrindiniai įrankiai buvo rėztukas, peilis ir gremžtukas. Rėztuku rage ar kaule iš abiejų pusių irėžiami grioveliai, paskui plona vidinė dalis perskeliama mažu kirveliu ar perpjaunama titnaginiu peiliu. Paviršius dailinamas peiliu ir granduku bei gremžtuku. Kaului bei ragui apdirbti vartotas gremžtukas. Šitai rodo dažnai aptinkami kombinuoti dirbiniai — gremžtukas ar grandukas su rėztuku. Skylutės būdavo grėžiamos titnaginiu grąžteliu iš abiejų pusių. Norint padaryti didesnę, grėžtos kelios, o tarpai tarp jų paskui išpjaunami ir gludinami. Dirbinių forma labai taikyta prie natūralaus kaulo bei rago pavidalo; tai labai būdinga primityviajai technikai. Todėl įvairiose kultūrose galima aptikti labai panašių raginių ietigalių, kirvių su skylė per atšaką, apeiginių lazdų, peikenų iš blauzdikaulių ir kt.

Medžio apdirbimas skiriasi nuo kaulo bei rago apdirbimo jau vien tuo, kad jam lengviau suteikti naują formą. Tačiau ir čia stengiamasi panaudoti gamtos teikiamas savybes, ypač ten, kur reikia tvirtumo. Todėl, pvz., lenktieji kirvių kotai daromi iš šakos, o įtviriamoji atšaka pjaunama iš liepens, nes šakuma yra labai tvirta medžio dalis, vartojama ir kultūvėms gaminti.

Medis apdorojamas pirmiausia kirveliu. Buvo kertama labai tankiai, laisvai laikant kirvelio kotą, kad byrėtų tik plonos skiedrelės (576, p. 253). Taip aptašytas medis atrodo lyg peiliu apdrožtas. Drožimo žymės išlieka tik kalstų smaigaliuose arba paslėptose dirbinių vietose. Paprastai jos išnyksta, toliau apdorojant peiliu, lyginant gremžtuku. Paskui dirbinys poliruojamas turbūt smėliu, o galiausiai — kailiuku, gal ir su riebalais ar vašku. Taip pasiekama tiesiog tobulumo: antai dubenų, šaukštų ir kitų namų apyvokos reikmenų sienelės būna vos 0,5—0,3 cm storio ir nepaprastai lygios. Suskilę ir sulūžę mediniai daiktai kartais taisomi: išgrėžiamos skylutės ir surišama per jas liepos karnos virvele. Be to, šios vietos būdavo užglaistomos derva. Taip taisyti Šventosios gyvenviečių irklai, kaušelis, geldos.

Gintaro apdirbimas mažai skyrėsi nuo rago apdirbimo. Dirbinių forma taip pat taikyta prie natūralių gabalų. Plokštelės, iš kurių gaminti trapeciniai bei ovalūs kabučiai, yra natūralūs gintaro sakų intarpai (499, pav. 8—10). Iš ruošinių lobių matyti, kad kabučiams buvo parenkamos tam tikros plokštelės. Nemaža tokių menkai apdorotų ruošinių rasta ir Šventosios 23-os gyvenvietės gintaro dirbtuvėje. Iš kiekvienos plokštelės stengiasi padaryti kuo didesnę papuošalą, todėl jų formos dažnai netaisyklingos. Sunkiau pagaminami vamzdeliniai karoliai, kuriems reikia storo ir tiesaus gintaro gabalo. Neretai aptinkama pradėtų ir nepavykusių ruošinių. Gintarai grėžiami titnaginiais grąžteliais iš abiejų pusių.

Kailių bei odos apdirbimas buvo viena iš svarbiausių namų ūkio šakų, nors jų pėdsakų išlikę labai maža. Kailis buvo natūraliausias ir šilčiausias apdaras, taip pat paklotas. Iš odos ne tik prieškeraminiais laikais buvo gaminami ir maišeliai vandeniui nešioti. Šventosios 23-oje gyvenvietėje rastas nedidelis odos gabaliukas su keliomis durtinėmis skylutėmis pakraštyje rodo, kad gaminiai galėjo būti susiūti iš odos skiaučių. O toje pat gyven-

85 pav. Kailių gremžtas iš ruonio kaulo. Šventosios 23-os gyv.

vietėje aptiktas odos dirbinio (gal kepuraitės) pakraštėlis dar papuoštas kažkokio smulkaus žvėrelio dantimis.

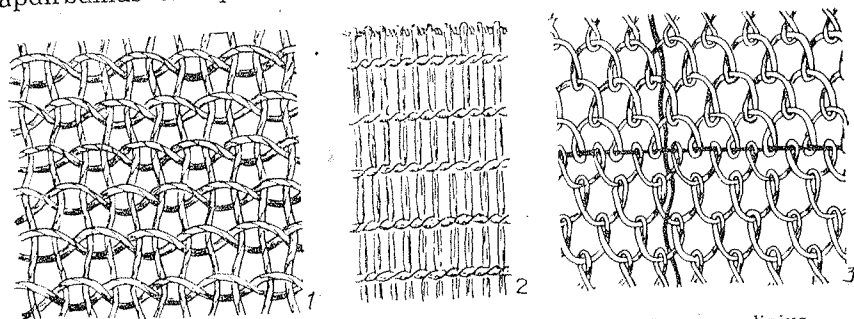
Kailis, patiestas ant apvalaus rąstelio, buvo gremžiamas specialiais iš ruonio galūnių kaulų padarytais gremžtais (pav. 85). Galiausiai minkštinamas titnago gremžtukais. Mokėta išdirbti odą, pašalinti plaukus — vadinasi, ji turėjo būti rauginama.

Iš medžio žievės, kaip lengvai apdirbamos, lanksčios ir nebijančios drėgmės medžiagos, gaminta daug namų apyvokos reikmenų. Iš pušies žievės paprastai daromos tinklų plūdės, kartais — pliauškos lazdoms. Įvairiems dirbiniams labiau tiko beržo tošis. Iš jos būdavo gaminamos ir suktinės plūdės, taip pat ja apvyniojami pasvarėliai. Beržo tošies kraitelės buvo paplitusios Europoje jau mezolite, o gal net dar seniau. Šventosios 2B gyvenvietėje rasta tošinės kraitelės dalis, susiūta liepos karnos virvele dviguba siūle.

Kailiams ir beržo tošims susiūti buvo vartojamos įvairios ylos (pav. 65 : 1—4), nes adatų dar neturėta.

Pluoštas pradėtas vartoti jau mezolite, bet, matyt, tik neolite imtas taikyti plačiai, kai atsirado pakankamai geros medžiagos, t. y., kai paplito kilnieji lapuočiai, tarp kurių svarbiausios buvo liepos. Šiaurės Europoje (Korpilachtyje, Vise) žinomi keli mezolitiniai tinklų gabalėliai buvo pagaminti iš karklo karnos, šaknelių ir viksvų. Šventosios ankstyvosiose gyvenvietėse, kaip ir visoje Europoje, buvo vartojamas liepos karnos pluoštas. Tuo tikslu pavasarį nukertamos storesnės liepų šakos ir merkiamos į tekantį vandenį. Išmirkusi žievė lengvai atsoka, ir iš vidaus juostomis išplėsiama karna. Ji vandenyje išgrandoma, saulėje balinama ir džiovinama. Siūlai sukami ir virvutės vejamos iš šlapios, suminkštintos karnos, kuri sausa išlaiko sukrumą. Šventosios gyvenvietėse pasitaikė ir ilgėlių pluošto liekanų, bet ne-

aišku, kam jis skirtas. Viduriniame neolite pradėta auginti kanapes ir vartoti jų pluoštą. Šventosios 23-oje gyvenvietėje rasta iš dviejų pluoštų suvyta kanapinė virvelė. Pluoštas galėjo būti apdirbamas tais pačiais kauliniais įrankiais kaip ir oda.

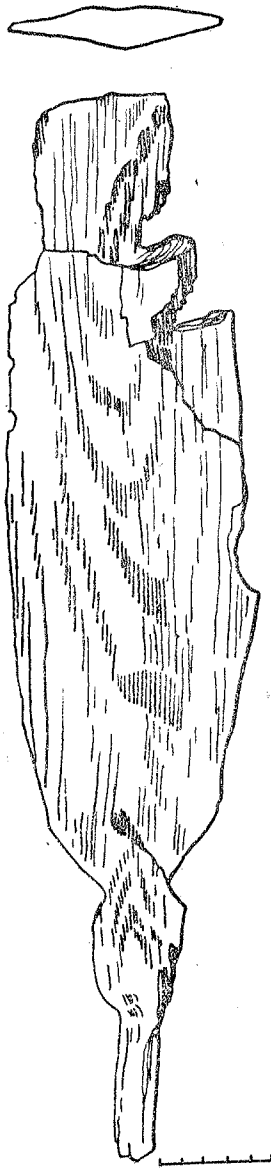

86 pav. Pynimo ir audimo schemas pagal Šventosios 2B ir 1B gyv. radinius

Pynimui paprastai buvo imamas neapdirbtas pluoštas. Žinomi keli demblių pynimo būdai; labai paplitęs įvijinis. Kraitelė pradedama nuo dugno, dedant pluoštą (ar plaušus) apskukui ir jį prisuvant prie ankstesnio pluošto. Taip vnyiojamasis pluoštas visą laiką apima 2 pagrindo eiles. Antrasis būdas yra vytninis pynimas (pav. 86 : 2), kai pinamas keturkampio pavidalo gabalas. Visi pluoštai eina išilgai demblio, kas keli centimetrai perpinami sukryžiuotais skersiniais pluošteliais. Buvo pinama greičiausiai taip, kaip audžiamos vytninės juostos: sukryžiuoti pluoštai buvo apmaitai, o tiesieji — ataudai. Abudu pynimo būdai labai plačiai žinomi Europos neolito paminkluose, tad, reikia manyti, jie jau buvo pažįstami gerokai anksčiau ir išliko iki pat mūsų dienų.

Siūlai buvo verpiami. Sukarštas pluoštas (viduriniame neolite gal net ir vilna) priiškama prie verpstės — plokščios į irklą panašios lentelės, rastos, pvz., Šventosios 2B gyvenvietėje (pav. 87). Trumpas jos kotelis galėjo būti įtvirtinamas į ilgesnį. Iš etnografinės medžiagos žinoma, kad vietoj verpstės būdavo vartojama net paprasta kartelė, prie kurios vieno galo priiškamas kuodelis, o antrasis dirbant užsikiškamas už juostos. Siūlai sukami ant verpstuko, t. y. ilgos lazdelės su gale užmautu smagračiu. Verpstukų smagračiai būdavo nuimami, nes verpiant sunkėjanti šeiva pati imdavo traukti siūlą. Ankstyviausi smagračiai, rasti vidurinio neolito gyvenvietėse, — moliniai. Kretuono 1B gyvenvietės verpstuko smagratis buvo negrabaus storo skritulio pavidalo su skylute per vidurį (pav. 88). Margių 1-oje gyvenvietėje rasta pusė mažiuko molinio smagračio. Suverpti siūlai būdavo sukami iš 2 pluoštų kartais į dešinę, kartais — į kairę. Virvutės vejamos ant tam tikrų dvišakių (pav. 89 : 8). Siūlai vartoti pirmiausia tinklams megzti, bet jau mėginta ir austi. Be to, jais susiūdavo tošines krai-

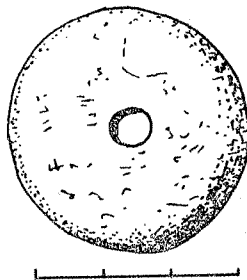
teles, kailius, odos dirbinius, taisydavo įvairius sulūžusius medinius padargus. Net sutrūkę puodai, pragrėžus skylutes, būdavo sutvirtinami siūlais. Toje vietoje jie dar suklijuojami sakais ar deriva, kartais ant viršaus užlipdoma beržo tošis.

Vienintelė audeklo skiautelė taip pat buvo išlikusi Šventosios 2B gyvenvietėje (pav. 86 : 1). Ji išausta iš labai plonų suktų liepos karnos siūlų vytinio audimu. Tokių pačių audinių atspaudų pastebėta ant Šventosios ir Jaros puodų sienelių. Vytinis audimas tuo metu buvo paplitęs visoje Europoje. Austa, suvėrus apmatus į lentelių su 2 skylutėmis skyleles (geležies amžiuje ir etnografinėje medžiagoje žinomos tik 4 skylučių lentelės). Persukant kas ant rą lentelę, susidaro žiotys, pro kurias šaunami ataudai. Audžiant vartoti mediniai arba kauliniai peiliukai siūlams primušti.

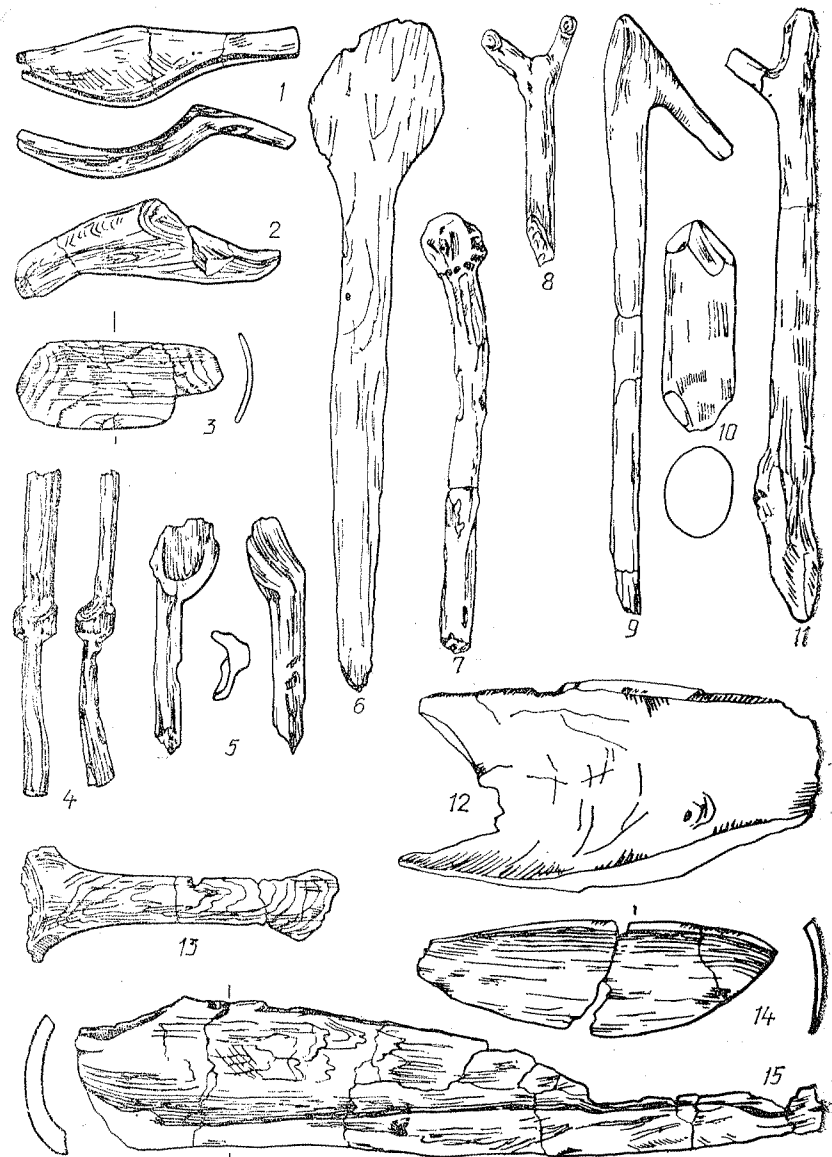
Svarbiausia verpalų paskirtis — turbūt tinklų mezgimas. Kaip minėta, Šventosios 2B gyvenvietėje rasti 6 tinklų gabalai ir vienas primegztas prie bučiaus lankelio. Jie sumegzti iš dviejų pluoštų susuktos plonos liepos karnos virvelės, surišti žvejų mazgais.

87 pav. Verpstė iš Šventosios 2B gyv.

88 pav. Molinis verpstukas iš Kretuono 1B gyv.

(pav. 77 : 1). Tik vienas iš nesukto pluošto ir numegztas be mazgų (pav. 77 : 2; 86 : 3), pradėdant nuo ištiesios per vidurį virvelės. Nesurišti tinklai yra retas radinys Europos akmens amžiaus paminkluose. Paprastai jie būna su mazgais, tačiau Vidurio Europoje mazgai paslankūs (417, p. 35—37). Mūsiškis žvejų maz-

89 pav. Šventosios gyvenviečių mediniai namų apyvokos reikmenys: 1—5, 13 — šaukštai ir samčiai, 6 — mentelė, 7 — grūstuvai, 8, 11 — dvišakiai, 9 — kirvio kotas, 10 — trinkelė, 12, 14, 15 — dubenų ir geldų dalys (1, 8 — 3B gyv., 2, 6, 9—13 — 23-a gyv., 3—5, 7, 15 — 1B gyv., 14 — 2B gyv.)

gas yra senas Šiaurės rytų Europos gyventojų išradimas (281, pav. 7).

Tinklų, rastų Šventosios 2B gyvenvietėje, akys nuo 2 iki 12 cm pločio. Suplyšę jie buvo lopomi, todėl atsirasdavo kreivų ir netaisyklingų akių. Megzta ant šakių, kurių ne vienos rastos Šventosios gyvenvietėse (pav. 89 : 11). Šakės išmeigiamos į aslą, ir mezgamas tinklas vis aukščiau pakeliamas ant jų ir pritvirtinamas. Iš likusių kraštinių akių matyti, kad tinklai buvo mezgami dvejopai: nuo kampo vis platinant arba iš karto visas akis užmetus ant virvės ar net ant bučiaus lankelio. Vienodam akių pločiui nustatyti vartotos specialios medinės arba kaulinės lentelės (pav. 64 : 12). Siūlai būdavo suvynioti ant šėivos ar megztuvės — kaulinės lazdelės išmaugtais galais, kokių rasta Kretuono 1B gyvenvietėje (pav. 64 : 8), Sarnatėje ir Gorbunovo durpyne prie Uralo (538, pav. 8).

Namų apyvokos reikmenys — įvairūs šaukštai, menturiai, grūstuvai, kaušai, dubenys, geldos ir kt. — labai dažnai būdavo daromi iš medžio.

Šaukštų liekanų aptikta ir ankstyvojo, ir vidurinio neolito Šventosios gyvenvietėse. Galvos gana didelės ir plonos, kartais pritaikomas šakos krumplys (pav. 89 : 1—3, 5). Medinių šaukštų rasta ir Sarnatėje, ir įvairiose Vidurio bei Vakarų Europos durpyninėse gyvenvietėse. Labai būdingas ypač Šiaurės ir Rytų Europos ankstyvojo bei vidurinio neolito radinys yra mediniai kaušai-samčiai. Dalis jų puošta paukščių galvutėmis, ir šie, be abejo, buvo apeiginiai. Bet jie vartoti ir buitėje. Atvirais galais trikampiai kaušeliai (pav. 75 : 17; 89 : 4) galėjo būti skirti vandeniui iš luoto išpilti. Jam semti buvo uždaru apskrita galva samčių. Tokio dalis rasta Šventosios 23-oje gyvenvietėje (pav. 89 : 13). Galbūt tai geriamasis kaušelis. Viralui maišyti vartoti mediniai menturiai (pav. 89 : 6), o maistui grūsti — grūstuvai (pav. 89 : 7).

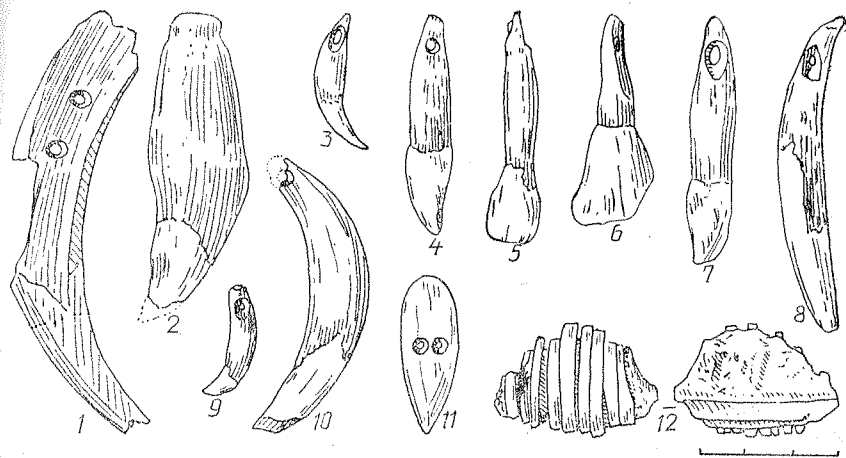
Mediniai indai turėjo būti vartojami dar nepažįstant keramikos. Tačiau ir neolito laikais jų neatsisakyta, nes, matyt, jų paskirtis buvo kita. Beje, tokių pačių indų kaip keraminiai iš medžio nedaryta. Svarbiausi mediniai indai — geldos ir dideli dubenys (pav. 89 : 12, 14, 15). Geldos kartais būdavo išskaptuotos iš perskelto rąstelio, kartais turėdavo rankenėles. Sunkiau rekonstruoti dubenis, nes jie plonomis sienelėmis ir prastai išlieka. Atrodo, kad buvo ovalūs, gana lėkšti, bet turėta ir aukštesnių stačiomis sienelėmis. Geldų rasta ir Sarnatės gyvenvietėje, ir Danijos ankstyvojo bei vidurinio neolito paminkluose, ir Šveicarijoje. Mediniai dubenys bei geldos skirti maistui ruošti bei valgyti. Taip pat tiko ir kitiems reikalams — maistui rinkti, laikyti, o į išklotas kailiuku geldas galėjo būti guldomi kūdikiai.

Rasta dar įvairių dabar mums nežinomų medžio dirbinių, kurių paskirties pagal etnografinę medžiagą nepavyksta išsiaiškinti. Iš tokių minėtinos 12—20 cm ilgio *trinkelės* abiem nusmailintais

galais iš ypač kieto medžio (Šventosios gyvenvietėse — kukmedžio). Gal tai buvo kokie branktai ar statybų jungiamosios detalės (pav. 89 : 10).

PAPUOŠALAI IR MENAS

Papuošalams, kaip ir kitiems ankstyviems dirbiniams, pirmiausia naudotos gamtos teikiamos formos, todėl labai daugelyje įvairių pasaulio dalių kultūrų jos kartojasi. Visur būdavo parenkami gražūs, žvilgantys daiktai ir šiek tiek pritaikomi. Ypač tiko gintarai ir žvėrių dantys, taip pat kaulo bei rago plokštelės, plokšti akmenukai, kai kur — ir sraigės.

90 pav. Žvėrių dantų papuošalai-amuletai iš Šventosios gyvenviečių: 1, 10, 11 — šerno iltys, 2 — lokio iltis, 3 — šuns iltis, 4—7 — briedžio priekiniai dantys, 8 — šerno priekinis dantis, 9 — ruonio iltis, 12 — dantukais puoštas odos gabalėlis (1—3B gyv., 2—6, 8—10, 12—23-a gyv., 7, 11—1B gyv.)

Seniausią papuošalų grupę sudarė žvėrių dantų, ypač ilčių, kabučiai. Jų rasta visose ankstyvosiose Šventosios gyvenvietėse (1B, 2B, 3B, 23-oje). Dažniausiai nešioti briedžio arba elnio priekiniai dantys su šaknyje pragręžta skylute (pav. 90 : 4—7). Retkarčiais nuskeliamos ir pragręžiamos krūminių dantų plokštelės. Pasitaiko ir didelių, labai nusenusių žvėrių dantų. Mėgstami ir pragręžti priekiniai šernų dantys (pav. 90 : 8). Aptikta pragręžtų priekinių taurų ar stumbrų dantų, šunų (pav. 90 : 3) bei ruonių ilčių (pav. 90 : 9), šernų (pav. 90 : 10) ilčių. Lokių iltys (pav. 90 : 2) negręžiamos, tik prikabinamos už gunklelio jų šaknyse. Prie drabužių būdavo prisiuvama plokštelių iš bebrų ilčių. Aptiktas ne-

didelis odos gabaliukas, visas papuoštas mažo žvėrelio dantų plokštelėmis (pav. 90 : 12).

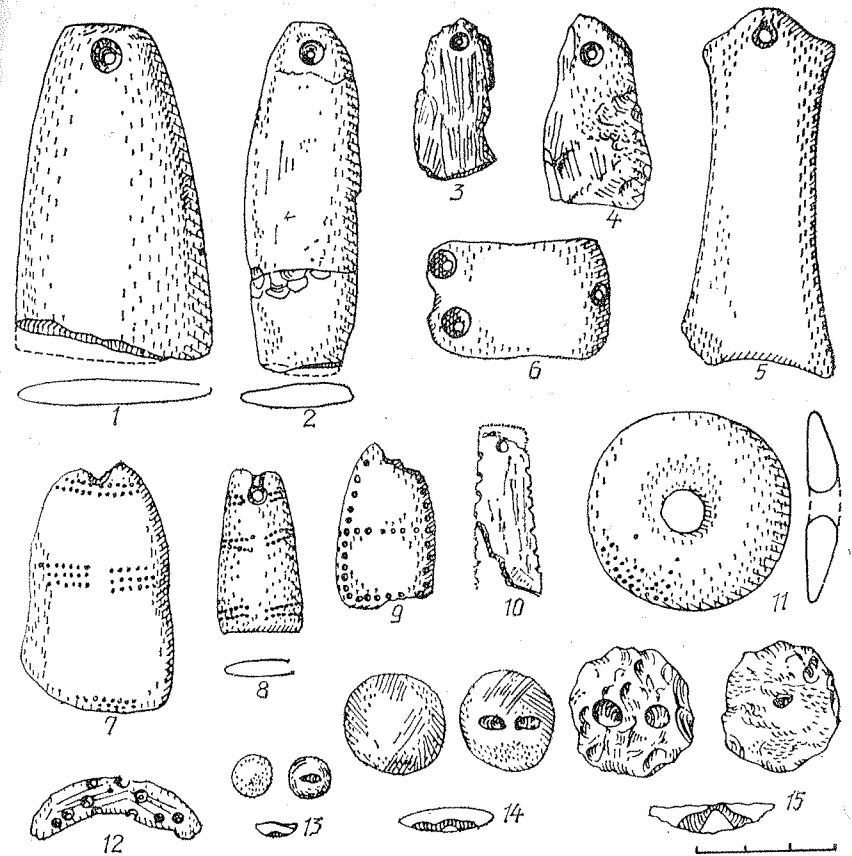
Pragręžtų briedžių ar elnių dantų rasta ir rytų Lietuvos Narvos kultūros paminkluose, pvz., Kretuono 1B gyvenvietėje. Jų paitaikė ir Nemuno kultūros paminkluose Kaliningrado srityje bei šiaurės Lenkijoje (428, p. 323); Polesėje Kamenio II gyvenvietėje rasta šunų ir šernų ilčių kabučių su skylutėmis, lokio ilties kabutis be skylutės (497, p. 70, pav. 26 : 5, 6, 10).

Iš šernų viršutinių ilčių buvo daromos smailios lenktos plokštelės (Šventosios 23-a gyvenvietė), kurios kartais būna su skylutėmis (pav. 90 : 1). Plokštelės būdavo prikabinotos prie drabužio, nes nuo ilgo nešiojimo dažnai esti nusipoliravusios. Švedijos vidurinio neolito kapuose jos juosė kaklą ar puošė apykaklę (196, pav. 28, lent. 39, 56). Vienintelė Lietuvoje žinoma lašelio pavidalo plokštelė su 2 skylutėmis yra iš Šventosios 1B gyvenvietės (pav. 90 : 11).

Gintaro papuošalus labiausiai mėgo Narvos kultūros vakarinio varianto srityje — pajūryje. Jų atsirado tik neolite, Litorinos jūrai paplovus Sambijos pusiasalyje vadinamąją mėlynąją žemę (499, p. 144, 145). Jūra ėmė mesti gintarus, plukdydama juos aplink Kuršių nerijos dar nebaigtą formuotis kyšulį bei salas, į Kuršių marias ir toliau pajūriu. Daug jų suplauta prie Juodkrantės, nes ten dar buvo likusi prataka tarp jūros ir marių. Gintaro dirbiniai yra vietinių formų, nors panašių randama ir kituose kraštuose, nes, kaip minėta, visur buvo taikomasi prie medžiagos. Dirbiniai kelių pagrindinių tipų: kabučiai, sagutės, vamzdeliniai karoliai, skridiniai ir grandys. Be to, iš gintaro buvo gaminami unikalūs figūriniai dirbiniai — meno dalykėliai.

Kabučiai buvo pritaikyti prie natūralių plokščių gintaro saku intarpų medyje, labai nedaug apdorojami. Pagrindinė forma yra taisyklingesnė ar ne tokia taisyklinga trapecija. Tačiau, norint iš turimos medžiagos padaryti kuo didesnę papuošalą, dažniau jis išeidavo ne visai taisyklingas (pav. 91 : 2—4). Tokių kabučių rasta visose ankstyvosiose Šventosios gyvenvietėse. Atrodo, kad ypač viduriniame neolite stengtasi pagaminti taisyklingus kabučius — gana didelius, kiek aptakiomis briaunomis (pav. 91 : 1), trapecinius išmaugtais šonais (pav. 91 : 5), kartais net karpytomis briaunomis (pav. 91 : 10). Kabučiai kai kada puošiami taškučių juostelėmis pakraščiuose ar skersai (pav. 91 : 7—9). Būdingos 3 per vidurį nesusieinančių juostelių grupės, be abejo, simbolizuojančios žmogaus galūnes ir kaklo papuošalą. Tokių kabučių rasta Šventosios 23-oje gyvenvietėje ir Juodkrantės lobyje.

Apskritai gintarinių trapecinių kabučių, be Šventosios, nemaža aptikta Palangos ir Juodkrantės lobiuose, o pavienių — Kalnuvėnuose, Smeltėje prie Klaipėdos. Tokių pačių rasta ir Latvijos Narvos kultūros paminkluose, pvz., Sarnatėje — ankstyvojo ir vidurinio neolito, o rytų Latvijoje — ypač vidurinio neolito (249,

91 pav. Gintaro papuošalai: 1, 3, 4, 8, 11—15 — Šventosios 23-a gyv., 2 — Šventosios 12-a gyv., 5—7, 9 — Juodkrantės lobs, 10 — Palangos lobs

p. 54, 55; 250, p. 51—61). Iš pietryčių Lietuvos — Nemuno kultūros srities — žinomas tik vienas ne visai taisyklingas kabutis iš Margių „Salos“ kalvos (372, lent. XIII : 31). Tuo tarpu Cedmaro A gyvenvietėje rasta visų rūšių gintaro kabučių: trapecinių, keturkampių, ovalių, o vienas net papuoštas taškučių juostelėmis (357, p. 155, pav. 5; 567, p. 9).

Antras populiarus papuošalas buvo *sagutės* (pav. 91 : 13—15). Tai lešio pavidalo dirbinėlis su paslėpta V formos skylute blogoje pusėje. Jais turbūt būdavo apsiuvami drabužių pakraščiai arba galėjo būti suveriami į apvarą kartu su vamzdeliniais karoliais. Sagutės nešiotos poliruotos, tačiau kartais tik retušuotos. Jos dažniausiai 1,2—2 cm skersmens, bet aptikta ir visai mažų — 0,7—0,8 cm. Labai rėta didesnių. Didžiausia, rasta Palangos lobyje, bu-

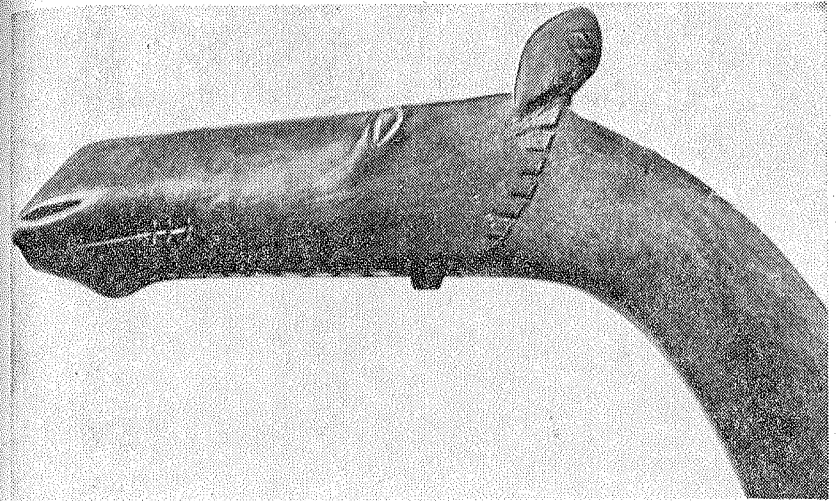
vo 4,7 cm skersmens. Vidurinio neolito pabaigoje pasitaikė viena kita segmento pjūvio ar ovalo formos sagutė, bet jos šiam laikotarpiui dar nebūdingos. Sagučių rasta visose ankstyvosiose Šventosios gyvenvietėse, Smeltėje, nemaža Juodkrantės lobyje, kur būta ir ovalių iki 4,5 cm ilgio, ir papuoštų taškučiais. Jų žinoma visame Narvos kultūros plote. Iš Nemuno kultūros gyvenviečių rasta tiktai Cedmare.

Vamzdeliniai karoliai taip pat visuotinai paplitęs papuošalo tipas, nors sunkiai pritaikomas prie natūralios gintaro sakų formos. Matyt, jie mėgdžiojo pailgus karolius iš paukščių kauliukų, kurie, būdami trapūs, retai išlieka. Toks vėrinys iš paukščių kauliukų ir gintarinio vamzdelinio karolio kartu su žvėrių dantų kaubučiais žinomas iš Latvijos kiek vėlesnio Kreičių (Kreiči) kapiyno (433, lent. II). Vamzdelinių karolių, be to, įvairių jų apdirbimo stadijų, rasta visose Šventosios gyvenvietėse. Nemaža jų buvo Juodkrantės lobyje, vakarų Latvijos ankstyvajame neolite, Narvos, o viduriniame neolite ir šukinės keramikos kultūros gyvenvietėse. Rytų Latvijoje jie atsirado kartu su kitais papuošalais tik viduriniame neolite (250, p. 65, 66). Vamzdeliniai karoliai, aišku, turėjo sudaryti vėrinį drauge su kitais papuošalais. Jų atmaina yra trumpi rutuliniai retai aptinkami karoliukai. Vėriniams sujungti buvo vartoti nuolatinų formų neturėję *skirstikliai* (pav. 91 : 6).

Papuošalai, o kartu, matyt, ir amuletai buvo gintariniai *skridiniai* ir *grandys*. Jie pradėti gaminti tik vidurinio neolito gyvenvietėse. Dydis, pjūvis ir skylutės forma labai nevienodi. Ankstyviausia Šventosios 3B gyvenvietės grandis buvusi gana stora ir apvali, tuo tarpu dauguma vėlesnių jau plokščio ovalo ar lėšio pjūvio, su nedidele V pavidalo iš abiejų pusių grežta skylute. Gražiausia grandis, papuošta taškučiais (pav. 91 : 11), rasta Šventosios 23-oje gyvenvietėje. Visi šie papuošalai nėra nei tikros grandys, nei tikri skridiniai. Tai hibridinės formos. Panašių grandžių buvo ir Palangos, ir Juodkrantės lobiuose.

Kitokių papuošalų tegalima paminėti labai nedaug. Vienintelis kaulinis *smeigtukas* nulūžusia viršūne ir smaigaliu, rastas Kretuono 1B gyvenvietėje, yra pirmasis iš vėliau per visą žaltario amžių piliakalniuose pažįstamų smeigtukų serijos (136, p. 87). Margių 1B gyvenvietėje aptiktas *skalūno kabutis* su skylute.

Ankstyvojo ir vidurinio neolito gyvenvietėse turime palyginti jau nemaža **vaizduojamojo meno** dalykų. Tačiau jų sužetų įvairumas ir dažnai tobulas atlikimas rodo, kad ši tradicija turėjusi būti paveldėta iš daug senesnių laikų, ir nėra jokios abejonės, kad jie turėjo būti pažįstami ne tik mezolite, bet gal ir paleolite. Mėgstami keli pagrindiniai sužetai: žvėrys, paukščiai, ropliai, žuvys ir žmonės.

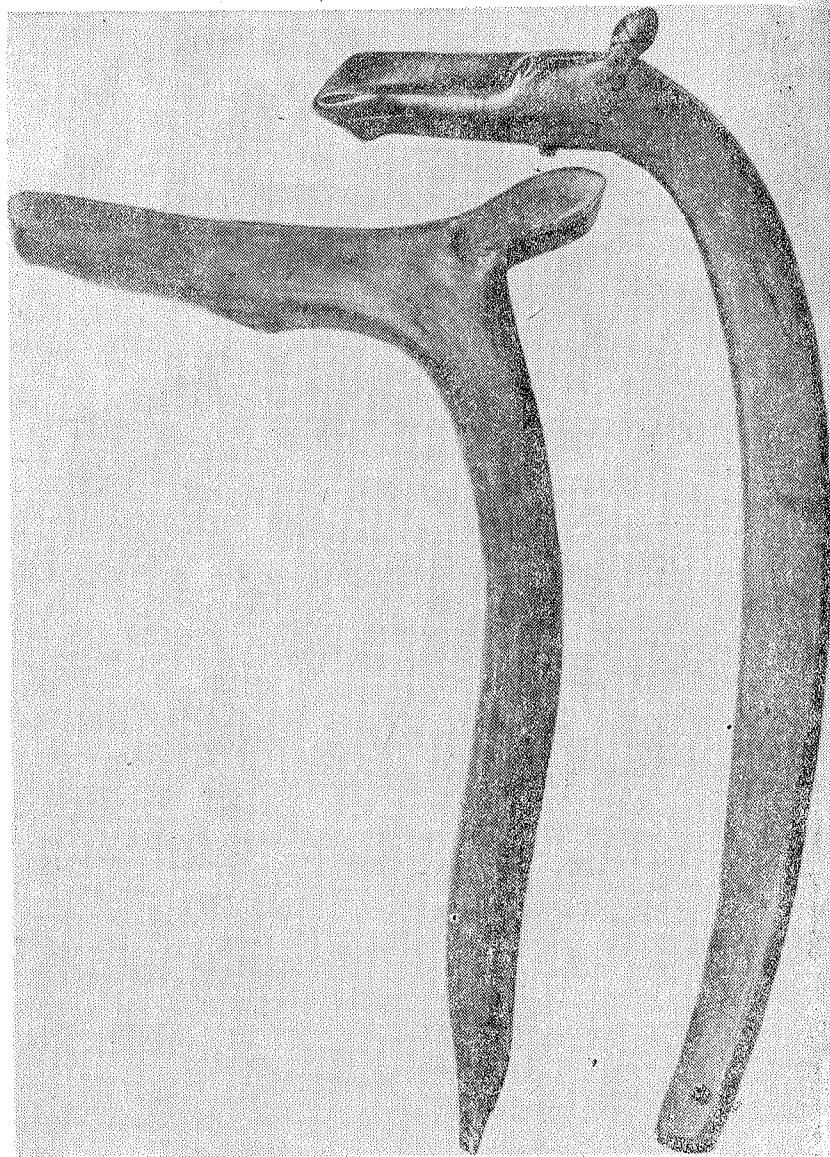
92 pav. Briedės galvutė

Patys realistiškiausi ir tobuliausi yra *žvėrių* atvaizdai, iš kurių svarbiausios yra apeiginės lazdos su briedžių galvutėmis viršūnėje, rastos Šventosios 3B gyvenvietėje (pav. 92, 93). Galvutės išskaptuotos gerai žvėries anatomiją išmanančio menininko vadinamąja pirmykščio realizmo maniera, t. y. pabrėžiant būdingiausias savybes. Viena jų, matyt, liko nebaigta, neišlygintos net pjoavimo žymės. Antroji (pav. 92) gerai nugludinta ir aiškiai vartota. Akys apvestos migdolo pavidalo grioveliais, snukis beveik keturkampis, šnervės ir dantys pažymėti įraižomis ir įpjovomis, pasmakrėje išskaptuota būdinga mėsinė atauga, o barzda pavaizduota į pažandes pereinančiu ornamentu. Ausytės ir visas paviršius išraižytas plonytėmis linijomis. Gintarinė briedžio ar elnio galvutė buvo Juodkrantės lobyje (pav. 94 : 2). Panašus ruošinys rastas Šventosios 30-o ploto lobyje (pav. 94 : 1) ir turbūt dalis 23-oje gyvenvietėje. Keletas neaiškių žvėrių figūrėlių badytinių duobučių juostelėmis buvo pavaizduota Šventosios 3B gyvenvietės puodų sienelėse (pav. 94 : 7).

Nedidelių raginių galvučių aptikta ir kitose Pabaltijo Narvos kultūros gyvenvietėse Latvijoje ir Estijoje (512, p. 37, pav. 3 : 1; 247, pav. 6 : 19).

Briedžių bei elnių atvaizdų aptinkama ne tik Narvos kultūros srityje, bet ir labai plačiai, kur neolite svarbiausias verslas buvo medžioklė, t. y. Šiaurės ir Rytų Europoje. Ir apeiginės lazdos su šiomis galvutėmis labai panašios (476, p. 213 ir kt.), nes jų forma priklausė nuo medžiagos — briedžio arba elnio rago. Šiaurės bei Rytų Europoje tokios lazdos dažnai būdavo sudėtinės — raginė galvutė užmauta ant medinio koto (529, pav. 51;

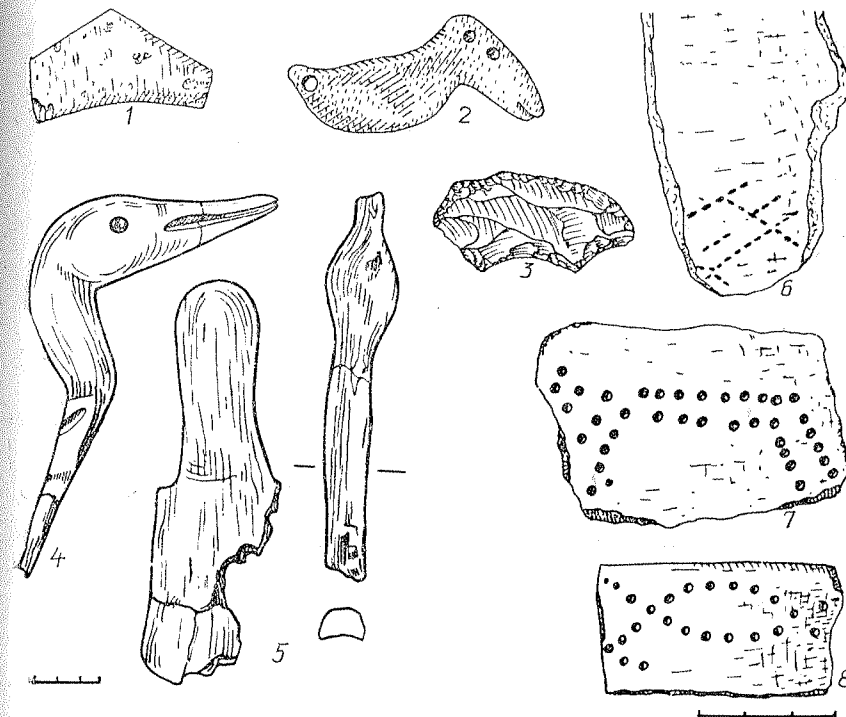
93 pav. Apeiginės lazdos su briedžių galvomis. Šventosios 3B gyv.

526, p. 65, 107, pav. 10). Šiaurės kraštuose — Karelijoje, Suomijoje, Švedijoje — tokios galvutės puošdavo akmeninių apeiginių kirvių pentis.

Nemuno kultūros srityje pasitaikė ir titnaginių žvėrių figūrėlių, pvz., Margių 1B gyvenvietėje — šerno ir lokio, Kašėtų —

stumbro (?) (pav. 94 : 3). Titnaginių figūrėlių rasta ir Baltarusijos Nemuno kultūros paminkluose (497, pav. 47).

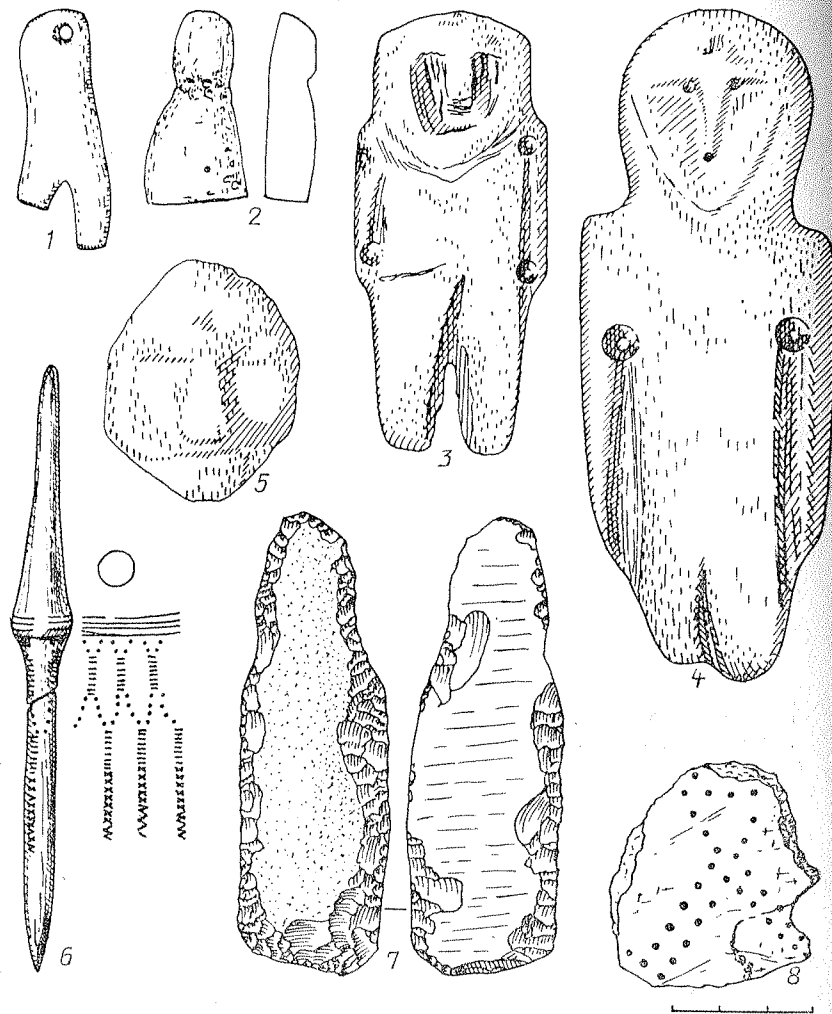
Paukščių atvaizdai paprastai puošia kaušų arba irklų rankenas. Viena tokia kaušo rankenėlė su lingės galvute (pav. 94 : 4) aptikta Šventosios 23-oje gyvenvietėje, o antroji (irklo?) — Šventosios 1B gyvenvietėje (pav. 94 : 5). Paukščių atvaizdai — taip pat

94 pav. Įvairūs žvėrių atvaizdai: 1, 2 — gintaras, 3 — titnagas, 4, 5 — medis, 6 — 8 — keramika (1 — Šventosios 30-o ploto lobis, 2 — Juodkrantės lobis, 3 — Kašėtos, 4 — Šventosios 23-a gyv., 5, 7 — Šventosios 3B gyv., 6 — Kretuono 1B gyv., 8 — Jaros 2-a gyv.)

labai dažnas medžiotojų bei žvejų gyvenviečių radinys. Visada vaizduojami vandens paukščiai. Labai daug medinių kaušų su tokiomis rankenomis rasta Latvijos (512, p. 33) ir Estijos (594, p. 282, pav. 59 : 5), ypač vidurinio neolito ir vėlesnėse, gyvenvietėse. Nemaža jų ir visoje Šiaurės Eurazijoje.

Roplių irgi dažnai pasitaiko Pabaltijo Narvos kultūros mene, nors iš Lietuvos šiai grupei tegalima skirti nelabai aiškų dviejų žalčių (?) atvaizdą puodo šukėje iš Šventosios 3B gyvenvietės. Rytų Lietuvoje tuo tarpu turime jų tik kiek vėlesniuose pamink-

95 pav. Įvairūs žmonių atvaizdai: 1—5 — gintaras, 6 — ragas, 7 — titnagas, 8 — keramika (1, 2 — Palangos lobsis, 3—5 — Juodkrantės lobsis, 6 — Kretuono 1B gyv., 7 — Rudnia, 8 — Jaros 2-a gyv.)

luose. Latvijoje, Estijoje, Karelijoje žalčių bei gyvačių atvaizdų dažniau aptinkama (476, p. 221 ir kt.).

Keletas gana schematiškų žuvų atvaizdų pasitaikė rytų Lietuvoje. Kretuono 1B gyvenvietės šukėje taškučiais (šukulėmis) išpaustas žuvies su uodega ir pelekais atvaizdas (pav. 94 : 6). Susipynusiomis banguotomis taškų linijomis greičiausiai žuvys pa-

vaizduotos ir Jaros 2-os gyvenvietės puodo šukėje (pav. 94 : 8). Kitose Pabaltijo Narvos kultūros gyvenvietėse rasta ir kaulinių žuvų figūrėlių, kurios puošė tinklų pynimo ar kitus namų darbo įrankius; kartais tai būdavo ir blizgės.

Žmonių atvaizdų pasitaiko gana dažnai, nors jie paprastai daug schematiškesni negu žvėrių. Tai būna didelės stulpinės skulptūros, smulkios figūrėlės-amuletai ir raižiniai bei lipdiniai ant puodų sienelių arba kaulo dirbinių. Didelė, apie 2 m ilgio, stulpinė skulptūra rasta Šventosios 2B gyvenvietėje (pav. 96). Ji buvo padaryta iš juodalksnio rąstelio nusmailinta apačia. Žievė nulupta tik nuo veido ir kaklo dalies. Kaktoje likęs rąstelio apvalumas, siaura juostele pereinantis į nosį. Akiduobės nuo antakinių lankų nuožulniai išskaptuotos iki smakro. Akys nepažymėtos, burnos vietoje — tik nedidelis iškilimas. Viršugalvis apkapotas smailiai, pakaušyje — žievė. Labai artimų jai rasta Sarnatėje ir Malmutos upės žiotyse Latvijoje (456, p. 24, 102, 103, pav. 18—21, lent. XXXVII; 247, pav. 3 : 1). Panašių aptikta ir kitose Šiaurės Eurazijos kultūrose (526).

Tokia pačia maniera atliktos ir Juodkrantės lobia gintarinės figūrėlės (pav. 95 : 3—5), tad jos greičiausiai priklausė šiam laikotarpiui. Tik pačios didžiosios įgrežtos akys, visų kitų nepažymėtos. Rankos, kartais ir kojos išskirtos grioveliais ar išpjovomis. Drabužių žymių nėra, tik vienės nugaroje matyti lyg nutįsusi kasa ar koks galvos dangalas. Visos skirtingos. Į jas visiškai nepanaši dvikojė Palangos lobia figūrėlė (pav. 95 : 1) su skylute galvos vietoje. Antropomorfiniai, be abejo, kaip minėjome, turėjo būti ir trapeciniai

96 pav. Stulpinė skulptūra iš Šventosios 2B gyv.

kabučiai, puošti nesusieinančių juostelių grupėmis (pav. 91 : 7—9). Galbūt žmones simbolizavo ir kabučiai, beveik neprimenantys žmogaus pavidalo, tik su ryškesne išmaugta galvute, žinomi iš Palangos lobio (pav. 95 : 2). Panašių buvo rasta ir Latvijoje (378; 178).

Nemuno kultūroje aptinkama ir iš titnago padarytų panašių žmonių atvaizdų. Ryškiausias yra iš Rudnios apylinkių (pav. 95 : 7) (iš senosios kolekcijos, tad nei tiksliai radimo vieta, nei laikotarpis nežinomas). Jo stilius panašus į šio laikotarpio amuletų.

97 pav. Lipdytinė žmogaus figūrėlė ant puodo sienelės. Šventosios 3B gyv.

Daug rečiau pasitaiko žmonių atvaizdų puodų sienelėse. Šventosios 3B gyvenvietėje rasta stambi šukė su lipdytiniu žmogaus atvaizdu (pav. 97). Jos vienintelis atitikmuo žinomas Volosovo kultūros gyvenvietėje (559, p. 25—31, pav. 1, p. 169). Dažniausiai jie būna išpausti taškučiais arba šukutėmis. Tik dar labiau stilizuoti ir panašesni vieni į kitus. Pvz., Šventosios 1B gyvenvietėje rastos dviejų puodų šukės, kuriose greičiausiai pavaizduoti žmonės — pailgo stačiakampio pavidalo kūnas su į šonus įstrižai atsikišusiomis kojomis (305, pav. 104). Panašūs gana sudėtingos kompozicijos atvaizdai buvo įraižyti ant vieno raginio Kretuono 1B gyvenvietės antgalio (pav. 95 : 6). Ant jo įtvaros iš įpjovų ir įgrežtų duobučių sudarytos 3 figūrėlės su įstrižai atsikišusiomis rankomis ir kojomis (135, pav. 10). Nuo jų susikirtimų žemyn padarytos skersinių įkartelių juostelės, kurios pereina į kryžiuokus. Galbūt duobutės žymėjo žmones ir Jaros gyvenvietės šukėje (pav. 95 : 8). Panašiai jie vaizduoti ir kitų Šiaurės bei Rytų Europos kultūrų keramikoje, akmens ir kaulo dirbiniuose.

Taigi vaizduojamajame mene matome didelę stilių įvairovę. Iš senesnių laikų paveldėta pirmykščio realizmo maniera ištobulinta. O tuo pačiu metu žmonėms buvo priimtinas ir naujas schematiškas stilius, ir jų abiejų sintezė, kuri kartais vedė prie meno išsigimimo, pereinant į vėlyvąjį neolitą.

Žvėrių viešpats. Kalbamojo laikotarpio mene jau turime atspirties taškų, patvirtinančių tai, ką spėjome apie mezolito medžiotojų pasaulėvaizdį. Daug padeda ir etnografijoje bei istorijos šaltiniuose užfiksuota palyginamoji medžiaga tų tautų, kurios dar netolimoje praeityje vertėsi vien pasisavinamuoju ūkiu. Visu tuo turtu galime naudotis, turėdami atitikmenų archeologinėje medžiagoje, nes, tiesą sakant, žmonių psichologija rutuliojasi gana vienodai, ir pasaulio sampratą išreiškiančių įvaizdžių žmonės turi ribotai. Lietuvoje rasti meno dalykai, pirmiausia iškeliantys žvėrį — stambų, kilnų ir labiausiai trokštamą sumedžioti, rodo, kad pagrindinę vietą turėjo užimti žvėrių kultas. Žvėrių bendruomenė buvo išivaizduojama sutvarkyta kaip ir žmonių: turėjo savo vyriausiąjį — visų Žvėrių žvėrį. Kartais būna Didžiųjų žvėrių ir Mažųjų žvėrių viešpats, kai kada kiekviena žvėrių rūšis turi savo viešpatį — seniūną ar šeimnininką, tačiau iš mūsų turimos medžiagos apie tai dar negalime nieko pasakyti. Gal ir pas mus kiekvienas briedis buvęs viešpaties išraiška. Taip galėtume spręsti, lygindami su dar visai nesenus laikus siekusių Eurazijos šiaurės tautų bei Šiaurės Amerikos indėnų gal nuo paleolito išlikusiu Lokių lokio garbinimu (528, p. 7—19). Jie į kiekvieną lokį žiūrėdavo kaip į viešpatį — turėdavo permaldauti jau nudobtą žvėrį, atsiprašyti ir pagerbti jį prieš sudorodami. Taigi Žvėrių viešpats tuo pat metu buvo vyriausiasis ir visų prižiūrėtojas, saugąs bandą, bet dovanojās jos dalį jam palankiai žmonių bendruomenei arba atimās ją iš nuostatus sulaužiusios. Žmonių ir Žvėrių viešpaties santykiai buvo giminiški: žmonės laikė save tokio žvėries palikuonimis — tik todėl Žvėrių viešpats ir duodās maisto jiems kaip savo vaikams. Tai vadinamoji totemistinė pasaulėžiūra.

Žvėrių viešpaties idėja ir slėpėjo apeiginių lazdų skulptūrose iš Šventosios 3B gyvenvietės. Magišku pažiūriu tai nebuvo tik briedžio atvaizdas, tai pats briedis — Briedžių briedis. Kaip mirta, rasta įvairių žvėrių figūrėlių — mažų amuletų, žvėrių dantų kabučių, bet didžiosios apeiginės tik žynių vartotos lazdos visur, kur tik jų randama, vaizdavo stambiausią žvėrį — pas mus briedį, Šiaurės tautos lokį arba šiaurės elnią. Tai buvo Žvėrių žvėris. Apie tokių lazdų paskirtį iškalbingiausiai byloja Onegos ežero Elnių salos kapinyno radiniai (476, p. 302—305, 378—381). Čia viena labai panaši į mūsų lazda aptikta prie vyro galvos ir pečių, o vyras (be abejo, žynys) paguldytas tarp dviejų moterų, taip pat papuoštų amuletais. Antra lazda rasta dvigubame vyro ir moters kape, taip pat prie galvos ir ant krūtinės. Kai kurių tyrinėtojų nuomone, tai buvę galvos papuošalai. Bet greičiausiai čia lazdos, tam tikromis progomis nešiotos aukštai iškeltos rankoje. Tai buvo tam tikrų žmonių — šamanų, mūsų šamanų, žynių — privilegija ir pareiga. Sprendžiant iš šių dienų šiaurės me-

džiotojų papročių, tokia lazda žynio rankoje per apeigas prieš medžioklę atstovavo Briedžių briedžiui. Jis turėjo būti linksminamas šokiais, muzika, gal maistu ar gėrimu, kad teiktųsi skirti dalį kaimenės savo vaikams. Greičiausiai ir lazdos — tikrai neeiliniai meno kūriniai — buvo pačių žynių pasigamintos, kaip ir šiaurės šamanų pačių gaminami visi kulto atributai. Toks menininko sugebėjimas, matyt, irgi skyrė jį iš visos bendruomenės.

Žvėrių viešpats gali būti suvokiamas kaip moteriška (dažniau) arba kaip vyriška būtybė, taip pat jis neretai išivaizduojamas kaip žmogus. Jo sąvoka apima priešpriešas, kaip žmogus — žvėris, žvėrių tiekėjas — žvėrių saugotojas, milžinas — nykštukas ir kt. Nors Žvėrių viešpats dažniausiai yra moteriška būtybė (beragė briedė), tačiau, virtęs žmogumi, tampa belyte, kaip Šventosios 2B ar Sarnatės stulpinės skulptūros arba Juodkrantės bei Rudnios figūrėlės.

Šventosios 2B stulpinė skulptūra stovėjo pačioje buvusio ežerėlio pakrantėje. Be abejo, tai irgi buvo Žvėrių viešpats — vandens gyvūnijos viešpats ir šeimininkas, taip pat giminės tėvas (motina). Šiaurinėje Botnijos įlankos pakrantėje dar XIX a. pradžioje pačiose žuvingiausiose vietose būdavo statomi tokie stulpai su žmogaus galva, vėliau pakeisti figūrinėmis lentomis. Juos vadindavę Didžiaisiais šeimininkais — tėvais, labai gerbdavę, retkarčiais senovišku papročiu paaukodavę į tošį suvyniotą didelę lašišą, tačiau jų negarbindavę, net vengdavę lankytis ten, kur jie stovėdavo (416, p. 410—413, pav. 196). Tad atrodo, kad pati Žvėrių viešpaties figūra jau turėjo paveikti pavaldinius ir padėti savo „vaikams“.

Lietuvių, skirtingai nuo kitų tautų, tautosakoje beveik nėra išlikusio Žvėrių žvėries įvaizdžio. Matyt, lietuviai labai seniai ir galutinai perėjo į žemdirbystę. Ir iš vėlesnių laikų nežinoma tikrų medžiotojų dievų vardų, nebent Medeinė ar Žvėrinė (Žvoruna), kurių galėtų būti tolimos Žvėrių viešpaties palikuonės. Galbūt čia minėtina Z. Slaviūno paskelbta nuotrumpa, jog apie Liškiavą sakoma, kad miškuose esąs kažkoks vyresnysis, t. y. valdytojas, bet jo vardas nežinomas (355, p. 181).

Primityvus žmogus dar labai menkai suvokė savo asmenybę, tad jam buvo lengva sutapatinti save su kitais gyvais padarais. Iš to kilęs totemistinis išivaizdavimas, kad giminės protėvis (ar pramotė) esąs tas Žvėrių viešpats, kuris privalo rūpintis savo vaikais. Žvėrių viešpats yra ne tik jų savininkas, bet ir atstovas, tad kartu ir aukojamasis objektas, nuo kurio priklauso žmogaus gyvybė. Įvairiuose pasaulio tikėjimuose nuo seniausių laikų mitai pabrėžia, jog kažkada žvėrys ir žmonės sudarė vieną padermę. Į tą vienybę stengiamasi sugrįžti, ir tai gali atlikti žyniai (356).

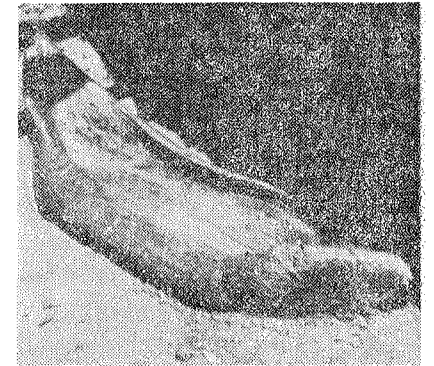
Kiti žvėrys kulte irgi turėjo savo vietą — galėjo saugoti kokią nors gyvenimo sritį ar erdvės sferą. Primityviose tautose galbūt plačiausiai paplitęs roplių kultas. Gyvačių ar žalčių atvaizdų

rasta Lietuvos, dar daugiau jų kitų kraštų Narvos kultūros paminkluose. Nors ir labai schematiškų gyvačių (žalčių) atvaizdų buvo jau paleolitiniuose urvų raiziniuose, smulkiojoje plastikoje, tačiau tik neolite jų ypač pagausėjo. Roplių išsinėrimas iš odos, rudeni įlindimas į žemę miegoti ir pavasari išlindimas, tariamas jų gyvybingumas sukapojus — visa tai kėlė nuostabą. Ir turinys, kurį žmogus idėjo į tą įvaizdį, buvo labai platus ir daug kartų kito. Roplys apsaugodavo ir pražudydavo, buvo gyvybės globėjas, vėliau tapo požeminės karalystės atstovu, vėlės įsikūnijimu, namų saugotoju ir kt. (258).

Visų kultūr svarbiausioji apeiga yra **auka**. Net įvairių tautų aukų objektai dažnai kartojasi. Skiriasi nuomonės dėl aukos pirmąsias prasmės ir tikslo: kada tai kulto apeiga, o kada — magiškas veiksmas. Aukojimas paprastai siejamas su ritualu — apšalymu, apsiirengimu ar nusirengimu, šokiais ir kt. — visa tai turi ir magišką prasmę (246, p. 127—128). Aukos dažniausiai būdavo skandinamos vandenyje ar pelkėje (apie deginamas nieko negalime pasakyti). Šventosios ankstyvųjų gyvenviečių kultūriniai sluoksniai buvo suplauti į ežerą, tad beveik neįmanoma nustatyti, kurie dirbiniai specialiai įmesti į vandenį — paaukoti, o kurie atsidūrę netyčia. Tačiau atrodo, kad aukai pagamintas ir tikrai paaukotas buvo Šventosios 2B luoto modelis (pav. 98). Jis stovėjo gilioje vietoje ant dugno, lyg būtų paskandintas, o netoliese gulėjo didokas akmuo — gal inkaras. Luotų modeliai ar net patys luotai įvairiais laikais (nuo akmens amžiaus iki pat viduramžių) būdavo aukojami — skandinami (268, p. 431, pav. 233; 51, p. 218, 240, 388; 410, p. 180, pav. 89). Aukoti ir kiti daiktai.

Pvz., Danijoje rasta pelkėse paskandintų ankstyvojo bei vidurinio neolito puodų, titnago kirvelių, gyvulių kaulų (51, p. 238—240). Suomijoje aptikta paaukotų, t. y. pelkėse paskandintų, brangių įvežtinių gintaro dirbinių (6, p. 18, 19). Gali būti, kad aukoms nešti buvo vartojami ir tam tikri aukų puodai, papuošti, pvz., žmonių ar žvėrių figūromis.

Turėjo būti ir **kitokių kulto veiksmų**. Minėtinos įvairios apeigos su vandeniu. Apie jas byloja dažnai aptinkami kaušai su vandens paukščių galvutėmis ant rankenų. Galbūt tai priemonės paveikti vandens stichiją su visa jos gyvūnija. Kulto apeigose svarbią vietą turėjo užimti ir ugnis. Sarnatėje šalia stulpinės

98 pav. Luoto modelis per kasinėjimus. Šventosios 2B gyv.

skulptūros rastos laužo liekanos (456, p. 24) lyg ir sietusi su ugnies apeigomis. Kai kuriuose Elnių salos kapinyne kapuose buvo laužų liekanų (476, p. 25 ir kt.). Manoma, kad ugnį simbolizavo ir raudonoji ochra, kurios neretai randama to laikotarpio kapuose ir gyvenvietėse (įvairiose Šventosios gyvenvietėse, Margių 1-oje, Kretuono 1B kapuose ir kt.).

Daugelio tyrinėtojų nuomone, kulto apeigoms vartotos ir **kanapės**, kurios išigabentos į Europą pirmiausia kaip „šventas“, svainginantis augalas, o tik vėliau susidomėta pluoštinėmis savybėmis (445, p. 279—289).

Jau galėjo būti ir koks nors kulto **pastatėlis**, nes, pvz., Daniijoje tokio pastatėlio liekanų rasta prie vidurinio neolito kapų (51, p. 241—242).

Šalia tikėjimo ir kulto, į juos išiliedama, daug kur sutapdama, klestėjo ir **magija**. Magija — tai ne kultas, ne garbinimas, tai primityvaus žmogaus pseudomokslas, kuriuo jis savo jėgomis bandė paveikti gamtą arba paaiškinti jam nesuprantamus priežastinius ryšius. Kovodamas su žvėrimis ir būdamas už juos fiziškai silpnesnis, žmogus stengėsi nugalėti juos protu. O primityvus protas, nejausdamas ribos tarp troškimo ir realybės, susiedamas laiko ir erdvės atžvilgiu panašius reiškinius, lyg šitai būtų objektyvi jų sąsaja, ir sukūrė primityvų pseudomokslą — magiją. Gyvenimo reiškinius stengėsi paveikti į juos panašiomis priemonėmis: ruošiantis medžioti, buvo šokami medžioklę imituojantys šokiai, norint prisišaukti vandens paukščių, piltas vanduo ar gal plukdytas kaušas ir kt. Magiškiems veiksams pakanka ir daikto dalies (pvz., danties) ar atvaizdo, net dalies atvaizdo (galvos), nes jis suprantamas kaip pats objektas (571).

Kapai. Ankstyvajame neolite paprastai laidota pačiose gyvenvietėse arba šalia jų. Lietuvoje turime tik keletą šio laikotarpio kapų, ir tie patys nelabai aiškūs. Kelių žmonių ne vieno laikotarpio griaučiai buvo aptikti Nemuno kultūros srityje — Turlojiškės durpyne, tačiau jų padėtis tiksliai nenustatyta (atrodo, palaidoti ištiesti). Žinoma, kad įvairiose durpyno vietose durpių sluoksnyje ir aleurite (?) * rasta kartu įvairių kaulo bei rago, titnago dirbinių, anglių, taip pat stumbro, elnio, briedžio ragų su pjaustymo žymėmis, šerno kaulų bei ilčių, šunų kaulų ir kt. Pasakojama, jog šiame durpyne aptikta ir akmenimis grįsta duobė su daug senienų (LAB, p. 51). Sunku pasakyti, ar tai buvę gyvenvietės kapai, ar į ežerą suplautos jos liekanos, ar pagaliau nuskenusių žmonių palaikai.

Nemuno kultūrai priklausė kai kurie šiaurės rytų Lenkijos kapai. Brainikuose (Brayniki, pow. Szczytno) ochra apibarstyta (suardytame) kape prie kaukolės buvo 6 stumbro ar tauro dantų vėrinėlis (42, p. 35—38). Įdomiausias dvigubas kapas iš

* Anot radėjų, melsvoje tarsi šlyno spalvos žemėje.

Prabutų (Prabuty, pow. Hława), kuriame įdėta ovali buožė su iškalta skylute ir apvalinis kaplys (42, p. 38; 245, p. 35; 280, p. 84, 85). Panašių kapų rasta dar keliose vietose Vislos žemupyje (42, p. 37, 38). Perkunovo (Perkunowo, pow. Giżycko) vietovėje prie Kisaino ežero rasti jaunos moters su vaiku ir mažo vaiko kapai. Griaučiai taip pat ištiesti, apibarstyti ochra, ant moters kaklo uždėti pragrežtų žvėrių dantų karoliai, be to, įdėta titnago skelčių, lancetinis antgalis (428, p. 323). Panašių kapų žinoma ir kitose šios kultūros vietose.

Narvos kultūros srityje, šiaurės rytų Lietuvoje, Kretuono 1-os gyvenvietės apatiniame kultūriname sluoksnyje rasti 6 šio laikotarpio kapai. Tačiau mirusieji laidoti, atrodo, paskubomis, kai kurie iš dalies uždėti vieni ant kitų (BGK, pav. 30; 135, p. 18, pav. 2). Kapai orientuoti įvairiomis kryptimis: į šiaurės vakarus, pietvakarius, pietryčius ir šiaurę. Daugiausia laidota galva į šiaurės vakarus. Visi mirusieji paguldyti aukštiekninki, ištiesti. 4 kapuose būta įkapių: viename — gludintas kaltelis iš perskelto vamzdinio kaulo, kitame — kaulinis durklas (pav. 64:1), trečiame — nusmailinta šerno iltis, matyt, irgi vartota kaip durklas, ketvirtame — titnaginys lancetinis antgalis (gal juo buvo nušautas žmogus, nes antgalis gulėjo krūtinės laštoje). Prie griaučių Nr. 2 ir 4 28 cm skersmens duobutėje buvo raudonosios ochros (80). Mirusieji abiejų lyčių ir įvairaus amžiaus. Nors retai, bet ir kitose Narvos kultūros gyvenvietėse, pvz., Narvos 1-oje, aptikta kapų aslose: dviejuose pastatuose palaidoti suaugęs žmogus ir vaikas (481, p. 166).

Kapinyne pasitaiko retai. Ankstyvajame neolite toliau buvo laidojama ir Zveiniekų (435), ir Onegos ežero Elnių salos kapinynuose (476) *. Beveik visi mirusieji paguldyti ištiesti.

Tad reikia manyti, kad ankstyvojo ir vidurinio neolito ir Nemuno, ir Narvos kultūrai būdingi dažniausiai atskiri kapai, mirusieji laidoti ištiesti, apibarstyti ochra. Beje, ankstyvojo neolito (išlikęs paprotys net ir vėlyvajame) ochra barstyti kapai kaip tik priklauso šių abiejų kultūrų paplitimo sričiai; šiaurėje siekia Onegos ežerą, o pietuose — šiaurės rytų Lenkiją, Vislos žemupį ir Mozūriją (280, p. 85).

Labai neaiški yra antrojo tipo laidosena, taip pat pažįstama iš abiejų kultūrų, — tai galvų (o gal tik kaukolių) laidojimas pačioje gyvenvietėje. Jos pėdsakų aptikta Šventosios 23-oje gyvenvietėje. Per 1 m nuo vidurinio pastato į pietus kultūriname sluoksnyje krūvelėje gulėjo sukiaužusi kaukolė — sutrupėję kaukolės skliauto kauliukai ir dalis apatinio žandikaulio. Kitų kaulų

* Elnių salos kapinyne (Onegos ežere) anksčiau buvo datuotas III tūkstantmečio pr. m. e. antrąja puse, tačiau pastaruoju metu manoma, kad dalis kapų galėjo būti ir ankstyvesnių, priklausyti net VI—V tūkstantmečio pr. m. e. ribai (577, p. 139).

pėdsakų nebuvo. Tarp kauliukų gulėjo menkai apdirbtas gintaro kabutis. 2 kiti žmonių žandikauliai rasti tarp buvusioje pakrantėje suplautų karčių, taigi išjudinti iš vietos. Tai 30—35 m. moters ir 6—7 m. vaiko žandikauliai. Keliose vietose dar aptikta pavienių žmonių dantų.

Žmonių kaukolių liekanų aptikta ir abiejose (A ir D) Cedmaro gyvenvietėse*. Atrodo, ten taip pat nerasta kitų kaulų. Tad greičiausiai gyvenvietėje buvusios palaidotos irgi tik galvos. Ir kitose ankstyvojo neolito Pietų bei Vakarų Pabaltijo srityse dažnai pasitaiko rasti žmonių galvų kaulų (209, p. 41; 421, p. 28 ir kt.; 96, p. 55).

Atskirai užkastų žmonių galvų, kaip ir žmonių be galvų, rasta ne viename TSRS europinės dalies vėlyvojo mezolito bei ankstyvojo neolito kapinyne. Tai kažkokie ritualiniai kapai, nes šalia jų būna laužų liekanų, įvairių žvėrių kaulų (580, p. 66, 67). Šie papročiai labai seni, siekiantys paleolito laikus. Palaidojus pastatė, kaip Narvos 1-oje gyvenvietėje, iš jo, be abejo, buvo pasitraukiama. Tačiau, užkasus mirusį šalia namų, tikriausiai gyventa ir toliau, nes, pvz., Estijoje Valmos gyvenvietėje rasta grupėmis po keletą kapų ir čia pat buvo senesnių suardytų (594, p. 38, 39).

BENDRAVIMAS SU KAIMYNAIS

Ankstyvajame neolite, kaip ir vėlyvajame mezolite, gimininių bendruomenių gyvenimas dar buvo labai uždaras. Nors tai atrodo keista, kai pradėta lipdyti puodus, nes impulsą, aišku, turėjo duoti kitos gentys, jau anksčiau pažinojusios keramiką. Į Nemuno kultūros sritį šis impulsas atėjo daugiau iš Dnepro—Doneco kultūrinės srities, bet, kaip kalbėta, kai kurie požymiai sieja ir su Volgos aukštupiu, tuo tarpu Kundos kultūros sritis daugiau paskatų gavo iš Rytų, iš Pietryčių — mažiau. Bet nei iš vienos, nei iš kitos srities neturime jokių importinių ankstyvojo neolito dirbinių, kurie galėtų paaiškinti, kaip tai vyko. Priešingai — iš visko atrodo, kad Pabaltijo ankstyvojo neolito gimininės bendruomenės ir toliau gyveno uždariusios, nieko iš kaimynų negaudamos ir nieko jiems neduodamos. Net giminiškos gentys bendravo mažai, galbūt tik egzogaminiais sumetimais. Pvz., Nemuno kultūros gyventojai turėjo pakankamai gero titnago, o Narvos kultūros žmonėms pagrindinė žaliava ir toliau buvo kaulas ir ragas, ją papildė prastas vietinių rieduliukų titnagas kaip ir mezolite. Toks pat vaizdas ir šiaurinėse Narvos kultūros srityse — Latvijoje, Estijoje. Gyventojai nesinaudojo nei visai ne-

* Net buvo manoma, kad tai iš priešų galvų padarytos taurės (357, p. 152, 155), ir sprendžiama apie kanibalizmą.

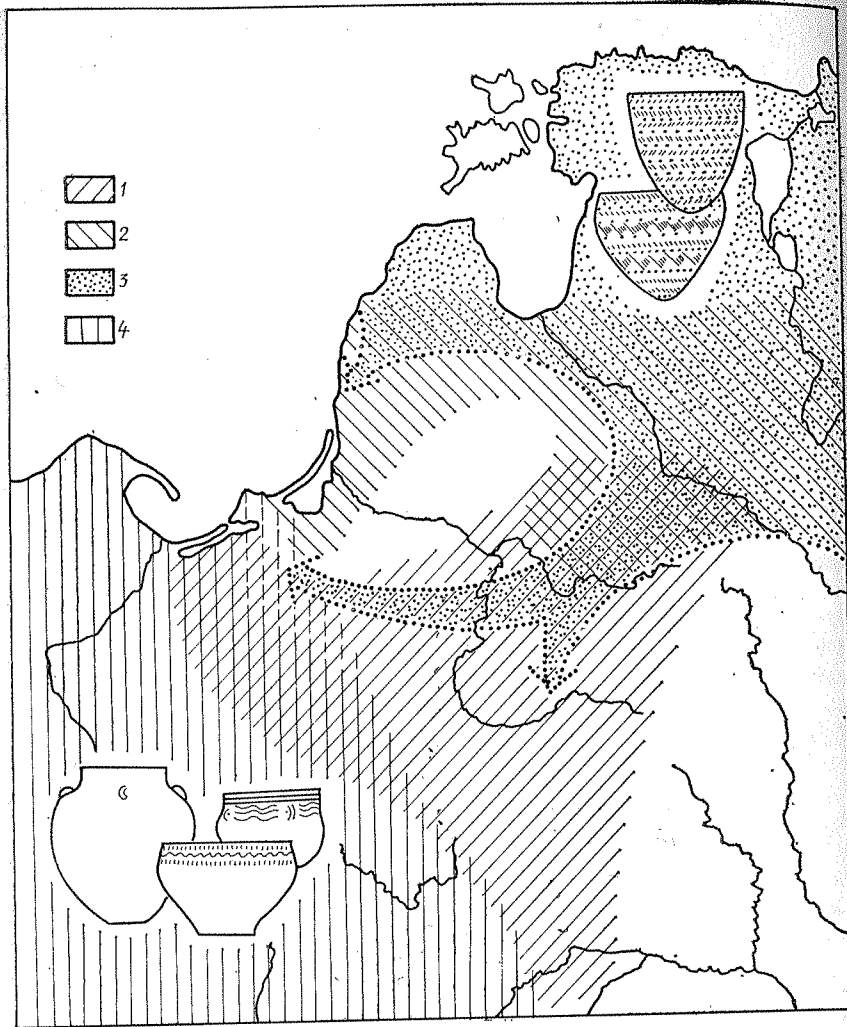
tolimomis gero Valdajaus titnago atsargomis, nei Leningrado srityje bei Karelijoje gausiai randamu skalūnu.

Ir tik **viduriniame neolite** gana staiga ir iš esmės pasikeitė Rytų Pabaltijo situacija: kaimynystėje pasirodė šukinės duobelinės keramikos kultūros gentys* — žvejai ir medžiotojai, kuriuos iš jų sričių vijo galbūt per daug ekstensyvus pasisavinamasis ūkis. O iš pietų netoli Lietuvos ribų priartėjo rytinės rutulinių amforų kultūros gentys — gyvulių augintojai (pav. 99). Nei vieni, nei kiti neįsitvirtino Lietuvos teritorijoje, nors nenustebtume radę kokią nedidelę vienos ar kitos kultūros gyvenvietę, nes, pvz., Latvijoje, visai netoli Lietuvos ribų, aptikta šukinės duobelinės keramikos kultūros gyvenviečių, o Baltarusijoje — rutulinių amforų kultūros kapų. Tik nuo vidurinio neolito (maždaug III tūkstantmečio pr. m. e. vidurį) prasidėjo tiesioginiai mainai su šiais kaimynais ir netiesioginis keitimasis kultūros bei ūkio laimėjimais.

Ir visoje Vidurio bei Šiaurės Europoje mainams palanki situacija susiklostė tik šiuo laikotarpiu. Lenkijoje vėl imtas branginti šokolado spalvos Radomo apylinkių titnagas ir gražus juostuotas Krokuvos apylinkių Kšemionkų (Krzemionki) titnagas, iš kurio ypač gaminami kirveliai, pasiekę net Kaliningrado sritį, o 3 žinomi net iš Klaipėdos krašto (110). Vokietijoje buvo branginamas Riugeno salos titnagas, dideliais luitais išgabenamas į krašto gilumą. Tarybų Sąjungos teritorijoje ypač brangintas Volynės titnagas. Neaišku, į ką mainė, pvz., juostuotąjį titnagą. Seniau buvo manoma, kad į gintarą, tačiau sunku paremti šią prielaidą, nes kaip tik pagrindinėje juostuotojo titnago srityje gintaro dirbinių nerandama.

Mainų tradicijos iš Pietų persidavė į Šiaurę. Rutulinių amforų kultūros gyventojai patys neturėjo gintaro, jo gaudavo greičiausiai iš Sembos. Tačiau visai gali būti, kad jie pasiekdavo ir Šventosios, ne tik Juodkrantės apylinkes, nes visur pastebima jų buvimo pėdsakų. Kaip minėta, tai gyvulių augintojai. Vadinas, toli pažengę nuo medžiotojų bei žvejų ne tik ūkio forma, bet ir pasaulėjauta, kuri atsispindi mene. Jie išgydavo ir Narvos kultūros gyventojų papuošalų: kapuose — akmenų dėžėse — randama daug vamzdelinių karolių, sudarančių beveik pusę toje kultūroje aptinkamų gintaro dirbinių. Daug rečiau pasitaiko sagučių su V pavidalo skylute ir trapecinių bei kitokių kabučių. Kapuose karolių randama suvertų į aparas, kartais net keliomis eilėmis, sujungtomis skirstikliais. Tačiau rutulinių amforų kultūros gyventojų nepatenkino šie primityvūs papuošalai, ir jie matyt, išgabendavo ir žaliavos, iš kurios senaisiais papročiais darėsi įvairių apeiginių dalykelių, seniau gamintų iš perlamutro, rago,

* Estijoje radiokarboniniu metodu šukinės duobelinės keramikos kultūros radiniai anksčiausiai datuoti III tūkstantmečio pr. m. e. viduriu arba trečiuoju ketvirčiu (593, p. 191—193). Tokios pat ankstyviausios ir Latvijos datos (514; 516).

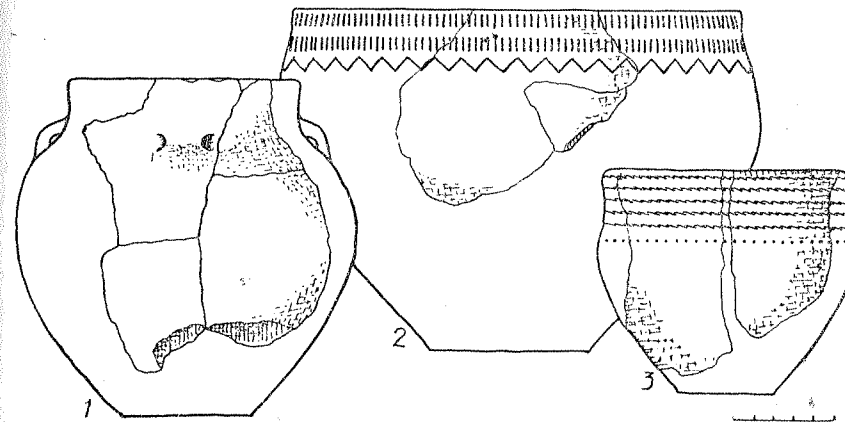

99 pav. Vidurinio neolito kultūrų paplitimas Rytų Pabaltijyje: 1 — Nemuno kultūra, 2 — Narvos kultūra, 3 — šukinės duobelinės keramikos kultūra ir jos plitimo keliai, 4 — rutulinių amforų kultūra

akmenėlių. Tai buvo taškiukų kryžmomis pagražinti lėšiai, dvi-
 ašmenio kirvelio pavidalo karoliai, gyvulių bei žvėrių figūrėlės
 ir įvairūs taškučiais padabinti papuošalai (384, p. 13—20; 387,
 p. 155—159). Beje, rutulinių amforų kultūros laikotarpis sutampa
 su vidurinio neolito pabaiga ir vėlyvojo pradžia, taigi ir su Pa-
 marių kultūros pradžia. Ir atrodo, kad nors kai kurie rutulinių
 amforų kultūros dirbinių tipai ir sugrižo atgal į gintaro gimtinę

dar viduriniame neolite, tačiau tvirtai prigijo ir imti gaminti
 vietoje tik Pamarių kultūroje. Galbūt iš tos srities bus patekę
 itin stilizuoti žmones vaizdavę kabučiai (178), iš kurių vieną labai
 nunešiotą turime iš Šventosios 23-os gyvenvietės (pav. 91 : 8),
 antrą — iš Juodkrantės lobia (pav. 91 : 7). Kelios nuolaužėlės ro-
 do, jog ir lėšiai su taškiukų kryžmomis jau buvo mainomi vidu-
 rinio neolito pabaigoje. Atsivežtiniai galėjo būti kai kurie Juod-
 krantės lobia dirbinėliai su neaiškios reikšmės taškiukų juostomis,
 gal ir sagutės su kryžmomis bei kirvelio pavidalo kabučiai.

Iš tos pat srities greičiausiai gauti ir pirmieji kultūriniai au-
 galai — kanapės ir soros, taip pat perimta idėja prijaukinti gyvu-
 lius: iš tauriukų išvesti jaučius, o iš šerniukų — kiaules. Iš rutu-
 linių amforų kultūros srities žmonių galėjo įsigyti ir iki tol ne-
 žinotų avių bei ožkų. Kartu su ūkio laimėjimais pamažu skverbėsi
 ir naujas meno stilius bei nauja pasaulėjauta, kuriai suklestėti
 bus lemta jau vėlesniu laikotarpiu. Iš ten pat viduriniame neolite,
 matyt, pateko ir pirmieji trikampiai bei širdiniai strėlių ant-
 galiai.

100 pav. Rutulinių amforų kultūrai giminiška keramika iš Šventosios gyvenvie-
 čių: 1, 3 — 2A gyv., 2 — 6-a gyv.

Kai kuriose vėlyvose Narvos kultūros gyvenvietėse, pvz., Šven-
 tosios 6-oje, rasta net rutulinių amforų kultūrai būdingos kera-
 mikos (pav. 100 : 2). Maždaug tą patį laikotarpį atitiko Švento-
 sios 2A gyvenvietė su rutulinių amforų kultūrai giminiška kera-
 mika (pav. 100 : 1, 3).

Tuo tarpu šiaurės kaimynai gabenosi iš Pabaltijo serijomis
 gaminamus gintaro papuošalus, išsimainę juos į žaliojo skalūno
 dirbinius. Paklausa buvo tokia didelė, kad imtos rengti net gin-
 taro dirbtuvės. Viena buvusi Šventosios 23-oje gyvenvietėje. Čia

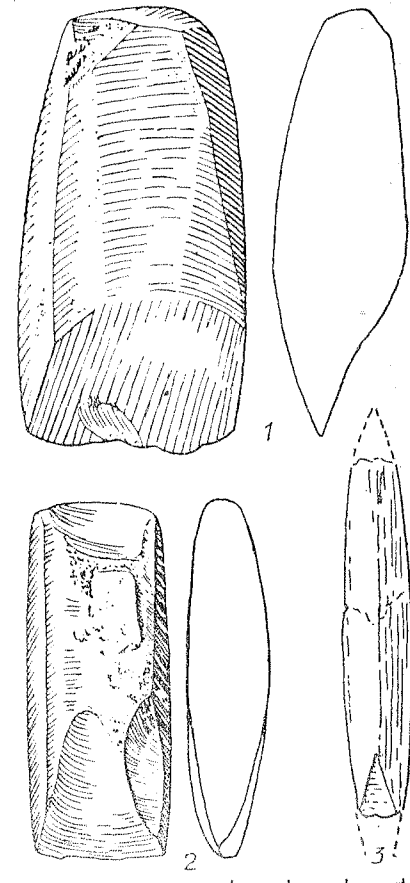
101 pav. Gintaro ruošinių lobis iš Šventosios 24-o ploto

darytos daugiausia sagutės, taip pat ir kabučiai. Surinkta daugiau kaip 330 sagučių, apie 50 kabučių, keli šimtai neaiškių ruošinių ir nuolaužų. Tai dažniausiai vienodi nepavykę, žinoma, nenešioti egzemplioriai. Unikalus papuošalai nusipoliravę nuo ilgo nešiojimo, jų skylutės nuo virvelių išdilusios. Apie mainus kalba ir Šventosios 5-ame, 24-ame (pav. 101) ir 30-ame plotuose rasi beveik vienodų gintaro kabučių ruošinių lobiai. Atsirado reikelas rengti gintaro dirbtuves net taip toli nuo jūros, kaip Latvijoje, prie Lubanos ežero (511, p. 129), nors čia jos suklestėjo jau vėlyvajame neolite, kai mūsiškės kažkodėl nebebuvo tokios gajos. Į šiaurę gintaras plito toli. Estijoje daugiausia jo randama su tipiškąja šukine keramika (594, p. 278—280). Daugybė jo dirbinių aptikta Novgorodo srities Končianskojės kapinyne (493, p. 136—158), Kalinino srities Iloveco kapinyne (575, p. 110—113) ir kt. Šių sričių ir šukinės duobelinės keramikos molio masėje yra visai jai nebūdingų organinių priemaišų — gal tai Pabaltijo keramikos įtaka. Tuo pačiu metu gintaro papuošalai pasiekė ir Suomiją, net Švediją (6, p. 10 ir kt.; 9, p. 235 ir kt.; 85, p. 9—18).

O iš šių šukinės duobelinės keramikos kultūros sričių plaukė gero žaliojo skalūno dirbiniai. Žemės paviršiuje daugiausia jo randama Leningrado srityje, atodangose būna ir šiaurės Estijoje. Iš ten ir buvo gabenami dirbiniai — žaliava per sunki. Ankstyviausias skalūno skobtelis (pav. 102 : 2) rastas Šventosios 3B III tūkstantmečio pr. m. e. vidurio gyvenvietėje, nors joje dar

nebuvo mainams gamintų gintaro papuošalų. Vėlesnėse skalūno kirvelių bei jų dalių aptikta dažniau negu titnaginių. Daugiausia minėtoje Šventosios 23-os gyvenvietės gintaro dirbtuvėje (pav. 102 : 1). Radiniai labai įvairūs: įstatomieji kirvelių ašmenėliai, skobteliai bei jų nuolaužos. Vienas suakmenėjusio medžio ietigalis (pav. 102 : 3) buvo paprastai iš skalūno gaminamo tipo; keli rasti Latvijoje, daugiau Estijoje, o šiaip jie būdingi Šiaurės kraštams (3, p. 44, 45, pav. 35, 36). Aptikta dar keletas pavienių skalūno kirvelių bei skobtelių. Minėtinas Lūšnos k., Šakių raj. (300, pav. 9 : 3), radinys, kurio forma jo savininkams, matyt, buvo visai svetima, nes jie pradėjo gręžti skylę kotui. Per Lietuvą skalūno dirbiniai pasiekdavo ir Kaliningrado sritį (99, lent. 34A). Čia galbūt buvo išikūrusi viena kita finougrių gyvenvietėlė, nes šukinės duobelinės keramikos rasta ir Cedmare, ir pačiame Kaliningrade (99, lent. 35).

Be to, į Pabaltijį iš Šiaurės buvo įvežamos ir skalūno grandys, labai būdingos Suomijai bei Karelijai (212, p. 5—17). Nors Lietuvoje jų dar neaptikta, bet ne kartą pasitaikė Latvijos ir Estijos vidurinio neolito Narvos kultūros paminkluose (594, p. 285, 287, pav. 62 : 4; 456, p. 105). Jos turėjo būti pažįstamos ir Lietuvoje, nes jų pavyzdžiu vietiniai gyventojai ėmė gamintis gintarines grandis, kurios retkarčiais būdavo nugabenamos net atgal į Suomiją. Tai apeiginis papuošalas, nes, pvz., Zveiniekų kapinyne Latvijoje jų rasta padėtų ant mirusiųjų akių (435, p. 16). Gal jos reiškė akių šviesą ar kt. Tai lyg asocijuojasi su kitu įvaizdžiu, paveldėtu iš rutulinių amforų kultūros, — saulės (ar pasaulio) skridinio su taškučių kryžma. Mūsų krašte abu jie susiliejo į vieną, todėl nėra nei tikro skridinio, nei tikros gran-

102 pav. Skalūno skobteliai (1, 2) ir fosilinio medžio ietigalis (3) iš Šventosios gyv. (1, 3 — 23-a gyv., 2 — 3B gyv.)

dies — atsirado skridinys su didele skylute, net truputį papuoštas taškučiais, kaip iš Šventosios 23-os gyvenvietės (pav. 91:11).

Taigi ir su pietiniais, ir su šiauriniais kaimynais daugiausia prekiauta — mainyta antroje vidurinio neolito pusėje. Tačiau neatrodo, jog jie labiau būtų išbrovę į mūsų teritoriją ar sugėbėję daryti didesnę įtaką (žr. p. 190), nors pasitaikė mišrių antropologinių tipų, ypač šiaurės rytų Lietuvoje (pvz., Kretuono 1B gyvenvietės kapai). Žvelgiant į Kretuono 1B gyvenvietės kapus (135, pav. 2), atrodo, kad žmonės buvo gal nužudyti ir laidoti labai paskubomis. Be abejo, tai vietiniai gyventojai, ne ateiviai užpuolikai, nes tarp jų yra moteris, vaikas, paauglys ir pora pagyvenusių žmonių. Lieka klausimas — kas juos nužudė, kas jų priešai. Gal tai tie tikrieji finougrai, kurie šių gyventojų nelaiškė savais?

Ar tik ne kaimynų paskatintos ir vietinės Narvos ir Nemuno kultūros gentys ėmė intensyviau bendrauti, tačiau tikrai šiaurės rytų Lietuvos dalyje, kur viduriniame neolite vartotas pietų Lietuvos titnagas ir suprastinti Nemuno kultūros dirbinių tipai. Ryšiai su Nemuno kultūra ir sudaro šio pietinio Narvos kultūros varianto specifika. Reiktų manyti, kad finougrų prekybos kelias rytine Šventosios upe, toliau gal Jiesia, Šešupe bei Priegliumi iki Kaliningrado srities nebuvo jų atradimas. Tuo keliu, matyt, ryšiams su Kaliningrado sritimi palaikyti nuo senesnių laikų jau naudojosi šiaurės rytų Lietuvos gyventojai. Tai rodytų dažnai šiose abiejose srityse besikartojančios tos pačios puodų bei kitų dirbinių formos, kurių nepastebima šiaurės vakarų ir pietryčių Lietuvoje. Be abejo, pagrindiniai susisiekimo keliai turėjo eiti vandeniu ar upių pakrantėmis, tad juos visi gerai žinojo.

SOCIALINĖ ORGANIZACIJA

Apie socialinę organizaciją galima spręsti tikrai netiesiogiai ir remiantis tyrinėtais paminklais, panaudoti palyginamąją etnografinę medžiagą, nors iš anksto reikia turėti omenyje, kad etnografija nėra užfiksavusi tokio pat lygio bendruomenės struktūros, kokia ji buvo akmens amžiuje.

Kai ką galime pasakyti pagal gyvenviečių dydžius, tačiau naudingos tik iki pat pakraščių ištyrinėtos gyvenvietės, o jų nepaprastai maža. Didžiąją dalį sunaikino arba ežerų bei upių transgresijos, arba vėlesni gyventojai, o dažniausiai ir vieni, ir kiti. Iš nuotrupų, patekusių į mūsų rankas, galime pasakyti, kad ankstyvojo bei vidurinio neolito gyvenvietės — Margių 1-os apatinio (C) sluoksnio, Dubičių 3-os apatinio (C) sluoksnio, Versminio 1-os apatinio (B) sluoksnio, Ežeryno 23-os apatinio (B) sluoksnio ir kt. — paprastai būdavo mažos — 500—700 kvadratinų met-

ru*. Vidurinio neolito pabaigoje pasitaikė ir didesnių, kurios užėmė daugiau negu 1000 m² plotą, pvz., Kretuono 1-os apatinio (B) sluoksnio (nebaigta tyrinėti), Margių 1-os vidurinio (B) sluoksnio, Jaros 1-a ir 2-a, Šventosios 23-a** ir kt.

Jose stovėdavo tik keletas pastatų. Pvz., Šventosios 23-oje gyvenvietėje pavyko išskirti 4 (5?) pastatų ir apie 10 židinių pėdsakus. O Margių 1-oje gyvenvietėje aptikti 7 vidurinio neolito židiniai, taigi turbūt tiek pat buvo pastatų arba bent šeimų. Matyt, gyventa mažomis, iš kelių šeimų susidedančiomis giminingomis bendruomenėmis. Šeimos buvo labai kompaktiškos: mirusį ir toliau laikė šeimyninės bendruomenės nariu ir todėl laidojo prie pat namų. Bent ankstyvajame neolite tos giminės tikriausiai mažai bendravo, nes gyvenviečių inventorių labai skiriasi. Jokie ūkiniai reikalai (pvz., susibūrimai medžioklei) nevertė jungtis kelių giminių. Priešingai — dėl labai ekstensyvaus ūkio vienai gimininei bendruomenei, manoma, reikėjo didelių miškų bei vandenų plotų, todėl giminės ir laikėsi izoliuotai. Vis dėlto nėra abejonės, kad vedybos buvo pagrįstos egzogaminiais santykiais giminės (kitais tokios mažos bendruomenės greit būtų išsigimusių) ir endogaminiais santykiais genties atžvilgiu (jeigu kultūrinę sritį sąlygiškai laikysime genties sritimi). Egzogaminiai santykiai (greičiausiai matrilokaliniai) kultūros vaizdo nepakeisdavo — atėjusysis turėjo prisitaikyti prie šeimos papročių. Ar buvo draudžiama tuoktis su visai svetimomis gentimis, pvz., finougrais, tuo tarpu negalime atsakyti. Taip pat nežinome, ką jie laikė svetimomis gentimis. Mišrusis antropologinis tipas, pastebėtas Kretuono 1B gyvenvietėje, susidaręs, be abejo, ne vietoje, o atsineštinis iš Šiaurės rytų. Jam reikėjo ilgesnio laiko tarpo. Atrodo, kad šio tipo žmonės čia nebuvo laikomi svetimais.

Su svetimaisiais mainų ryšius, matyt, palaikė visa bendruomenė, nes mainė kolektyviai pagamintus dirbinius. Tam prireikė ir gintaro dirbtuvių (kitur buvo titnago ar kitokio akmens dirbtuvių). Vadinas, bendruomenėje turėjo būti darbo pasidalijimas. Amatininkai, aišku, atsirado anksčiau, negu pradėtas lydyti metalas. Vidurinio neolito gintaro dirbinių ar ruošinių (Šventosios 5-ame, 24-ame ir 30-me plote) lobiai rodo, jog „pirkliai“ atsirado taip pat anksčiau.

Tačiau, kaip kalbėta, kaimynai ne visad lankydavosi taikiais tikslais. Turėjo būti organizuota ir gynyba nuo priešų. Per tokį užpuolimą žuvusieji galbūt ir buvo palaidoti Kretuono 1B gy-

* Apie Šventosios ankstyvojo bei vidurinio neolito pradžios gyvenviečių dydžius nieko negalima pasakyti, nes visos jų liekanos buvo suplautos į ežerą, tačiau nedideliame plotelyje.

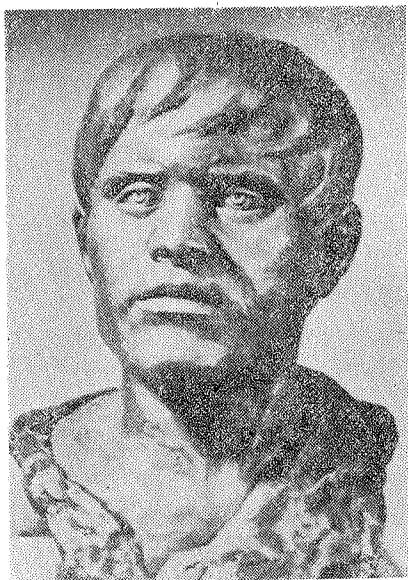
** Šventosios 23-a gyvenvietė, ištyrinėta iki pat pakraščių, užėmė lyg ir didoką plotą — 1500 m², tačiau bent trečdalis jo tenka pakrantės sąnašoms. Ir Margių 1B gyvenvietė užėmė apie 1200 m² plotą, tačiau vėl bent trečdalis jo sudarė pakrantės sąnašų ruožas.

venvietės kapuose. Kiek galima spręsti iš šių kapų, šeimos nariai buvo lygūs. Moteris palaidota kiek atokiau nuo vyrų ir vaikų, tačiau į jos kapą įdėtas labai gražus durklas.

Giminę draugėn būrė kolektyvinis ūkis — medžioklė, žvejyba — ir kultas. Minėtos Šventosios 3B gyvenvietės apeiginės lazdos rodytų, jog turėję būti tam tikri kulto vyresnieji — žyniai. Galbūt jie ir bendruomenės vyresnieji. O pats Žvėrių viešpaties kultas atspindėjo žmonių bendruomenės santvarką su svarbiu vyresniuolu.

ANTROPOLOGINIAI IR ETNINIAI KLAUSIMAI

Šie klausimai nėra tapatūs: kelių antropologinių tipų žmonės gali priklausyti vienai etninei grupei, ir atvirkščiai — skirtingų etninių grupių sudaryti vieną antropologinį tipą. Lietuvoje turime labai mažą šio laikotarpio antropologinės medžiagos — keletą kaukolių ir jų dalių, atstovaujančių abiem kalbamojo laikotarpio kultūroms. Duomenis dar papildė kaimyninių kraštų radiniai.

103 pav. Turlojiškės žmogaus veido rekonstrukcija (V. Urbanavičius)

Nemuno kultūrai priklauso gerai išlikusi plačiagalvė vyro kaukolė iš Turlojiškės durpyno. Ji didelių horizontalių smegeninės matmenų, vidutinio pločio plokštoku veidu ir ne labai atsikišusia nosimi (pav. 103). Estų antropologė K. Mark priėjo išvadą, jog šioje kaukolėje matyti kai kurių mongolidinių priemaišų (518, p. 50). Tačiau buvo ir priešingų nuomonių (592, p. 268 ir kt.), kad plokštokas veidas būdingas ne tik mongolidams, bet ir daugeliui senųjų europidų, netgi visiems vėlyviesiems hominidams. Ne ką ryškesnių antropologinių duomenų gauta ir toliau į pietus Nemuno kultūros paplitimo srityje. Žinomos 2 kaukolės iš

Mozūrų srities (Breinikeno ir Brizeno) (286, p. 63—74; 287, p. 350, 358 ir kt.). Vienos veidas vidutinis, antrosios — siauras. G. Peretas (G. Perret) priskyrė jas Rytų Baltijos rasei. Nors jokių jų veido profiliuotės rodiklių nenustatyta, vis dėlto K. Mark gretino su Turlojiškės kaukole (518, p. 54). Tuo tarpu R. Denisovos ma-

nymu, šiose kaukolėse nesą jokio pagrindo įžiūrėti mongolidinių bruožų — galima kalbėti tik apie individualius savitumus (485, p. 75, 76)*.

Doc. G. Česnio nuomone, per drąsu iš labai fragmentiškų antropologinių radinių daryti toli siekiančias išvadas. Mongolidams būdingo požymių komplekso — plati galva, žemas, viršuje ir apačioje suplokštėjęs veidas, aukštos akiduobės, menkai atsikišusi žemos ir plačios šaknies nosis — Rytų Pabaltijyje iš viso nepasitaiko. Iškastinėse kaukolėse randame vos vieną kitą išvardytų požymių ir tai redukuotą. Apie mongolidus čia ir kalbos negali būti. Tie požymiai rodo, kad į antropologinį tipą įsiliepta protolaponidinio, arba tiesiog rytietiško komponento, susiformavusio labai seniai į rytus nuo Pabaltijo plytinčiose teritorijose, kurių gyventojai gilioje praeityje galbūt palaikė ryšius su mongolidais.

Dar toliau į pietryčius, Ukrainos teritorijos, kur ankstyvajame neolite buvo paplitusi Dnepro—Doneco kultūra, turėjusi aiškios įtakos Nemuno kultūrai ir giminiška jai, kapinynuose rasta labai daug antropologinės medžiagos. Mirusieji skirtini protoeuropidiniam kromanjoniečių tipui (563, p. 186—189).

Narvos kultūrai Lietuvoje taip pat atstovauja labai kuklūs radiniai. Vakarų Lietuvoje žinomi tik 3 apatiniai žandikauliai iš Šventosios 23-os gyvenvietės. Du gerai išlikę. Pirmasis buvęs apie 30—35 m. moters. Iš jo kampų bei atstumo tarp krumplių sprendžiama (tyrė R. Denisova), kad kaukolė buvusi dolichokraninė, t. y. ilga ir siaura, aiškiai europidinė. Antrasis žandikaulis 6—7 m. vaiko. Dantys taip pat turi europidinių ypatybių (tyrė R. Graverė ir I. Papreckienė) (305, p. 148; 283, p. 20—23).

Iš siaurės rytų Lietuvos Narvos kultūrai atstovauja 6 Kretuono 1B gyvenvietės kapai. Buvo palaidoti 3 vyrai: vienas vyresnis negu 55 m., antras 50—55 m., trečias — 25—30 m.; 14—16 m. paauglys, 3 m. vaikas ir 20—25 m. moteris.

Visos kaukolės vidutinio masyvumo, t. y. jų smegeninės matmenys saikingi. Pagal formą jos yra tarp ilgagalvių ir vidutinialgalvių (dolichomezokraninės). Tik vienos kaukolės buvo galima išmatuoti veido plotį ir jo viršaus horizontalų kampą — rasinei diagnostikai labai svarbius požymius. Nors antropologinė medžiaga pernelyg fragmentiška ir daugumos šių požymių nebuvo galima nustatyti, doc. G. Česnys (80) daro prielaidą, jog kaukolių mezomorfija (vidutinis masyvumas), polinkis į mezokraniją (po-

* Vargu ar turi pagrindo kai kurių autorių atkaklus noras Cedmaro kaukolių liekanas skirti „laponidams“ (280, p. 85 su lit.), kurių rasti, tiesą sakant, tik smegeninės skliautai ir nieko nežinoma apie veido profiliuotę. Senosios literatūros duomenų neįmanoma patikrinti nei patikslinti. Atrodo, tyrinėtojus bus veikęs išankstinis nusistatymas, jog visą priešvirvelinę keramiką pagamino mongolidų gentys. G. Peretas (287, p. 335) iš viso abejoja Cedmaro kaukolių datavimu ir jų savo išsamiaame darbe apie Prūsijos neolito griaučių liekanas visai nenagrinėja.

plata smegeninė) ir suplokštėjęs veido viršus byloja, kad kretuoniškiai turėjo šiokių tokių laponidinių priemaišų. Jos turėjusios būti arba neryškios, arba gerokai nustelbtos europidinių sąvybių, nes Kretuono 1B gyvenvietės žmonių dantys atitinka Vidurio Europos odontologinį tipą (283). Tad šiaurės rytų Lietuvos Narvos kultūros žmonės buvo susidarę mišriu pagrindu.

Jie labai artimi kitiems Rytų Pabaltijo mezokraniniams ir brachikraniniams su Rytų bruožų priemaiša žmonėms, ypač mezokraniniam Zveiniekų tipui (485, p. 45—63). Neolitinė Zveiniekų kaukolių serija yra aiškiai 2 tipų. Vyrauja masyvus ilgagalvis, siauraveidis, griežtos profiliuotės, išsišovusios nosies tipas, priklausantis Šiaurės Europos tipui. Jam analogijų gausu visoje Šiaurės rytų Europoje, ypač Pabaltijyje. Reikia tikėtis, kad ateityje jo rasis ir Lietuvos Narvos kultūros žmonių kapuose. Antrasis Zveiniekų tipas, kuriam artimi kretuoniškiai, yra vidutinio masyvumo, platoka mezokranine smegenine, plačiu plokščiu veidu, menkai atsikišusia nosimi, silpnai išvešėjusia jos šaknimi. Tai požymiai, bylojantys, jog šie žmonės susidarę metizacijos būdu, į europidus įsiliejus rytietiško komponento. Šio tipo analogijų gausu Rytų Europos miškų zonoje, ypač Elnių salos ir Ladogos kanalo neolito paminkluose.

Ir Kretuono, ir Zveiniekų antropologiniai radiniai rodo, kad Narvos kultūros žmonės turėjo rytietiško komponento. Sunku pasakyti, kada jis įsiliejo: gal ankstyvajame neolite su kažkokia ateivių iš Rytų banga, o gal tai jau mezolite čia aptinkamo panašaus tipo palikuonys? Siems klausimams spręsti dar trūksta medžiagos. Ir ankstyvojo neolito Narvos kultūros kapuose toliau į šiaurę (Latvijoje, Estijoje), atrodo, dar buvo europidiniai tipai. Tik kai viduriniame neolite į šiuos kraštus ėmė brautis šukinės duobelinės keramikos kultūros gyventojai, kapuose ėmė rasti abiejų antropologinių tipų atstovų arba jų hibridų. Net pačioje šiaurinėje Narvos kultūros paplitimo srityje, kuriai priklauso Narvos I ir III gyvenvietės, pagal K. Mark išvadas, kaukolės yra europidinės, primenančios Lietuvos radinius (Kirsnos bei Kebelių kaukoles), kai tuo tarpu kiek vėlesnėse tų sričių šukinės duobelinės keramikos kultūros gyvenvietėse aptinkama vien mongolidinių — plataus ir žemo veido — žmonių tipų. Tik kai kurios to meto Estijos mongolidinės kaukolės turi europidinę atsikišusią nosį (518, p. 224). Vadinasi, vidurinio neolito Narvos kultūros šiaurinėje srityje prasidėjo ryški metizacija, kuri Estijoje liko neišdildoma.

Etninė priklausomybė. Taigi reiktų manyti, kad ir Narvos, ir Nemuno kultūros gyventojai buvo nuo seno Pabaltijyje įsikūrusių europidų palikuonys. Tačiau vidurinio neolito pabaigoje šiaurinėje Narvos kultūros srityje susidarė mišrus europidų ir mongolidų tipas. Atrodo, jog į šiaurės rytų Lietuvą bus atėję jau suiformavę metisai, bet jie susidarė ne vietoje, nes anksčiau nepa-

stebima finougrų kultūrinės srities įtakos. Galbūt ir atsitiktinis Turlojiškės radinys, ir kai kurios Kaliningrado srities kaukolės tik patvirtina, kad kažkoks kultūrinis srautas nuplaukė per visą rytinės Šventosios upės ruožą į pietvakarius. Tačiau šią prielaidą turi patvirtinti tolesni tyrinėjimai.

Archeologiniai duomenys visa tai patikslina, nes kultūra yra svarbesnis etnis požymis negu žmogaus biologija, nors irgi sunkiai interpretuojama. Susidarančią ir kintančią ir materialinę, ir dvasinę kultūrą veikia labai įvairūs veiksniai: ūkiniai, geografiniai ir gamtiniai, mainų, įtakų ir kt. Tik turėdami prieš akis jų visumą (sunkiai pasiekiamas idealas!), galėtume, atmetę nereikšmingus, išskirti etninius požymius. Kai ką galėtų padėti etnografija, tačiau nė viena etnografinė kultūra nėra tirta tokiais pat metodais kaip archeologinės kultūros, tad nėra su kuo palyginti. Be abejo, nė vienos dabartinės tautos negalime tiesiai išvesti iš neolitinų protėvių. Įmanoma kalbėti tik apie vieną kitą dabartinių tautų substratą ir toliau per visą keturių ar trijų tūkstančių metų laikotarpį sekti jo raidą.

Tuo tarpu archeologų pripažintas pagrindinis ir patikimiausias etnis požymis turėtų būti keramika, pirmiausia dėl to, kad tai ne mainų objektas. Tačiau ir ji plito labai nevienodai: iš lėto — kaip įtaka, laiko mada ir staigiais šuoliais — dėl egzogaminių vedybų. Kalbamuojų laikotarpiu dalis Narvos kultūros ir beveik visa Nemuno kultūra paplitusi toje teritorijoje, kurioje vėliau randame baltų gentis (žr. p. 286). Nemaža šių kultūrų elementų, kaip matysime toliau, įsiliejo į vėlyvojo neolito kultūras. Tad galime prieiti išvadą, kad abiejų kultūrų gyventojai ne išnyko, o dalyvavo susidarant baltams. Daugybė bruožų rodo šių kultūrų giminiškumą. Skirtumai susidarė daugiausia dėl vietinių mezolito tradicijų (beje, priklausiusių ir nuo gamtos išteklių — titnago ir kaulo bei rago) ir dėl ankstyvajam neolitui būdingo izoliuotumo.

VĒLYVASIS NEOLITAS

(III tūkstantmečio pr. m. e. pabaiga—II pradžia)

ĮVADAS

Apibrėžimas. Vėlyvasis neolitas — laikotarpis, apimantis III tūkstantmečio pr. m. e. pabaigą ir II pradžia — iki pirmųjų žalvario dirbinių pasirodymo (XVII—XVI a. pr. m. e.). Kartu jis suprantamas ir kaip kultūrinė sąvoka — tai naujos virvelinės keramikos kultūros paplitimo laikotarpis. Tačiau tarp vidurinio

ir vėlyvojo neolito negalima išvesti ryškios ribos, nes buvo metas, kai šalimais gyveno ir vien vidurinio neolito tipo kultūrų (Nemuno, Narvos) gyventojai, ir jau tokie, kurių kultūroje jaučiama virvelinės keramikos kultūros įtaka, ir net tikri virvelininkai.

Gyvenimo sąlygos, palyginti su ankstyvuoju neolitu, nebe tokios palankios, bet vis dėlto dar labai geros. Tai ankstyvojo subborealiao reliatyvaus atšalimo laikotarpis. Šiaurės pusrutulyje klimatas ryškiai pasikeitė. Tundros riba vėl pasistūmė į pietus, mažėjo plačialapių ir daugėjo vėsesnį klimatą mėgstančių augalų ir žvėrių. Žiedadulkių diagramose tai vadinamoji fon Posto IV zona. Jai būdinga tai, kad jau ankstesniu laikotarpiu pradėjusios gausėti eglių žiedadulkės dabar pasiekė savo pirmąjį aukščiausią tašką. Vis dėlto daugiausia buvo pušų, gausėjo beržų, nemaža alksnių. Antroje subborealiao pusėje — III zonoje — staigiai sumažėjo eglių, o fazės pabaigoje jų vėl padaugėjo. Gausiausia vis dar buvo pušų, po jųėjo alksniai, o kilniųjų lapuočių vis mažėjo (199, p. 482; 581, p. 13). Iš Šventosios gyvenviečių žiedadulkių analizės diagramų (tyrinėjo V. Dvareckas) (310, pav. 2; 3) matyti, kad tose vietose būta ypač daug alksnių. Tačiau reikia turėti omenyje, kad pavyzdžiai imti pačioje užkancio ežerėlio pakrantėje, kur jų ir turėjo augti daugiau negu kitur. Panašūs žiedadulkių analizės duomenys gauti ir prie ežerų — Biržulio Žemaičių aukštumoje, Telšių raj., ir Kretuono šiaurės rytų Lietuvoje, Švenčionių raj. (tyrinėjo R. Kuskas), — tyrinėtuose paminkluose.

Skirtumas pereinant iš IV į III zoną (arba iš subborealiao I fazės į II) priklausė nuo jūros regresijos ir gruntinių vandenių lygio kitimo. Tuo metu ir galėjo visai žemai prie vandens įsikurti Šventosios 1A gyvenvietė. Šitai ryšku ir prie Kretuono ežero. Čia subborealiao pradžioje vandens lygis buvo aukštas, bet staiga krito 3 metrus. Tuo metu čia įsikūrė Žemaitiškos 1-a, 2-a ir 3-a gyvenvietės, kurių kultūriniai sluoksniai rasti 1—1,5 m žemiau dabartinio Kretuono ežero lygio.

Po 2 Limnėjos jūros transgresijos etapų, kurie Lietuvos pakrantėje ties Šventąja buvo 2400—2100 m. ir 2000—1800 m. pr. m. e., pajūryje buvo nuplautos ir suardytos tokios gyvenvietės kaip Šventosios 1A, žemosios prie ežerų užneštos dumblių ir sudurpėjo. Žmonės kėlėsi į aukštesnius smėlėtus krantus, Nemunu ir Nerimi patraukė į rytus. Nors šių upių vandens lygis pakilo tik maždaug 5 m, bet jau nei salpa, nei I terasa netiko gyventi. Žmonės kūrėsi ant II ar III terasos, ypač tokiose vietose, kur į didžiąsias upes įtekėjo maži upeliai (pvz., Vilkijos, Eigulių, Radikių, Rusių, Mitkiškių ir kt. gyvenvietės). Taip buvo ir prie ežerų. Pvz., prie Biržulio šio laikotarpio gyvenviečių randame ant aukšto Širmės kalno, Kalniškiuose ir kt. Prie Kretuono

ežero gyvenvietės su virveline keramika (pvz., Kretuono 1A, Pakretuonės 1A) kūrėsi ant I viršsalpinės ežero terasos.

Po transgresijos vandens lygis smarkiai krito. Vėlyvosios virvelinės keramikos kultūros gyvenvietės vėl priartėjo prie dabartinių krantų. Matyt, gruntinių vandenių lygis buvo dar kiek žemesnis negu dabar, nes kai kurie tyrinėti, pvz., Nidos gyvenvietės, židiniai buvo gruntinių vandenių lygyje, nors iš visko matyti, kad per visą gyvenvietės egzistavimo laiką vandens dar ne kartą buvo pakilę ir vėl nuslūgę. Iš to paties laikotarpio, dar ne kartą buvo pakilę ir vėl nuslūgę. Iš to paties laikotarpio, matyt, ir kapai, atsitiktinai rasti Nemuno deltos žemumoje Kaliningrado srityje ir Lietuvoje (Lankupiuose) (41, p. 70—73).

Akmens amžiaus pabaigoje gruntinių vandenių lygis pradėjo kilti, klimatas drėgnėti ir vėsti. Prie įvairių ežerų patvanka pastebėta apie XVIII a. pr. m. erą. Tad žalvario amžiaus gyvenviečių jau randame aukščiau negu vėlyvojo neolito.

Šio laikotarpio **kultūrų klausimas** gana aiškus — įsigalėjo įvairiausių pavidalų virvelinės keramikos kultūros. Tačiau dar nežinoma, kaip ji, nevienalytė net tokioje nedidelėje Lietuvos teritorijoje, paplito. Todėl pirmiausia trumpai apibūdinsime šią kultūrą apskritai, nes be to bus nesuprantamos ir Lietuvos vėlyvojo neolito kultūros. Daugiausia panagrinėsime ryškiausią Pabaltijo kultūrą — Pamarių. Pastaruoju metu ypač domimasi, kaip virvelinės keramikos kultūra įsiliejo į vietines kultūras. Kiek leidžia duomenys, bandysime pažvelgti ir į Nemuno, ir į Narvos kultūrų likimą Lietuvoje.

VIRVELINĖS KERAMIKOS KULTŪRA

Apžvalga. Jau beveik šimtą metų nebe vieną archeologų kartą domina virvelinės keramikos kultūra. Vargu ar yra kita archeologinė kultūra, apie kurią būtų šitiek prirašyta ir pareikšta tokia daugybė, dažnai net prieštaringų nuomonių. Gal dar neatėjo laikas archeologams prieiti prie aiškaus požiūrio į ją. Tad pasitenkime tik labiausiai priimtinomis hipotezėmis.

Virvelinės keramikos kultūros sąvoka į archeologinę literatūrą įėjo, kai 1891 m. buvo paskelbta A. Giocės (A. Götze) disertacija „Zalės upės baseino neolitinės virvelės puoštos keramikos puodų tipai ir ornamentai“ (142). Ją rašant, vadovavo vienas iš žymiausių vidurio Vokietijos neolito tyrinėjimo pradininkų F. Kliopfleišas (F. Klopffleisch), jau seniau apibūdinęs keramikos puošybos rūšis, kurios turėtų būti skiriamos kaip kultūrai suprantamai virvelinei keramikai. Į šią sąvoką tuo metu tilpo įvairios su virveliniu ornamentu kultūros, paplitusios nuo Permės, Ladogos ežero, Skandinavijos iki Ispanijos, Italijos ir net Egipto.

Šiandien virvelinė ornamentika ir virvelinės keramikos kultūra suprantamos kaip dvi skirtingos sąvokos. Bet čia mokslin-

ninkų nuomonės vėl suskyla, kurias reiktų laikyti vienos kultūros raidos grandinės grandimis, o kurias — nepriklausomomis. Kartu keliamas klausimas, iš kur kildinti šią kultūrą.

Pietryčių Europoje virvelinės keramikos kultūros kilmės ir pirmųjų raidos grandžių intensyviai ieškoti pradėta trečiajame XX a. dešimtmetyje (68; 311, p. 171 ir kt.; 419, p. 66—70, 248; 366, p. 287—308; ir kt.). Rytų krypties šalininkų labai daug, nors jie toli gražu dėl įvairių ir neantraeiliių dalykų nesilaiko vienos nuomonės. Ją remia ne vienas TSRS archeologas (A. Briusovas, N. Merpertas, I. Artiomenka ir kt. 520; 521; 450; 451; 442). Plačią šių teorijų apžvalgą pateikė N. Merpertas (521). Rytų teorijos šalininkė iki pastarojo meto yra M. Gimbutienė (114, p. 140 ir kt.; 116—120), kuri virvelinės keramikos kultūros kilmę sieja su karingos duobinės kultūros stepių srities gyventojų ekspansija iš Juodosios jūros pakrančių. Iš ten ji kildina ne tik tikrąją virvelinės keramikos kultūrą, bet ir rutulinių amforų, net Unetičo kultūras. Ukrainoje aptikta dar ankstyvesnė už duobinę virveliniais ornamentais puošta vadinamoji Stogo vidurupio II keramika (Srednij Stog II) (564) irgi buvo įjungta į vientisą virvelinės keramikos kultūros raidos grandinę. Ši teorija yra gana bendro pobūdžio ir daugeliu požiūrių gali būti diskutuotina (plg. 521, p. 109; 169). Vien tipologiškai, pagal radinius, tokia raida neįrodoma: duobinėje kultūroje nėra kovos kirvių, jos kiaušinio pavidalo — susmaugtu kaklu ir apvaliu dugnu — puodai, juo labiau Stogo vidurupio kultūros smailiadugniai neturi virvelinės keramikos kultūros atitikmenų (ypač ankstyvieji). Tačiau pagrindinis M. Gimbutienės argumentas yra ne radiniai, o laidosena. Todėl ji visam šiam didžiuliam statiniui pasiūlė naują pilkapių (kurganų) kultūros terminą, pagrindiniu bruožu laikydama laidoseną, kai mirusysis suriestoje (miego) padėtyje guldomas duobėje, o virš jos supilamas kauburys.

Panašią idėją, vadindamas ją darbo hipoteze, maždaug tuo pačiu metu yra pareiškęs ir E. Šturmas (385; 386; 387, p. 186), raginęs jai duoti taurių — laivinių kirvių kultūros vardą. Ši kultūra galėjusi susidaryti, per kseroterminę katastrofą stepių kultūroms pasklidus į visas puses ir pasiekus piltuvėlinės keramikos kultūros sritis. Ten ir buvę pakeisti kiaušinio pavidalo puodai į taures.

Pastaruoju metu, kalbėdama apie baltų kilmę, M. Gimbutienė pateikia tokią schemą. Indoeuropiečiai į Šiaurės Europą atėję nuo Juodosios jūros su antrąja pastoralistų (gyvulių augintojų) banga. Dėl jų įtakos Vidurio Europos šiaurėje susikūrusi rutulinių amforų kultūra, kuri tarp 2900 ir 2500 m. pr. m. e. (kalibruotomis datomis) virtusi virvelinės keramikos kultūra ir paplitusi tarp Airijos, Suomijos ir vidurio Rusijos. Baltų pradžia — III tūkstantmetis pr. m. e. (kalibruotomis datomis), kai virvelininkai pradėjo asimiliuoti vietinius gyventojus. Virvelininkai — tai suindoeuro-

pietinti Vidurio Europos gyventojai, priklausę daugiausia piltuvėlinės keramikos kultūrai (119, p. 273—317).

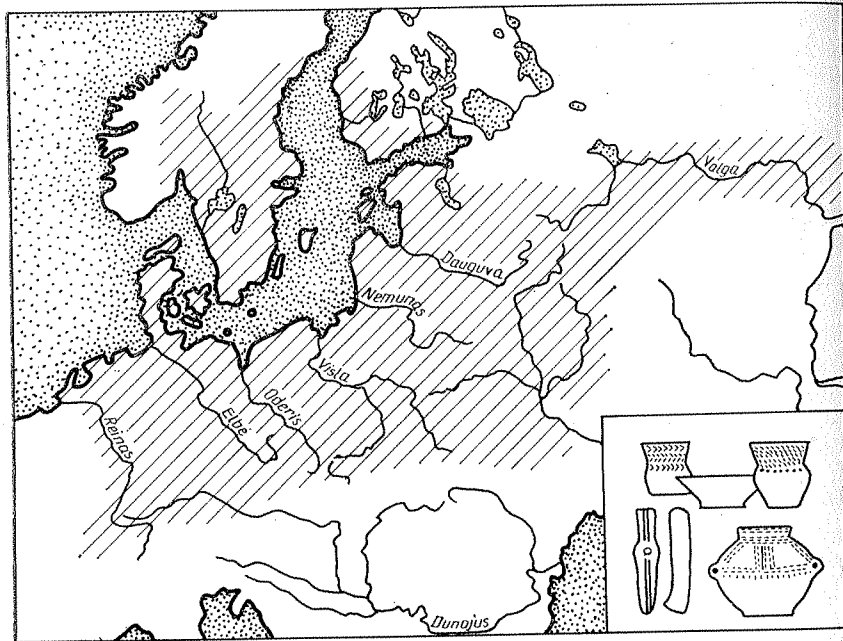
Kita tyrinėtojų grupė (pvz., G. Ekholmas, O. Mengynas ir kt.), vadovaujama G. Kosinos, jau nuo mūsų amžiaus pradžios, ignoruodama stepių kultūras, virvelinės keramikos, kartu ir indoeuropiečių protėvynės ieškojo Jutlandijoje ar šiaurės Vokietijoje (213; 214; 95; 265), dar kiti (A. Europeus, K. Šuchartas, G. Mildenergeris, K. Meinanderis ir kt.) — vidurio Vokietijoje (4, p. 149—156; 340, p. 34, 68—73; 263, p. 159; ir kt.).

Įvairių požiūrių šalininkai dažnai vaizdavosi pergalingą virvelininkų žygį per Europą vėlyvajame neolite, kai kurie III tūkstantmetį pr. m. e. net vadino pirmuoju didžiojo tautų kraustymosi laikotarpiu (450, p. 14). Pačius virvelininkus jie laikė nomadais gyvulių augintojais, dažnai besiverčiančiais ir plėšikavimu.

Visos šios teorijos schematiškos, o pateikiamos dažniausiai labai kategoriškai, tad jose galėjai rasti daugybę silpnų vietų. Ir turbūt todėl susidarė visai priešinga autochtoninės kilmės srovė, kurią iki šiol palaiko ne vienas autoritetingas specialistas. Danijoje, Švedijoje, Vokietijoje, Lenkijoje virvelinis ornamentas būdingas ir piltuvėlinės keramikos kultūrai (30, p. 10; 429, p. 211—216). Tai ir buvo iškėlę mintį (1; 2), kad Jutlandijos atskirųjų kapų kultūra turėjusi kilti iš vietinės senesnės „virvelinės“, t. y. piltuvėlinės, keramikos kultūros. Bet vėliau aiškiai įrodyta (81, p. 45—48), jog virvelinių ornamentų daugiausia kaip tik senesnėje kultūros fazėje, o vėliau jie išnyksta. Tad neįmanoma abiejų kultūrų susieti į vieną raidos grandinę: virveliniai išpaučiai buvusi tik techninė priemonė, kad grioveluose geriau laikytųsi balti dažai, kuriais buvo puošiama piltuvėlinė keramika (25, p. 105—107). Labiau paisydami patobulintos chronologijos bei reiškinių sekos, autochtoninės teorijos šalininkai į pirmąją vietą iškėlė konvergentinius reiškinius. Be abejo, didelės Europos dalies vėlyvojo neolito kultūros susijusios aibe įvairių dar tik pradėdamų tyrinėti santykių, sutapimų, lygiagrečios raidos reiškinių. Jų negalima esą paaiškinti XIX a. romantiškų pasakojimų primenančiomis teorijomis apie keliaujančias gentis ir jų susidūrimus. Daugybę tokių sutapimų yra surinkęs ir nurodęs M. P. Malmeris (257, p. 181—201). Jis priėjo išvadą, kad virvelinės keramikos kultūra Skandinavijoje tebuvęs perėjimas į naują socialinę sistemą ir naują religiją (256, p. 810, 811). Ir kiti autochtoninės teorijos šalininkai, pvz., A. Heusleris (pvz., 167; 169, p. 235), virvelininkų istoriją vaizduoja ne kaip užkariavimą, ekspansijos istoriją, bet ypač pabrėžia dideliuose Europos plotuose tuo metu vykusius socialinius bei ekonominius pakitimus. Teigiama, jog virvelininkai gyvenvietėms rinkosi tas pačias derlingas vietas kaip ir senesni gyventojai, kurie jau vertėsi gamybinio ūkiu. Tad klajokliškas jų gyvenimo būdas labai hipotetiškas. Pastaruoju metu tokias teorijas labai remia jaunieji Skandi-

navijos šalių archeologai, smarkiai veikiami amerikiečių ir anglų paskutiniojo dešimtmečio evoliucinio požiūrio (26, p. 115).

Bendrasis horizontas. Visos šios teorijos turi daugybę silpnų vietų ir, be abejo, kai ką pozityvaus. Iš to matyti, jog virvelinės keramikos kultūra yra nepaprastai sudėtingas reiškinys, ir dauguma teorijų nepretenduoja jo išaiškinti, tik stengiasi mūsų mąstysenai pateikti priimtina modelį. Nesutarimai daugiausia kyla dėl to, kad nevienodai suprantama virvelinės keramikos kultūros sąvoka. Ji neturėtų apimti per daug plačiai — neįmanoma į šią kultūrą sudėti visų ją sudariusių elementų (pvz., duobinės, katakombinės, Stogo vidurupio, net rutulinių amforų kultūrų), nes bent tuo tarpu neįmanoma apglėbti virvelinės keramikos kultūros visumos. Todėl buvo racionaliai pasiūlyta virvelinės keramikos kultūra laikyti tik nuo to etapo, kuriame ji jau įgavusi visus pagrindinius elementus. Jis buvo pavadintas bendroju (bendraeuropiniu, paneuropiniu, vieninguoju) horizontu. Pirmasis tokią idėją iškėlė P. V. Globas (137). K. Struvė sukonkretino šio horizonto požymius (362, p. 98—117). Jam būdingos rutulinės amforos su ašomis (A amforos), paprastos įvairios mažai profiliuotos taurės (A taurės), taip pat panašios į atsargų puodus, pakraštelyje puoštos rumbeliais, ir ankstyvi laiviniai kovos kirviai (A kirviai). Mirusieji laidoti pilkapiuose su medžio konstrukcijomis

104 pav. Virvelinės keramikos kultūros paplitimas ir pagrindiniai bendrojo horizonto radinių tipai

viduje ir grioveliu (palisadu?) aplink, padabinti žvėrių dantų, akmens, gintaro papuošalais (52; 53, p. 1239, 1240; 54, p. 393—406; 254, p. 386; 255, p. 339 ir kt.). Šis horizontas išskirtas, remiantis labai nedaugeliu paminklų, daugiau teoriškai, todėl susilaukė ir nemaža priešininkų, pvz., M. P. Malmeris, J. Neustupnas, S. Berezanskaja, I. Artiomenka ir kt. (256; 274; 447; 443, p. 296). Nors dauguma mokslininkų, pvz., Ch. Štramas, J. Rulfas ir kt. (361, p. 127—135; 314, p. 226, 227), pripažindami silpnas šios teorijos vietas, ją palaiko kaip darbo hipotezę. Be abejo, nepritarti galima tikrai suprantant minėtą teoriją labai konkrečiai, t. y. primityviai. Mūsų nuomone, bendrąjį horizontą reikėtų suprasti kaip mūsų sukurtą modelį, nes turbūt nebuvo, nors ir neilgo, laikotarpio, kad didžiuliame šios kultūros paplitimo plote (pav. 104) būtų žinomi vien minėtieji dirbinių tipai. Tuo metu tikriausiai buvo daug įvairių kultūrų, bet visose jose pastebima ir šių bendrojo horizonto požymių, nes reikia sutikti (30, p. 11), kad niekad nepavyks nubrėžti ryškių virvelinės keramikos kultūros, kaip istorinio reiškinio, nei laiko, nei ploto ribų, o visi archeologų bandymai — tai tik mėginimas įvesti tvarką mūsų galvosenoje. Visokie nesutarimai ir nesutapimai tik atspindi objektyvią istorinę padėtį.

Taip panašiai modeliu reikėtų laikyti ir indoeuropiečių protėvynę bei prokalbę. Rekonstruojame tikrai indoeuropietiškąjį kalbos horizontą kaip ir bendrąjį virvelinės keramikos kultūros horizontą. Tačiau tik šio modelio dėka galima suprasti tolesnius reiškinius.

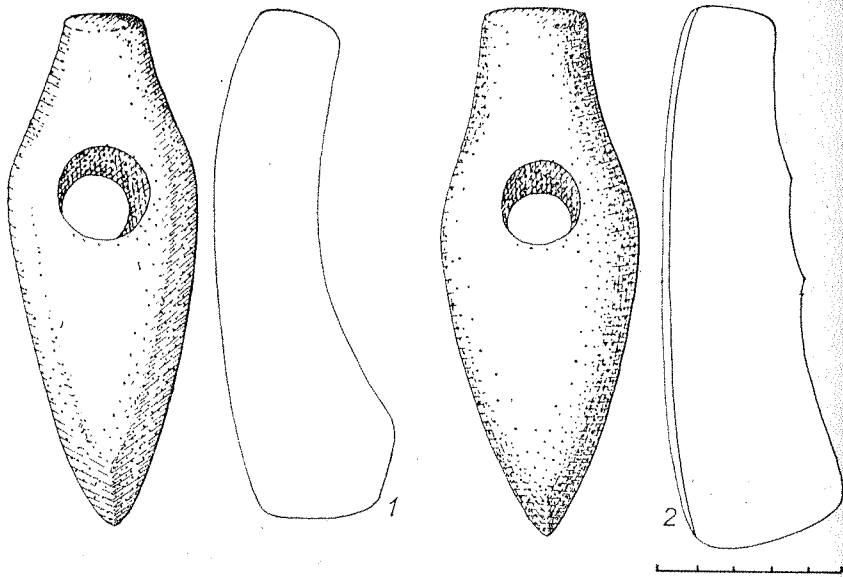
Chronologija. Pastaruoju metu Europoje virvelinės keramikos kultūrai datuoti turime apie porą šimtų radiokarboninių datų — daugiausia iš Šveicarijos, Olandijos, Danijos. Visos jos rodo, kad labiausiai kultūra klestėjusi apie 2100 m. pr. m. e. (282, p. 23—36) — kalibruotomis datomis būtų apie 2550 m. pr. m. e. Tačiau dar labai trūksta bendrojo horizonto datų. Iš kai kurių Olandijoje gautų duomenų galima spręsti, jog ankstyvoji virvelinės keramikos kultūros fazė skirtina laikotarpiui tarp 2600 ir 2400—2300 m. pr. m. e. (236, p. 60, 61) — kalibruotomis datomis 3350 ir 3000—2900 m. pr. m. e.

Plitimas. Virvelinės keramikos kultūra yra atėjusi į Pabaltijį, tikrai iš kur, tuo tarpu negalime atsakyti. Galbūt ne iš vienos vietos, tačiau dar bendrojo horizonto gyvavimo metu. Vietoje išsirutulioti negalėjo, nes archeologinė medžiaga visai skiriasi nuo vidurinio neolito — turėjo pasirodyti bent dalis naujų gyventojų. Tik nereikėtų to įsivaizduoti kaip kokio tautų kraustymosi — įsikūrė atkeliavusios nedidelės ir gana įvairios grupelės. Tačiau, antra vertus, turime pritari ir kai kurioms autochtoninės teorijos šalininkų mintims, jog ši kultūra — tai tam tikra nauja socialinė ir religinė organizacija. O prigijo ji taip greitai todėl, kad gyventojų dvasinė struktūra jau buvo pasiekusi ją. Dėl to

ji netrukus užgožė vietines kultūras. Pabaltijyje, kaip ir daug kur kitur, buvo ne viena virvelinės keramikos kultūra, o kelios: viena ateivių — senųjų virvelininkų, kitos — jau susiliejusios su vietinėmis (Pamarių kultūra su įvairiais variantais, rytų Lietuvos vėlyvojo neolito kultūros).

Senieji virvelininkai Pabaltijyje anksčiau paprastai būdavo tapatinami su Pamarių kultūros gyventojais. Pirmasis E. Šturmas (385; 386; 387, p. 185 ir kt.) iškėlė mintį, kad čia reikia skirti 2 kultūras, t. y. Pamarių kultūrą ir atskirą ankstyvąją virvelinės keramikos, kurią jis vadino taurių ir laivinių kirvių kultūra. Pastarosios kultūros liekanos labai menkos — tai kai kurios trumpalaikės gyvenvietės be kultūrinio sluoksnio ir pavienių kapų su laiviniais kovos kirviais (kai kurie iš jų galėję būti iš nuardytų pilkapių) pėdsakai.

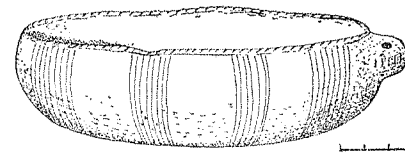
Pastaruoju metu, norint išskirti šių kultūrinių grupių paminklus, daug darbuojamasi Lenkijoje, o kas mums labiausiai rūpi — pačioje artimiausioje kaimynystėje — Mozūrų bei Varmijos ežerų srityje* (253, p. 237—239; 255, p. 339—342, 364—366, pav. 205, 222). Ankstyvojo tipo radinių žinoma ir iš Kaliningrado srities, be kita ko, iš Kaupo pilkapių prie Viskiautų (Mochovojė) (207, p. 64, 65).

105 pav. Ankstyvieji laiviniai kovos kirviai: 1 — Dreverna, 2 — Ersa

* Šalia bendrojo mėginta įvesti Vidurio Europos horizonto terminą, kuris turėtų reikšti nebe pačią seniausią, bet dar netoli pažengusią senosios virvelinės keramikos kultūros fazę (255, p. 338).

Lietuvoje, beje, kaip ir kituose kraštuose, sunku ką plačiau ir aiškiau pasakyti apie senųjų virvelininkų horizontą. Iš jo greičiausiai likę kai kurie kapai ir atsitiktinai rasti ankstyvieji kovos kirviai, ypač iškasti negiliai iš žemės (iš sunykusių kapų?). O tai rodytų, kad jie galėję būti po sampilais. Ankstyvieji kirviai (pav. 105) yra ovalaus, panašaus į keturkampį, ar net trapecinio pjūvio. Jų profilis gaubtas, asmenys kiek nutisę, šonai prie skylės kotui paplatinti, per nugarėlę dažnai eina rumbelis („liejimo siūlė“). Jų išliko ir ankstyvose Pamarių kultūros gyvenvietėse, pvz., Šventosios 1A, tad tuo tarpu visai neįmanoma tipologiškai išvesti ribos tarp jų. Lietuvoje suregistruota apie 140 įvairių laivinių kirvių, ir paplitę jie daugiausia vakaruose — iki Dubysos ir Nemuno vidurupio, šiek tiek šiaurės rytuose — tarp Nevėžio ir Šventosios aukštupių (LAA, p. 91 ir kt.). Dar sunkiau galime pasakyti, kokiems gyventojams priklausė atskirai rastos virvelinės keramikos šukelės. Aiškesnis ankstyvųjų virvelininkų palikimas — gal vienas plonasiene dubenėlis, aptiktas Šakynoje, Šiaulių raj., prie žmogaus griaučių. 30 cm gylyje (pav. 106). Jo krašteliai kiek įgaubti, viename šone yra stora skersiniais ranteliais papuošta ašelė su mažyte iš viršaus pradurta skylute. Ir viso dubenėlio šonai pagražinti išilginių rantelių pluoštais — Pamarių kultūros gyvenvietėse tokių neaptikta. E. Šturmas ankstyvajai grupei skyrė Ruteniekių (Rutenieki) gyvenvietės radinius: įvairiai puoštą taureles, laivinių kirvių ir kai kurios kitus dirbinėlius (380; 387, p. 203, 204).

106 pav. Šakynos dubenėlis

Tokie menki ir dar nelabai aiškūs radiniai, atrodytų, neverti skirti iš kitų virvelinio tipo (Pamarių kultūros) radinių, jei ne kelios svarbios aplinkybės. Pirmiausia — jų gali rasti ir daugiau, ir privalome turėti savo požiūrį į juos. Antra, tuose kompleksuose, kur virveliniai elementai įsiterpę į Narvos ar Nemuno kultūros palikimą, matome ne tik vienos (Pamarių) kultūros pėdsakus, bet ir kitos — primityvesnės, paprastesnės, sietinos su senaisiais virvelininkais. Tačiau ir tie ankstyvieji buvo įvairūs, matyt, atklydę ne iš vieno centro, tik vieno ankstyvo horizonto. Tiesiogiai nustatyti, kas iš ko kilę — neįmanoma ir nėra prasmės, nes dirbtine evoliucijos teorija nieko nepasiekiamo.

PAMARIŲ KULTŪRA

Apžvalga. Pavienių virvelinės keramikos kultūros radinių ir net paminklų Lietuvoje buvo žinoma jau nuo XIX a. pradžios, tačiau tada jie dar neskiriami akmens amžiui. Ankstyviausias ir išsa-

miausias 1833 m. aprašymas. „Senprusių metraštyje“ tuometinis Kuršių marių žuvininkystės inspektorius V. Berbomas (27, p. 84 ir kt.) paskelbė apie Kuršių nerijos vietas prie Nidos. Jas laikė pagoniškais kapinynais ir buvo aplankęs, nes girdėjęs iš žmonių apie ten pasitaikančias puodų šukes. Jų radęs ir aprašęs gana tiksliai. Paskui iki pat XIX a. aštuntojo dešimtmečio niekas daugiau nesidomėjo pamarių akmens amžiaus radiniais. Aštuntajame ir devintajame dešimtmetyje pradėta intensyviai rankioti radinius ir registruoti Kuršių nerijos paminklus. Tuo tikslu 1872 m. buvo pasiūstas studentas P. Šiferdekeris, kuris paskelbė išsamią žvalgymo ataskaitą (332, p. 33 ir kt.). Vieną dieną jis net mėgino kasinėti „Keturių kauburėlių“ vardu pavadintą Nidos gyvenvietę. Tuo pačiu metu bandyta tyrinėti ir Grobšto rago gyvenvietę (dabar Kaliningrado srityje). Tačiau daugiausia Kuršių nerijoje pasidarbavo žymiausias XIX a. pabaigos Rytprusių archeologijos tyrinėtojas O. Tišleris, išvaikščiojęs visą neriją, surinkęs daug radinių, smulkiame žemėlapyje sužymėjęs radimvietes, be to, pusantros dienos kasinėjęs ir Nidos gyvenvietę (399—403). Jo darbą tęsė paminklų apsaugos inspektorius E. Holakas, irgi kelis kartus apkeliaavęs visą Kuršių neriją ir taip pat truputį kasinėjęs Nidoje (172—175). Taigi aštuntasis devintasis dešimtmetis tapo tikra Kuršių nerijos tyrinėjimų pradžia, nes senosios pastabos jau buvo užmirštos tiek, kad E. Holakas, tik 1895 m. perskaitęs V. Berbomo straipsnį, rado reikalą jį perspausdinti (173, p. 117 ir kt.).

Apie tą patį laikotarpį ir Aistmarių pakrantėse aptikti pirmieji radiniai. 1873 m. netoli Elbliongo (Elbląg) prie Tolkmicko (Tolkiemit) vadinamojoje Kiaulininko (Schweinelager) vietovėje bandomuosius kasinėjimus atliko geologas G. Berentas (29). 1894 m. mokytojas Mejerovskis surado ir vieną iš žinomiausių Pamarių kultūros gyvenviečių prie Gdanskio įlankos — Žucevą (Žucevo, buv. Ruzau). Abi gyvenvietės šimtmečių sandūroje tyrinėtojai vis lankė ir rinko jų medžiagą. Vėliau Kuršių nerijos gyvenviečių iki pastarojo meto niekas nebelankė (matyt, smėlio pustymą sustabdė intensyvus apželdinimas). Tuo tarpu didieji pietinių Pamarių kultūros gyvenviečių tyrinėjimai vyko tarp abiejų pasaulinių karų. Deja, visi jie spaudoje susilaukė tikrai trumpų ataskaitų, o kai po karo bandyta paskelbti platesnes studijas, reikėjo tenkintis vien menkomis nuotrupomis. Vienas iš svarbiausių to meto darbų buvo J. Kosčevskio (Kostrzewski J.) ir K. Jaždževskio (Jaždževski K.) 1927—1929 m. Žucevo gyvenvietės tyrinėjimai, pagal kuriuos ir šią kultūrą siūlyta vadinti Žucevo kultūros vardu (216). Didžioji žuvusios medžiagos dalis žinoma iš 1938 m. parašyto J. Žureko darbo (440). 1935 ir 1939 m. B. Erlichas tyrinėjo Tolkmicko gyvenvietę (91, p. 44 ir kt.). Pati svarbiausioji buvo Suchačiaus (Suchacz, buv. Succase) gyvenvietė prie Elbliongo, to paties tyrinėtojo kasinėta 1934—1938 m. (89; 90). Dalį radinių vėliau paskelbė L. Kiljanas (207). Tuo metu buvo tyrinėti ir kiti

žinomi šios kultūros paminklai: Svienty Kamien Pšilesė (Šventy Kamień Przylesie, buv. Wiek-Luisenthal) (87; 88), Modževina (Modrzewina, buv. Lärchwalde) (273) ir Garbina (buv. Sankau) prie Aistmarių (41, p. 100, 101).

Po Antrojo pasaulinio karo Lenkijoje dar bandyta tyrinėti kai kurias Pamarių kultūros gyvenvietes (374, p. 17—22; 367, p. 177—188), bet reikšmingesnių rezultatų negauta. Kaliningrado sričiai priklausančios Kuršių nerijos dalies paminklus žvalgė N. Gurina ir V. Titovas (164, p. 195—204), o pačioje Kaliningrado srityje keletą nedidelių gyvenviečių — Tušino, Ančių pelkės 1-ą — tyrinėjo V. Timofejevas (567, p. 11 ir kt.).

1966—1972 m. prie Šventosios aptikta apie 20 Pamarių kultūros paminklų ir dalis jų ištirta (306). 1974—1978 m. kasinėta Nidos gyvenvietė, XIX a. vadinta „Keturių“, vėliau — „Penkių kauburėlių“ vardu (303, p. 5—10; 304, p. 77—83; 307, p. 16—19; BKG, pav. 4—12). Nemuno bei Neries pakrantėse surinkta nemaža apardytų gyvenviečių medžiagos, pradėti tyrinėti virvelinės keramikos kultūros paminklai Žemaičių aukštumoje prie Biržulio ežero ir prie Varduvos (63; 66; BKG, pav. 14—17; 121). Rasta net šio laikotarpio kapų (200). Keletas gyvenviečių ištirta šiaurės rytų Lietuvoje — prie Jaros ir Kretuono ežerų (122—126).

Pamarių kultūros radiniai plačiai aptarti ir buvusiu Rytprusių medžiagą apibendrinančiuose darbuose, ypač V. Gertės (104; 105; 107) ir K. Engelio (99). Šiai kultūrai skirtą knygą dar prieš Antrojo pasaulinio karo parengė L. Kiljanas, bet paskelbta ji vėliau (207). Knygą leidžiant, didžioji medžiagos dalis jau buvo žuvusi, todėl teko tenkintis schematiškais piešiniais. Vėliau Pamarių kultūrą nagrinėjo E. Šturmas, nušviesdamas viso Pabaltijo akmens amžių (387, p. 162—185). Skirstyti šią kultūrą chronologiniais etapais, nagrinėti dirbinių tipologiją ėmėsi keli lenkų archeologai, pvz., V. Teclaf, J. Okuličius, J. Machnikas (397, p. 356—365; 280, p. 118—160; 255, p. 366—378).

Archeologinėje literatūroje ši kultūra vadinama įvairiai*, tačiau dažniausiai vartojami trys pavadinimai. Pas mus prigijęs V. Gertės pasiūlytas Pamarių kultūros (vok. Haffküstenkultur) vardas, labiausiai atitinkantis jos paplitimą prie Gdanskio įlankos, Aistmarių ir Kuršių marių. Lenkų tyrinėtojai siūlė Žucevo kultūros vardą (216, p. 56), prigijusį daugiausia slavų kraštuose. H. Mora (525, p. 16) pagal paplitimo plotą siūlė Vislos—Nemuno kultūros vardą.

Pagrindiniai bruožai. Pamarių kultūrą su kitomis virvelinės keramikos kultūromis sieja visi iš bendrojo horizonto paveldėti bruožai. O nuo jų skiria tai, ką įgavo iš vietinio palikimo. Greitai sutapusi su juo, Pamarių kultūra riedėjo sava linkme. Todėl jos keramikoje, be visuotinai paplitusių amforų ir taurių, yra savitų

* Minima net 15 pavadinimų (201, p. 102—106).

piltuvo pavidalo puodų, pailgų dubenėlių, puodynių bei kt. indų, nebūdingų kitoms virvelinės keramikos kultūroms. Titnago bei kaulo inventorius paveldėtas daugiausia iš senųjų vietinių gyventojų ir papildytas tik kai kuriais visoje Europoje virvelininkų vartotais dirbinių tipais. Pagrindinis verslas — pasisavinamasis ūkis, paskutiniajame etape — gamybinis.

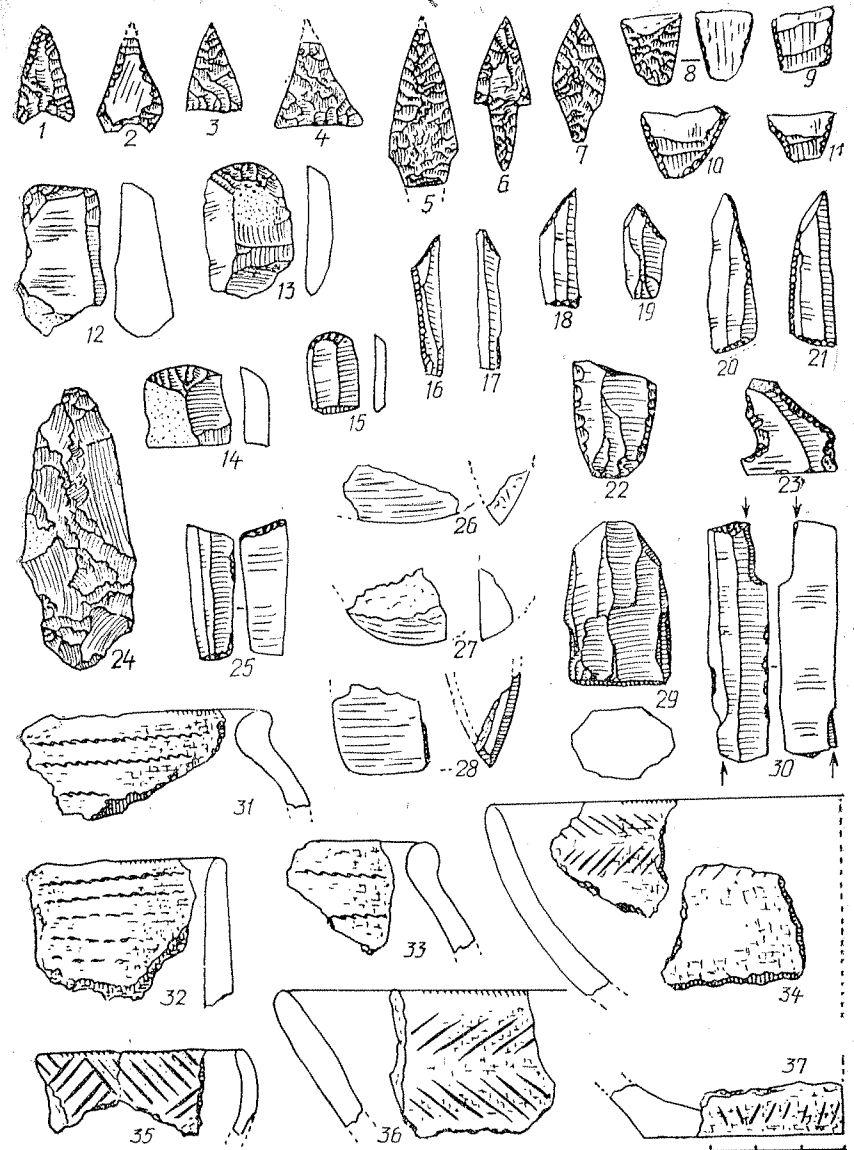
Paminklų Lietuvoje daugiausia randama visame pajūryje — nuo Latvijos iki pat Kaliningrado srities. Ir pačios ankstyviausios gyvenvietės tik iš čia — tai Šventosios 1A, 2A, 3A, 4A, iš kurių dvi pirmosios iš pagrindų iširtos. Visos kitos Šventosios ir Būtingės gyvenvietės bei Šventosios 9-o ploto užtvanka vėlesnės. Daugybė gyvenviečių bei radimviečių (daugiausia tik iš literatūros) žinoma Kuršių nerijoje: 7 radimvietės buvo prie Meškos galvos, 3 — prie Alksnynės, 4 — prie Juodkrantės, 2 — tarp Juodkrantės ir Pervalkos, 1 — prie Bulvikio rago, po 1 — prie Nidos ir Parnidžio kopos. Iš jų sistemingai iširta tiktai Nidos gyvenvietė.

Toliau nuo jūros šio tipo gyvenviečių pėdsakų aptinkama daugiausia aukštuose Nemuno bei Neries krantuose. Iš jų minėtinos gyvenvietės prie Vilkijos su būdingu titnago inventoriumi, bet visai neiškia keramika; prie Kauno Neries krantuose tyrinėta Eigulių 1b (A sluoksnis) ir Radikių gyvenvietės. To paties tipo radinių pasitaikė išpustytose Mitkiškių, Rusių ir daugelyje kitų paupių gyvenviečių. Žemaičių aukštumoje prie Biržulio ežero tyrinėtos Širmės kalno 1-a, 2-a, 3-a, Kalniškių, Duonkalnio ir kt. gyvenvietės. Toliau į rytus — šiaurės rytų ir pietryčių — Lietuvoje virvelinės keramikos kultūros gyvenvietės jau savitos, kiek skiriasi.

Lietuvos gyvenvietes pagal topografinę padėtį galime skirti trimis etapams. Tai patvirtina ir radinių raidos analizė. Ankstyvojo etapo gyvenviečių randama paprastai ant salpos, inventorius turi daug bendrojo horizonto požymių. Vidurinio etapo — ant aukštųjų terasų — inventorių sudaro labai dailūs titnago dirbiniai, suprastėjusi keramika. Vėlyvojo etapo gyvenvietės vėl ant salpos, inventorius labai turtingas, daug naujų ir įvairių, ypač keramikos, formų.

Inventorius. Titnago dirbiniai daug nevienodesnio darbo negu ankstyvesnių laikotarpių. Ypač kruopščiai apdirbami tik šiai kultūrai būdingi, t. y. naujos formos, o senųjų, paveldėtų iš senesnių kultūrų, daiktų apdirbimas labai sumenkęs, nepanašus į ankstyvesnių tokių pat, pvz., mezolitinių, apdirbimą.

Strėlių antgaliai gana įvairūs, tačiau pagrindinis yra iš abiejų pusių retušuotas trikampis (pav. 107: 1—4). Dažniausiai pasitaiko lygiašonių trikampių (pav. 107: 3, 4), kurių ankstyvesnėse gyvenvietėse (pvz., Šventosios 1A) dažnai dar retušuojami tik pakraščiai. Vidurinio laikotarpio (pvz., Radikių, Rusių, Širmės kalno, Vilkijos ir kt.) gyvenviečių, kaip ir vėlyvųjų (pvz., Nidos

107 pav. Pagrindiniai Radikių gyv. radiniai: 1—11, 18—21 — strėlių antgaliai, 12—15 — gremžtukai, 16, 17 — ašmenėliai, 22, 25 — peiliai, 23 — grandukas, 24 — ietigalis, 26—28 — akmeninių kirvių ir kaplių nuoskalos, 29 — skaldytinis, 30 — rėztukas, 31—37 — keramika

ir kt. Kuršių nerijos gyvenviečių), retušuotas visas dirbinių paviršius. Antgaliai neretušuotu pagrindu jau išnykę, galbūt iš jų likę ankstyvose gyvenvietėse dar pasitaikantys kiek išgaubtu, bet retušuotu pagrindu. Trikampių širdinių — įtrauktu pagrindu (pav. 107 : 1, 2) — daugiau aptinkama viduriniu laikotarpiu (pvz., Radikiuose, Rusiuose, Eiguliuose, Vilkijoje ir kt.) ir paprastai būna retušuotas visas jų paviršius. Ypač gausiai jų buvę Kuršių nerijoje (207, p. 44), kur dauguma gyvenviečių priklausė vėlyvajam laikotarpiui. Rečiau pasitaiko lapelio pavidalo antgalių visu retušuotu paviršiumi ar tik pakraščiais (pav. 107 : 5—7). Jų žinoma iš Šventosios 1A, Radikių ir kt. gyvenviečių. Rombinių antgalių daugiausia ankstyvose gyvenvietėse, pvz., Šventosios 1A ir kt.

Visą Pamarių kultūros egzistavimo laikotarpį (nuo pačių ankstyviausių gyvenviečių — Šventosios 1A iki vėlyviausių — Nidos) išliko trapezinių skersinių antgalių (pav. 107 : 8—11). Dažniausiai tai normaliosios trapezijos retušuotomis šoninėmis briaunomis, tačiau viduriniu laikotarpiu pasirodė ir visu retušuotu paviršiumi (pvz., Radikiuose) (pav. 107 : 8), kurių išliko ir vėliau. Įvairiose gyvenvietėse vis dar aptinkama lancetinius primenančių strėlių antgalių, dažnai tolimų tipiškosioms mezolitinėms formoms, nors būna ir labai panašių į jas (pav. 107 : 18—21).

Ietigaliai siauro lauro lapo pavidalo, retušuotu paviršiumi; randama įvairių laikotarpių gyvenvietėse, tačiau gana retai (pav. 107 : 24).

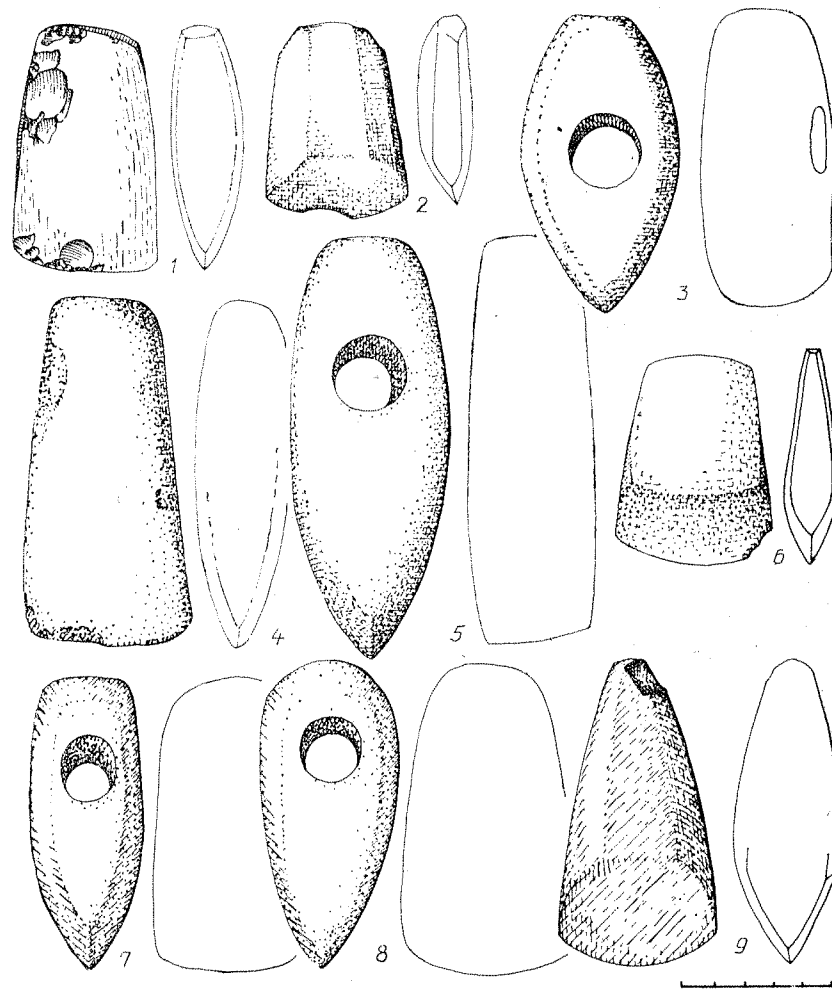
Peiliai yra vienas iš labiausiai paplitusių ir turbūt itin brangių Pamarių kultūros dirbinių tipų. Matyt, į juos buvo kreipiamas daug dėmesio, nes visi pagaminti iš iveržtinio titnago, kai kiti netitnagingų sričių dirbiniai daromi iš vietinių riedulių. Jų būna dvejopų. Tai labai tiesios abiejuose kraštuose retušuotos skeltės dažnai statmenai arba įkypai nusklembtu galu (pav. 107 : 22, 25). Šitokie peiliai neretai dedami į virvelinės keramikos kultūros kapus. Antrasis tipas — lenkti, tartum pusbėnuliniai smailia viršūne, plačiai ir plokščiai retušuoti.

Savitą dirbinių tipą sudaro nelabai aiškios paskirties panašūs į peilius, tik daug storesni *tribriauniai*. Jų šonai, o kartais ir galas retušuoti kaip gremžtukų, o kitas galas storas ir beveik smailus. Jie retušuojami tik iš gerosios pusės. Šie dirbiniai labai būdingi virvelinei kultūrai, jų randama visų laikotarpių gyvenvietėse; vėlyvose, pvz., Nidoje, būna ir gludintais ašmenimis.

Gremžtukai vartojami įvairiausių formų ir dydžių, dažniau — mažiukai (pav. 107 : 12—15). Skiriasi ypač gero darbo ir dailiai gludintais ašmenimis, kartais — net ir šonais, randami vėlyvose gyvenvietėse. Tačiau čia pat būna ir labai nerūpestingo darbo, net su žievės liekanomis. Pasitaiko dar ir tikrų *rėžtukų* (pav. 107 : 30), nemaža *grandukų* (pav. 107 : 23), *grąžtelių* ir įvairių *specialios paskirties* įrankių.

Titnago *kirvelių* gyvenvietėse pasitaiko retai, dažniausiai belikusios jų nuoskalos. Dar aptikta apskaldytų ovalinių kirvelių. Tačiau šiai kultūrai būdingi gludinti storo ovalo ir keturkampio pjūvio (pav. 108 : 1).

Titnago neturtingose pamarių srityse ypač buvo paplitę *kal-telių ašmenėliai*, kuriems gaminti naudotos net smulkiausios tit-

108 pav. Įvairūs kirvių tipai: 1 — keturkampio pjūvio titnaginys; kitokių akmenų rūšių: 2 — įtvėriamasis facetuotas, 3 — baltiškasis laivinis, 4 — įtvėriamasis ovalaus pjūvio, 5 — laivinis kūgine pentimi, 6 — įtvėriamasis keturkampio pjūvio, 7 — baltiškasis keturkampis pentimi, 8 — darbo kirvelis apvalia pentimi, 9 — įtvėriamasis storo ovalo pjūvio (1 — Duokeliai, 2, 9 — Nida, 3 — Rusiai, 4 — Dobrovolė prie Dievogalos upės, 5 — Šukiai, 6 — Neveronys, 7 — Čizai, 8 — Gegiedžiai)

nago nuoskalėlės. Patys gerieji būna keturkampiai, plokšti, iš abiejų pusių retušuotais, kartais — net gludintais ašmenimis, primenantys miniatiūrinius (1—2 cm ilgio) kirvelius (454, p. 12—19). Būna vienagalių ar dvigalių, tiesiais ar gaubtais ašmenimis. Jų rasta visose Pamarių kultūros gyvenvietėse; čia jie dažnai sudaro labai didelę inventoriaus dalį, pvz., Nidoje jų daugiau kaip pusė visų įrankių. Tai rodo, kad buvo gaminama daug dailių smulkių rago, kaulo, o gal medžio dirbinių, apie kuriuos tuo tarpu beveik nieko nežinome.

Pamarių kultūros gyvenviečių kaulo dirbiniai — viena iš mažiausiai pažįstamų sričių. Lietuvoje tyrinėtose šios kultūros paminkluose jų neiškilo. Žinomas tik adiklis iš Nidos (172, p. 148). Daugiau jų rasta ir kitų kultūrų požymių turinčiose gyvenvietėse (žr. p. 224 ir kt.). Mažai papildo ir Lenkijos Pamarių kultūros paminklų medžiaga; kiek daugiau rasta tik Žuceve (216, p. 62, lent. IV; 440, p. 16—18, lent. XI, XII), kur buvo ylių, adiklių, tačiau aptikta ir kaltelių, ilgų keturbriaunių ir tribriaunių ietigalių, iš abiejų galų nupjautų vamzdinių kaulų gabalų, pailgų taškučiais papuoštų plokštelių, kabučių, durklų ir net žeberklų dalių. Net Suchačiuje pasitaikė vos vienas kaulinis gerai gludintais ašmenimis gremžtukas (90, p. 70).

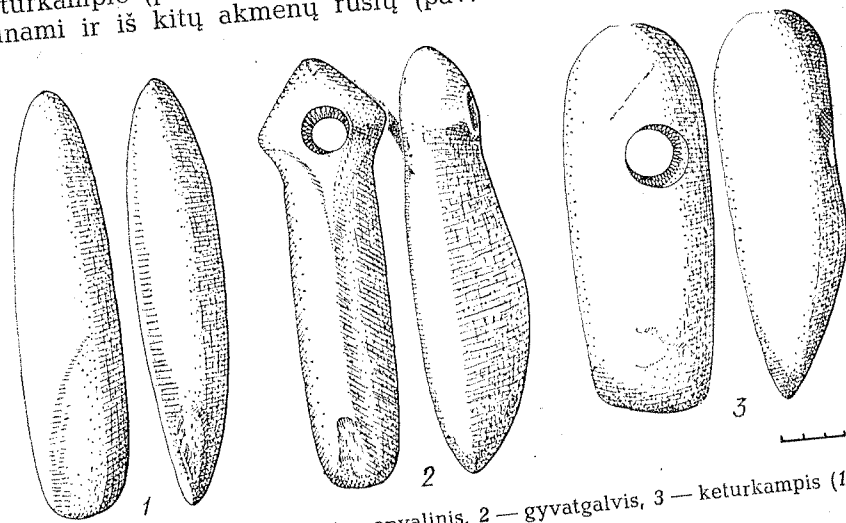
Akmens dirbiniai yra įtvėriamieji ir su skylė kotui kirviai, skobtai, kapliai, buožės. Deja, visi jie dažniausiai rasti atsitiktinai, o gyvenvietėse pasitaiko tik nuolaužos (pav. 107 : 26—28).

Pagrindiniu virvelinės keramikos kultūros gyvenviečių kirvių tipu laikomas *laivinis kovos kirvis*. Lietuvoje galime skirti 2 svarbiausius jų variantus: europinį ir baltiškąjį. Europinis dar vadinamas A, pirmuoju, ankstyvuojų, senuoju, kontinentiniu tipu. Lietuvoje jų būna cilindrine (pav. 105 : 1, 2) arba nupjauta kūgine pentimi (pav. 108 : 5). Ankstyviausi yra kirviai cilindrine pentimi, sudarančia apie ketvirtadalį viso ilgio. Tačiau pasitaiko ir su trumpu ašmenų dalimi — tai, matyt, sudužę ir vėliau pertaisytieji. Pentis retai būna paplatinta į apačią, o ašmenys — beveik pusės rastų kirvių. Paplitę daugiausia pagrindinėje Pamarių kultūros srityje, t. y. vakarų Lietuvoje ir Užnemunėje iki Dubysos ir Nemuno vidurupio, šiek tiek jų yra tarp Nevėžio ir Šventosios (rytinės) aukštupių. Šių kirvių aptikta ankstyviausiuose paminkluose (Šventosios 1A), dalis jų turbūt priklausė suardytiems kapams, nes būna iškastų atskirai. Nupjauta kūgine pentimi pasitaiko rečiau, datuotuose paminkluose neaptikta, o giliai iš žemės iškasti kirviai, atrodo, turėjo priklausyti virvelinės keramikos kultūros kapams.

Baltiški laiviniai kirviai (pav. 108 : 3) yra priplota keturkampio pjūvio pentimi, paprastai tiesiu, retai truputį gaubtu viršumi ir apačia. Jų šonai gerokai paplatinti, tačiau visi aptakios formos. Juose aiškiai galima įžiūrėti ir laivinių europinio tipo kirvių, ir

vietinių kovos bei darbo kirvių samplaiką, todėl jie būna g-ivairūs: aptakiais šonais ir ilga per /mi, nuožulnesniais šonais ir trumpa pentimi ir kt. Baltiški laiviniai kirviai pasirodė, matyt, kiek vėlesnėje Pamarių kultūros fazėje, gražus toks kirvis rastas Rusių gyvenvietėje (pav. 108 : 3), nemaža jų pasitaikė giliai žemėje — iš sunykusių kapų. Jie išsilaikė ir vėliau, pasibaigus akmens amžiui.

Iš Nemuno kultūros Pamarių kultūra buvo perėmusi taip pat tik baltų sričiai būdingus ir kirvelius ilga keturkampe pentimi (pav. 108 : 7). Jų nuolaužų ir sveikų rasta ir šiose gyvenvietėse. Bendras visoms Pabaltijo kultūroms tipas — paplitę ir vėliau kirveliai trumpa *apvalia pentimi* (pav. 108 : 8). Tačiau didžiąją darbo kirvių dalį sudaro įtvėriamieji. Šio laikotarpio titnaginiai būna keturkampio (pav. 108 : 1) ir storo ovalo pjūvio. Tokie patys gaminami ir iš kitų akmenų rūšių (pav. 108 : 4, 6). Tikslai pajūrio

109 pav. Akmeniniai kapliai: 1 — apvalinis, 2 — gyvatgalvis, 3 — keturkampis (1 — Vertelkos, 2 — Šiaulių apyl., 3 — Raziiai)

sričiai būdingi įtvėriamieji facetuoti (pav. 108 : 2) ir stori kiek smailėjančia pentimi bei ryškiai nusklembtais ašmenimis (pav. 108 : 9).

Būdingiausi Pamarių kultūros *kapliai* yra apvaliniai ir gyvatgalviai. Dažniausiai jie labai gerai gludinti, nors apvalinių pasitaiko (pvz., Nidos gyvenvietėje) tik dailiai nutašytų. Apvalinių kaplių rasta Pamarių kultūros gyvenvietėse arba prie jų (pvz., Eiguliuose, Rumšiškėse, Samantonyse, Nidoje ir kt.) (pav. 109 : 1). Gyvatgalviai — savitas tipas; jų nugarėlė dažniausiai labai iškilė, ašmenys siaurūčiai, o aplink skylę kotui aiškus į gyvatė galvutę panašus paplatinimas. Lietuvoje jų (kartu su nuolaužo-

mis) žinoma apie 50*. Tipologiškai galima kalbėti apie įvairius variantus (pav. 109:2): neišskirta galvute tik aukštu nugarėlės gūbriu, labai ryškia galvute vis dar su gūbriu ir didele suplokštėjusia galvute bei vos pastebimu gūbriu. Mėginta nustatyti jų tipologinę seką (103; 109; 206). Atrodo, kad jie, kaip ir dauguma Pamarių kultūros dirbinių, ilgai egzistavo kartu, nors ankstyviausiais tektų laikyti neryškia galvute, bet jau aukštu nugarėlės gūbriu, viduriniu laikotarpiu dar prisideda patys dailieji — ryškia galvute ir aukštu gūbriu kapliai, vėlyviausi — suplokštėje. Jų nuolaužų rasta ne vienoje vėlyvojo akmens amžiaus gyvenvietėje: pvz., Šarnelėje, Radikiuose (pav. 107:27), Vanagiškiuose, Mateliuose, Nidoje ir kt. Kiti — paprastieji — kapliai (pav. 109:3) būdingi įvairioms kultūroms.

Keramiką labai savita ir būdinga vien šiai kultūrai. Visi puodai plokščiadugniai. Molio masėje yra tikrai mineralinių priemaišų: dailesnių ornamentuotų puodų — smėlis arba labai smulkiai grūstas granitas, didžiųjų ūkinių — gana stambus granitas; retkarčiais pasitaiko ir šamoto (grūstų puodų šukių trupinių) priemaišų.

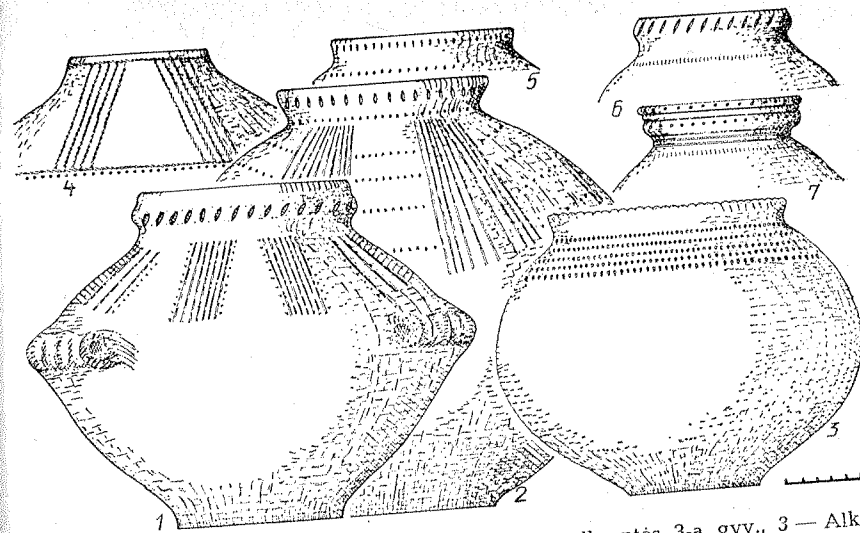
Visą Pamarių kultūros egzistavimo laikotarpį ji mažai keitėsi, tačiau statistiškai galima pasekti šiojią tokią puodų formų ir ornamentikos raidą. Naujai atsiradę tipai bei ornamentikos motyvai tik papildydavo turimuosius, neišstumdavo jų. Todėl nei puodų formų, nei pavienių ornamentų neįmanoma datuoti. Galima tik pastebėti, kad ankstyvose gyvenvietėse puodų tipų mažiau ir ornamentai kuklesni. Vėliau pamažu gausėjo įvairių tipų ir jų variantų, ornamentai darėsi sudėtingesni, tačiau išliko ir ankstyvieji. Po tokio suklestėjimo akmens amžiaus pabaigoje pastebimas trumpas ir labai staigus ornamentikos ir puodų formų suprastėjimas.

Keramiką galime skirstyti į 6 pagrindines tipų grupes, kurios savo ruožtu dar dalijasi į pogrupius ir variantus, ir kartais vienoje grupėje jų būna gana įvairių.

Amforos (pav. 110) yra vienas iš būdingųjų Pamarių kultūros keramikos tipų, nors gyvenvietėse jų nedaug, tai virvelinės keramikos kultūros kapų radiniai. Iš esmės jos gana vienodos: tai rutulinis puodas siaura anga, trumpu kakliuku ir mažu dugniuku. Puodas kartais atrodo kiek priplotas iš viršaus, rečiau — truputį patemptas į viršų. Amforos būna su ašomis ant pilvelio, ant petelių ar visai be jų. Deja, iš likusių šukių ne visuomet galima nustatyti variantą. Pogrupis nenusako chronologinės sekos.

Pirmoji amforų grupė yra su puošniomis ašomis (dviem, rečiau — keturiomis) ant pilvelio, vadinamojo Saksų—Tiuringijos

* Čia įskaičiuoti ir vadinamieji kurpaliniai kapliai, kurių Radikių, Vanagiškių ir kt. gyvenvietėse rasta tik nuolaužų. Nuo gyvatgalvių skiriasi tuo, kad šoninės briaunos ne visai lygiagrečios, o kiek plėtančios į viršų.

110 pav. Amforos: 1 — Šventosios 1A gyv., 2 — Juodkrantės 3-a gyv., 3 — Alksnynės 1-a gyv., 4—7 — Nidos gyv.

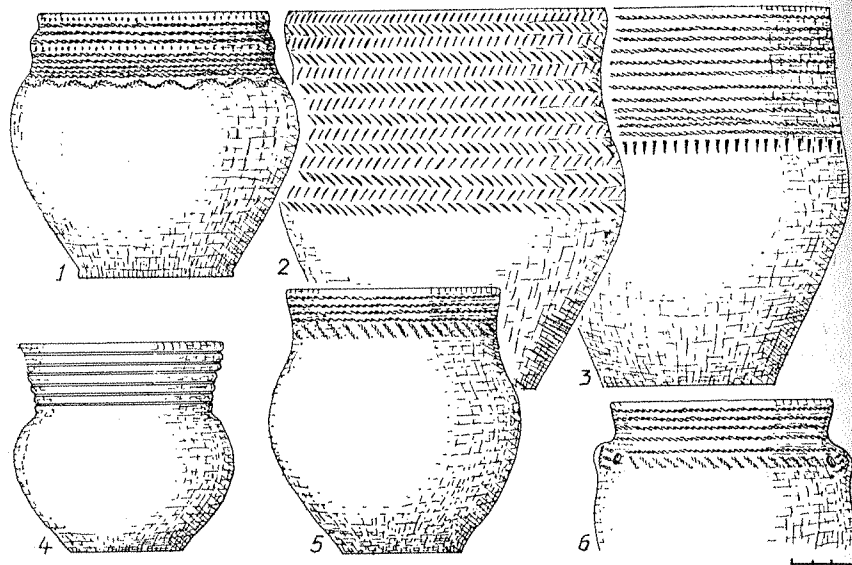
tipo, arba įraižų pluoštais puoštosios. Ryškiausias pavyzdys iš Šventosios 1A gyvenvietės (pav. 110:1). Amforos kakleli dabino rumbas su įkartomis, ant petelių — įraižų pluoštai su mažais kabliuko pavidalo išpaudėliais pakraščiuose. Kuršių nerijos gyvenvietėse būta ir daugiau šio tipo amforų, kartais sudėtingai papuoštų net žemiau pilvelio linijos (104, pav. 218, 220). Vienos tokios labai plonomis sienelėmis šukių rasta ir Nidoje, tik jos ašos neaiškios. Iš Juodkrantės žinoma ir be ašų šio tipo amfora (pav. 110:2).

Antrosios grupės amforų ašelės ant petelių, tuoj po kakleliu. Tokių nedidelių amforėlių rasta Šventosios 2A gyvenvietėje. Jos neornamentuotos, labai lygiu paviršiumi, tik priplotu dugneliu (pav. 100:1), artimos rutulinių amforų kultūros radiniams. Kakleliai kartais puošiami virvelėmis ar grūdėlių pavidalo išpaudėliais. Panašiam tipui galbūt skirtina ir visai kitokia amfora, kurios tik kaklelis rastas Nidoje, — ant petelių ji turėjo dvigubas ašas.

Trečiosios grupės amforos be ašų, puošiamos labai įvairiai. Jos paprastai mažos — nuo 8 iki 30 cm skersmens. Atrodo, kad ankstyvesnės — iš Alksnynės, Pervalkos ar kitų nepažymėtų Kuršių nerijos vietovių (104, pav. 181a, 219, 232, 235, 236) (pav. 110:3), taip pat iš rytų Lietuvos gyvenviečių — turėjo labai trumputį ir šiek tiek atloštą kaklelį, o jau vėlyvųjų, pvz., iš Nidos (pav. 110:4—7), kaklas gana aukštas ir tiesus. Visos puoštos grūdėlių ir pleištukų išpaudėliais, bet būna ir virvučių, ir įmantresnių raštų.

Didžiausią puodų grupę sudaro įvairios taurės (pav. 111). Tai ryškiau ar ne taip ryškiai S pavidalu profiliuotomis sienelėmis labai įvairaus dydžio puodai ir puodeliai. Galima skirti keletą variantų, nors tarp jų dar yra įvairiausių pereinamųjų formų.

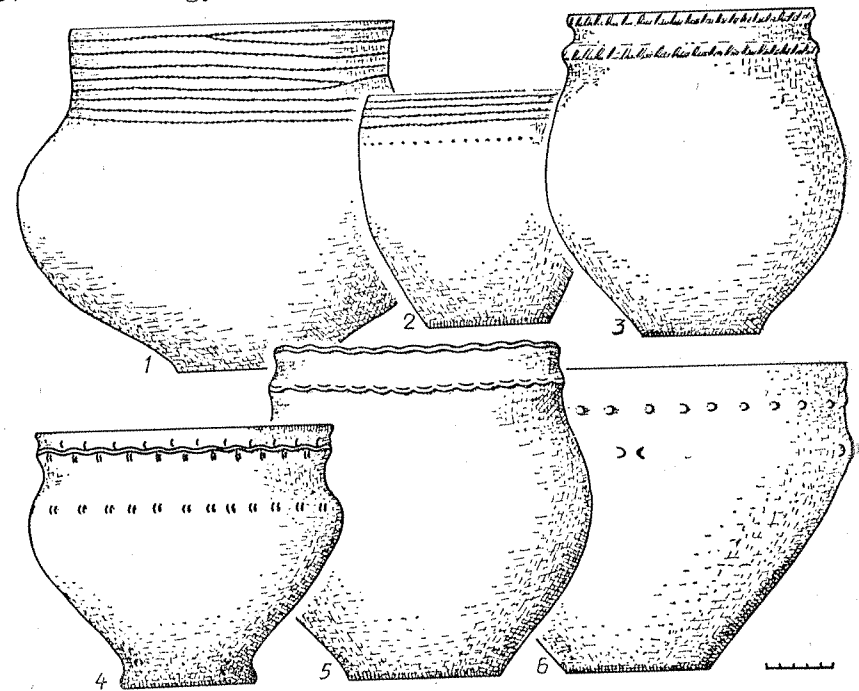
111 pav. Taurės: 1, 5, 6 — Nidos gyv., 2—4 — Šventosios 1A gyv.

Visuotinai paplitęs būdingiausias virvelinių taurių tipas yra neaukšti, truputį S pavidalu lenktomis sienelėmis puodeliai. Jų aptinkama visą Pamarių kultūros egzistavimo laikotarpį visose gyvenvietėse: nuo Šventosios 1A (pav. 111 : 3) ir 2A iki Nidos (pav. 111 : 5) ir kitų Kuršių nerijos paminklų, taip pat krašto gilumos gyvenvietėse. Šitokios taurės dažniausiai puošiamos virvelių juostelėmis aplink kaklelį, užbaigiant ties peteliais taškiukų, įraiželių, pleištukų ar trikampių kuteliais. Ankstyvų taurių, ypač platesne anga, horizontalių virvelių juosta kartais 4 vietose perkertama vertikalių virvelių pluoštais. Virvelių motyvą kartais pakeičia dantukų juostelė (tariamoji virvelė) — apskritų ar keturkampių išpaudų eilutė, kurią, manoma, išpaudžia ratuku ar lentele karpytais pakraščiais. Šie išpaudai ypač būdingi ankstyvųjų paminklų, pvz., Šventosios 1A gyvenvietės taurėms, ir beveik nepasitaiko vėlyviausiuose — pvz., Nidos. Ir priešingai, taurių su lygiomis juostelėmis daugiau būna vėlyvuosiuose paminkluose. Jos dažnai ornamentuojamos ir vadinamosios gulsčios eg-lutės (arba žuvies ašakų) įraižų motyvais (pav. 111 : 2), kurie su kitais nekombinuojami ir dažnai dengia ne tik puodo kaklelį, bet

ir pilvelį net iki dugno. Daugiau jų ankstyvesnėse gyvenvietėse. Vėlyviausiuose paminkluose iš virvelių bei įraižų komponuojami sudėtingesni raštai: virvelių pluoštai aprėminami įvairiais išpaudėliais, dažnai pasitaiko trikampių, įstrižai užpildytų virvelių eilutėmis, kartais jie įeina vienas į kitą, susidaro vadinamasis parketinis raštas, daugiau aptinkamas pietryčių Lietuvoje.

Antrąją didelę grupę sudaro taurės trumpu stačiu kakliuku ir užkirstais peteliais (pav. 111 : 1, 6). Užkirtimas labai nevienodas: yra daug pereinamųjų tipų tarp S profilio taurių ir šių. Su ryškesniais peteliais daugiau aptinkama vėlesniuose paminkluose, kuriems ypač būdingi kiaušinio pavidalo puodai neaukštu ornamentuotu kaklu. Šventosios 1A gyvenvietėje jų kaip ir nėra, daugiausia — Nidoje (pav. 111 : 1, 6), kartais jų kaklelis gana aukštas, tuomet įvairiau ir puoštas. Šio tipo puodai ypač dažnai turi žemus rumbelius su įkirtelėmis. Vienas toks kiaušinio pavidalo puodas iš Šventosios 9-o ploto užtvankos visas papuoštas vadinamosiomis skaitytuvų pavidalo kriptėmis — patiems vėlyviausiems virveliniams paminklams būdingu ornamentu.

Savita, tuo tarpu Lietuvoje vienintelė žinoma taurelė apvaliu pilveliu, vos priplotu dugniuku ir gana aukštu giliomis lygiomis juostelėmis pagražintu piltuvėlio pavidalo kakliuku rasta Šventosios 1A gyvenvietėje (pav. 111 : 4).

112 pav. Ankstyvosios plačiaangės puodynės. Šventosios 1A gyv.

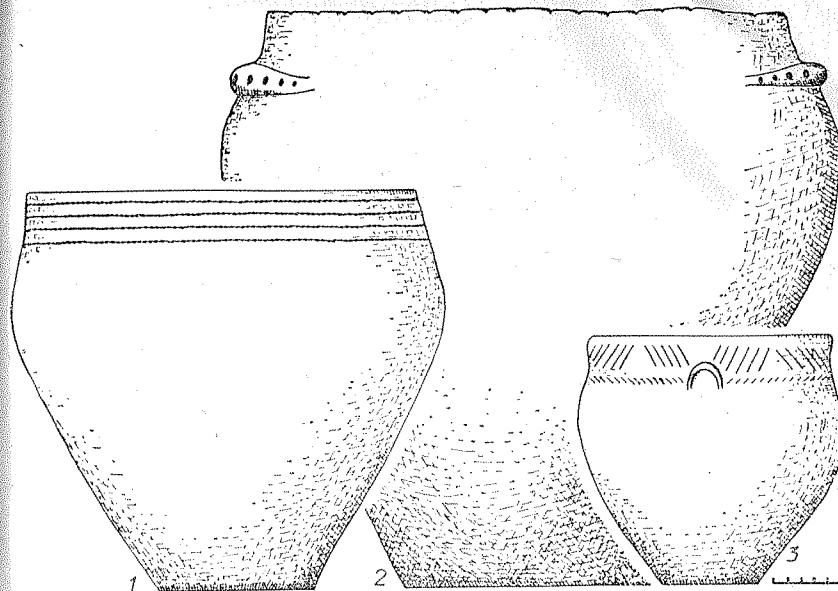
Tarp amforų ir taurių įsiterpusios įvairios *placiaangės puodynės* (pav. 112), turinčios ir vienai, ir kiti grupėi būdingų bruožų, tačiau yra ir visai savitų. Paprastai jos būdavo gaminamos iš grubesnės molio masės, todėl mažiau ir ornamentuojamos. Daugiausia gražintos prilipdytais rumbais, iškilimais ar įgnybimais, kartais ir virvelių eilutėmis. Dažnai jas puošia vien tik ašos. Placiaanges puodynės galima suskirstyti į keletą ryškesnių variantų, tačiau tarp jų yra daugybė pereinamųjų formų. Kai kurios mažai skiriasi net nuo giliųjų dubenų. Puodynėmis vadinsime tas, kurių aukštis didesnis už plotį.

Pirmajam variantui galima būtų skirti ryškius ar ne tokius ryškius S profilio puodus išpūstu pilveliu ir siauru dugniuku (pav. 112: 1, 3, 5), primenančius amforas. Su jomis sieja ir gerokai išmaugtas kaklelis. Tačiau angos plačios. Tai aiškiai hibridinis tipas, nuo taurių ir amforų besiskiriantis dydžiu. Ankstyvųjų gyvenviečių, pvz., Šventosios 1A, Alksnynės ar Juodkrantės, tokios puodynės dažniausiai dar nelabai didelės, o Nidos daug didesnės. Tačiau Šventosios 1A gyvenvietėje buvo ir labai dailių neaukštų, į dubenis (ar kraterius) panašių puodynų (pav. 112: 4, 6), kurių vėlesnėse gyvenvietėse jau nepasitaikė. Jos gražinamos virvelėmis, kai kuriais iš amforų pasiskolintais motyvais, bet specifinis puošimas yra rumbai — retkarčiais lygūs, bet dažniausiai gnaibyti, banguoti, pagražinti išpaudėliais. Tokių puodynų rasta įvairių laikotarpių Pamarių kultūros gyvenvietėse, ir jos sudaro vieną būdingiausių šios kultūros bruožų. Ankstyvosiose aptikta jų tik su mažais spurgeliais, kartais — su skylutėmis, o vėlesnėse — dažnai su plokščiomis pusapvalėmis ašomis, taip pat papuoštomis gnaibymais.

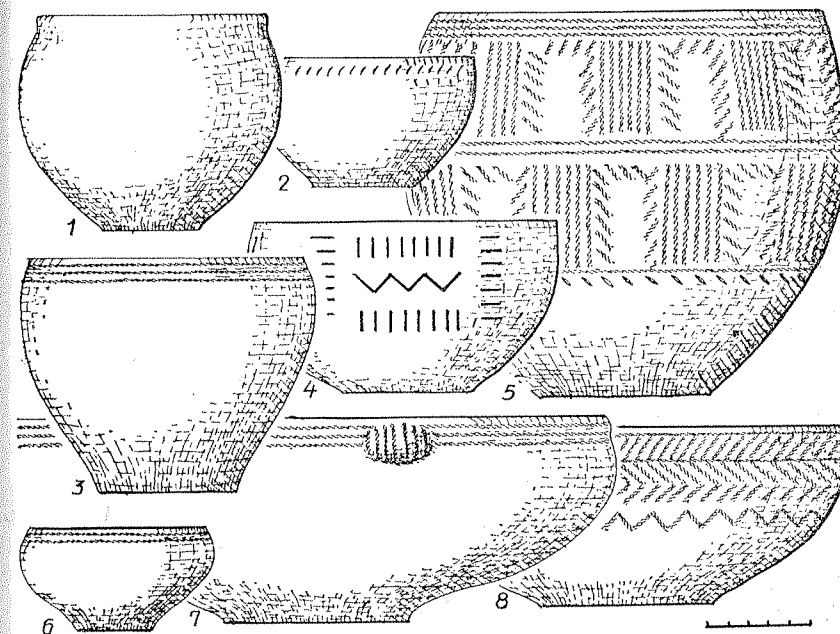
Antrasis variantas paprastesnis. Tai didžiuliai, beveik piltuvo pavidalo puodai tiesiu statmenu, retai truputį profiliuotu kakliuku (pav. 113). Šventosios 1A gyvenvietėje jų dar maža, ir puodai apie 30 cm aukščio; tuo tarpu Nidoje dideli — iki 90 cm aukščio ir 60 cm skersmens anga. Jie paprastai nepuošiami, tik ankstyvųjų kaklelis kartais padabinamas iš vidaus išspausiais spurgais (pav. 112: 6). Vėlyvieji paprastai turi po 2 rago pavidalo ašas (pav. 113: 2).

Galima kalbėti ir apie trečiąją puodynų variantą — tai visai neišskirtu kakliuku, kiek gaubtu liemeniu, maišo pavidalo formiai puodai (pav. 113: 1). Retai pasitaiko keliomis virvelių eilutėmis puoštu pakraščiu, dažniausiai visai negražinti. Šioms puodynėms būdingos pasagos pavidalo ašos — užkabos. Tokių puodynų rasta Nidoje, prie Juodkrantės (104, pav. 206) ir kt. (pav. 113: 3).

Apskriti gana skirtingų pavidalų *dubenys* sudaro didelę visų laikotarpių gyvenviečių inventoriaus dalį (pav. 114). Daugiausia būna gilių, beveik tiesiomis sienelėmis, neišmaugtu arba tik tru-

113 pav. Vėlyvosios placiaangės puodynės. Nidos gyv.

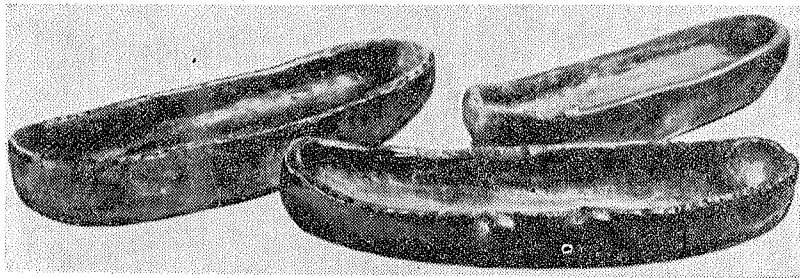
114 pav. Dubenys ir žemos puodynės: 1, 2, 4, 6–8 — Nidos gyv., 3 — Šventosios 1A gyv., 5 — Juodkrantės 3-a gyv.

putį įsmaugtu kakleliu ir siauru dugniuku. Jų aukštis vos trečdaliu ar ketvirtadaliu mažesnis už skersmenį (pav. 114:1—3).

Antrajai grupei priklauso plokšti žemi apskriti dubenėliai tiesiu truputį įsmaugtu ar į vidų lenktu kakliuku. Jų dugnelis labai mažytis, dažniausiai ryškiai atskirtas nuo šonų (pav. 114:6—8). Paprastai puošiami tik keliomis virvelių eilutėmis pakraštyje, su 2 ašėmis priešpriešiais, kartais be jų. Daugiausia dubenėlių rasta Nidoje, senuosiuose rinkiniuose žinoma iš Juodkrantės apylinkių (104, pav. 197). Radikių gyvenvietėje aptikta dubenėlių šukių, papuoštų eglutės įraižomis (pav. 107:34), šiaip jau nebūdingomis šiam tipui. Kartais dubenėliai būna visai žemučiai, o ašelės prilipdytos tarsi iš apačios. Tokių rasta Nidoje ir kitose vėlyvose gyvenvietėse.

Trečiasis dubenėlių variantas — rutuliniai puodukai nupjautu viršumi. Jie be ašelių, tačiau dažnai ypač puošnūs (pav. 114:4, 5). Jų žinoma tik iš pačių vėlyviausių gyvenviečių. Pagražinti sudėtingais šachmatiniais virvelių išpaudų raštais arba puošnėmis gilių stulpelių išpaudų kombinacijomis.

Pailgi dubenys, literatūroje dažnai dar vadinami vonelėmis, sudaro atskirą Pamarių kultūrai ypač būdingą grupę. Jie nevienodos formos, taigi ir ne tos pačios paskirties. Nedidelė dalis yra ovalių dubenėlių (pav. 115). Būna net visai mažiukų žemo-

115 pav. Pailgi dubenėliai-šviestuvai. Nidos gyv.

mis, kartais aukštesnėmis ir kiek atloštomis briaunelėmis, plokščiais dugniukais, neornamentuotų. Geriau išlikusių turime iš Nidos. Jie galėjo būti vartoti įvairiems tikslams: mažieji gal vaisiams ar dažams saugoti, o didesnieji — kaip šviestuvai-spingsulės. Kai kurių dubenėlių pakraščiai iš vidaus apdege, o dugnas, apsemtas tauku, — švarus. Į taukus primerkdavo samanų ir jas uždegdavo (413).

Antroji pailgų dubenėlių grupė lygiagrečiais šonais ir bent iš vidaus gaubtais dugnais. Dažnai būna matyti, kad jie padaryti iš molio gabalą išpaudžiant kulną, o paskui abi dalys sujungiamos. Kartais abiejų galų apačioje būna grioveliai, kad ant kartelių padėti dubenėliai tvirčiau stovėtų. Paprastai irgi nepuošiami, ret-

karčiais tik jų briaunos rautytos įstrižai ar skersai. Kai kurių galai būna pakilę kaip laivelio.

Trečiajai grupei priklauso kampuoto pjūvio, plokščiais dugnais dideli, platūs, ilgi dubenėliai. Taip pat tik irantymais puoštos jų briaunos, o šone iš vienos pusės pasitaiko 1—3 gūbreliai. Jie kartais būna iki 50 cm ilgio. Dugne dažnai matyti skersinės braukos, kurių kažkam turbūt reikėjo. Niekaž nebūna aprūkę ir primena indus druskai garinti.

Mažieji puodukai, greičiausiai geriamieji, tiesiais ar kiek įgaubtais krašteliais, kartais panašūs į labai suprastėjusias taurės ar dubenėlius. Jie nepuošiami, nebent po briauna išpaudžiama kokia virvutė arba duobučių eilutė. Būna ir visai miniatiūrinių. Rasta įvairiose gyvenvietėse.

Chronologija ir etapai nustatomi iš radiokarboninių datavimų ir gyvenviečių topografinės padėties. Ankstyviausios datos yra ir iš tipologiškai ankstyviausios Šventosios 1A gyvenvietės — paskutinysis III tūkstantmečio pr. m. e. ketvirtis*. Pirmojo etapo gyvenviečių randama žemai prie vandens. Limnėjinė transgresija, matyt, priverstė trauktis toliau į krašto gilumą. Gyvenvietės paplito ir toliau į rytus palei didžiąsias upes su aukštais krantais. Iš to laikotarpio svarbiausios prie Nemuno yra Vilkijos, Veršvų, Laumėnų ir kt. gyvenvietės, prie Neries — Eigulių, Radikių, Skarulių, Rusių, Mitkiškių ir kt. Jas galima sieti su transgresijos data — apie 2000 m. pr. m. e. Tai patvirtina ir kai kurių paežerių virvelinės keramikos kultūros gyvenviečių datos bei radimo aplinkybės. Transgresijos laikotarpiui skiriama Širmės kalno 1-a gyvenvietė aukštame Biržulio ežero krante**. Prie Kretuono ežero gyvenvietės su virveline keramika (Kretuono 1A, Pakretuonės 1A, Kretuono 2-a) buvo įsikūrusios per antrąją suborealinę transgresiją. Jų kultūriniai sluoksniai gulėjo virš Narvos kultūros (Kretuono 1B, Pakretuonės 1B) kultūriniu sluoksniu. Ant Jaros upės terasos toje pačioje vietoje kaip ir serosios (Jaros 1B, 2B) buvo įsikūrusios ir Jaros 1A bei 2A gyvenvietės.

Po transgresijos vėl imta kurtis žemai prie vandens; gyvenvietės datuojamos II tūkstantmečio pr. m. e. pradžia. Vienas iš ryškesnių šio laikotarpio paminklų yra Šventosios 9-o pločio užtvanka***. Vėlyviausios datos yra iš Nidos gyvenvietės, jau siekiančios antrąjį II tūkstantmečio pr. m. e. ketvirtį****. Jis ir

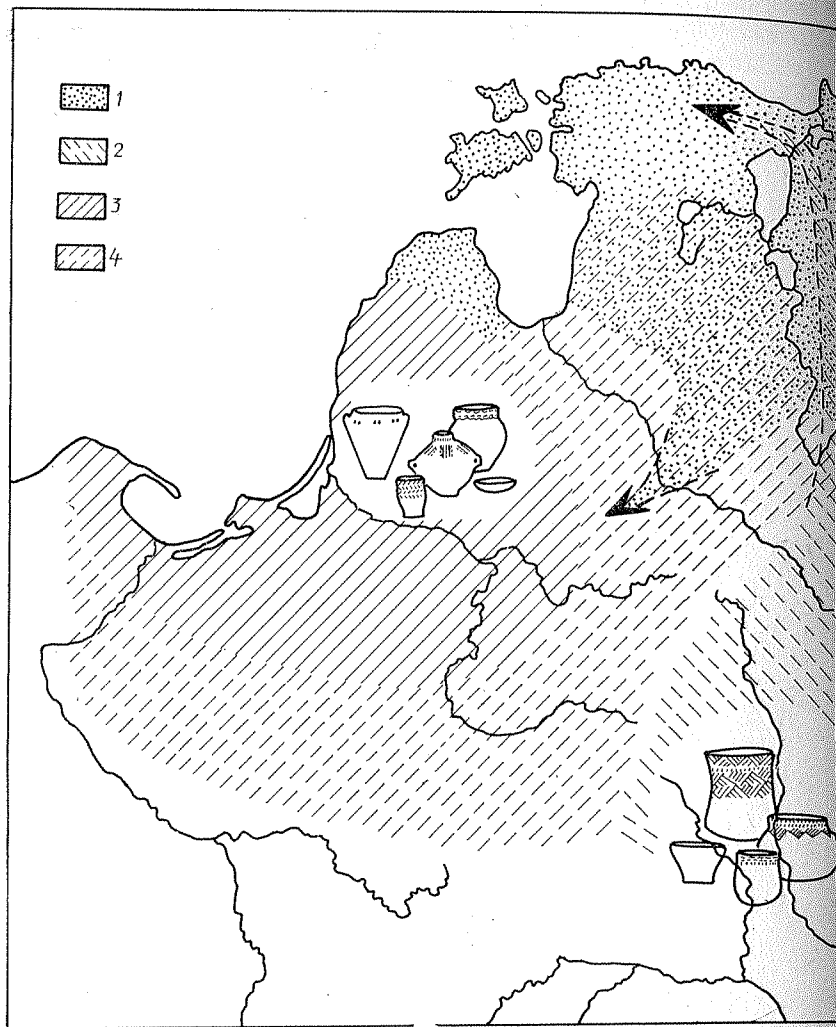
* Vs—22 4100±100 m. nuo dabarties (2150 m. pr. m. e.); TA—246 4120±80 m. nuo dabarties (2170 m. pr. m. e.); LE—835 3860±50 m. nuo dabarties (matyt, kiek pavėlinta).

** Vs—319 4070±80 m. nuo dabarties (2120 m. pr. m. e.).

*** Vib—8 3860±90 m. nuo dabarties (1910 m. pr. m. e.).

**** Vs—320 3470±70 m. nuo dabarties (1520 m. pr. m. e.) ir Bln—2592 4070±50 m. nuo dabarties (2120 m. pr. m. e.). Pirmoji data, atrodo, kiek pavėlinta, antroji — paankstinta, nes analizėms naudotą medžiagą galėjo užteršti vėlesni apšėmimai.

116 pav. Pamarių ir kaimyninių kultūrų paplitimas: 1 — šukinės duobelinės keramikos kultūra, 2 — Padneprės kultūra, 3 — Pamarių kultūra, 4 — Pamarių kultūros įtakos sritis

laikomas neolito ir žalvario amžiaus riba. Tai patvirtina ir Latvijos Lagazos gyvenvietės radiokarboninės datos, svarbios tuo, kad minimoje gyvenvietėje, visa kuo dar būdingoje vėlyvajam neolitui, rasta jau ir samtukų žalvariui lieti (515, p. 121).

Chronologiškai galime kalbėti apie 3 etapus, tačiau kultūriškai jų atskirti neįmanoma, nes transgresijos laikotarpis buvo

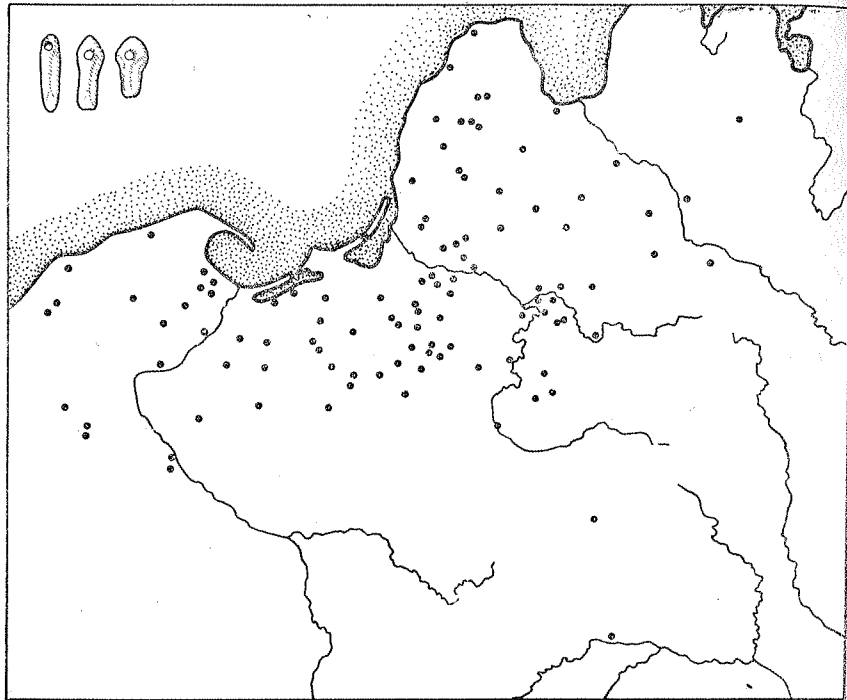
per trumpas savitam kultūros horizontui susidaryti. Jis taip ir liks pereinamuoju dviejų pagrindinių — ankstyvojo ir vėlyvojo — tarpiniu.

Paplitimas gali būti suprantamas dvejopai: kaip tikrosios Pamarių kultūros ir jos įtakos zonos. Gryną kultūrą randame tik pamariais — prie Aistmarių (daugiausia rytiniame krante), Kuršių nerijoje ir toliau pajūriu į šiaurę iki pat Latvijos. Kaip minėta, per maksimaliąją transgresiją šio tipo gyvenvietės didžiosiomis upėmis paplito ir toliau į rytus (pav. 116).

Pamarių kultūros įtaka daug platesnė. Apie ją galime spręsti iš šio tipo kultūros keramikos įtakos kitoms keramikos rūšims. Pavienių gyvenviečių kartais būna ir gerokai nutolusių nuo pagrindinės paplitimo srities (pajūrio) ir, jei nėra kitų radinių, pagal jas ribos nereiktų brėžti. Pvz., tokia toliausia į vakarus esanti gyvenvietė žinoma pačiame Vokietijos DR šiaurės vakarų kampe netoli Šverino, prie Malchino ežero (343, p. 57—63). Tačiau įtakos sritį nustatome remdami ne vien tik keramika, bet ir specifiniais akmens dirbiniais: pvz., kirvelių keturkampe pentimi, baltiškų laivinių kovos kirvių ir gyvatgalvių kaplių paplitimu. Apie pirmuosius 2 akmens dirbinius galime kalbėti tik apytikriai, nes niekur neužfiksuota ir yra žuvusi visų periferinių sričių, pačių svarbiausių riboms nustatyti, medžiaga. Kirveliai iš pradžių keturkampe pentimi, kaip jau seniai pastebėjo A. Europens (4, p. 10), yra aiškiai baltiški, paplitę prie Dauguvos ir Nemuno. Kiek toliau į šiaurę jų labai reta, o ir tie jau daugiausia nebe akmens amžiaus. Baltarusijoje jų žinoma tik Gardino srityje. Iš paskelbtos medžiagos visai nematyti, kaip toli jie paplitę į pietus ir pietvakarius. Kiek aiškiau galime nusakyti baltiškų laivinių kirvelių paplitimą. Artimesnių europiniam tipui variantų daugiau vakarinėse srityse, o rytinėje Lietuvos dalyje ir į šiaurę nuo Dauguvos aptinkama jau labiau nutolusių, panašesnių ir paprastus darbo kirvelius, ir jų chronologiją labai sunku nustatyti, nes išlieka ir piliakalnių laikotarpis. Jie būdingi ir Kaliningrado srityje, ir su ja besiribojančiai šiaurės rytų Lenkijai. Baltarusijoje daugiausia jų Gardino srityje. Literatūroje kirveliai keturkampe pentimi dažnai suplakami su panašiais Padneprės kultūros kirveliais apvalia pentimi. Tai rodo, kad toliau laiviniai kirviai įvairiose srityse rutuliojosi panašia kryptimi. Ir tik jų proporcijos bei kai kurie niuansai padeda išvesti šių kultūrinių sričių ribą. Ryškiau mums rūpimą sritį padeda apibrėžti gyvatgalvių kaplių paplitimas (pav. 117). Šiaurėje tolimiausia riba yra Latvijos Madonos rajonas, vakaruose — Oderio upė (217, p. 297 ir kt.; 239, p. 272, pav. 1, 2), tačiau daugiausia jų Gdanskos ir Olštyno vadijose, pietuose — ypač Gardino srityje, bet pavieniai, tiesa, gana nutolę kirveliai siekia Polešę (509, lent. X : 1). Rytuose tolimiausi taškai — Kėkštai, Breslaujos raj., ir Pskovas (Daumanto miestas).

Taigi pagal visus šiuos radinius galime apibrėžti Pamarių kultūros įtakos zoną (pav. 116). Pietvakariuose ji siekia iki Visios (su atsisakojimais iki Oderio), pietuose — iki Pripetės, rytuose — iki Dnepro baseino, šiaurėje nedaug peržengia Dauguvą. Pakraščiuose susitinka su kitomis, dažniausiai taip pat virvelinės keramikos kultūromis, tačiau kartais į jas įsiterpia svetimos kultūros (255, p. 339, pav. 206).

117 pav. Gyvatgalvių kaplių paplitimas

Kilmės teorijų būta daug ir gana įvairių. Dažniausiai nagrinėjami Pamarių kultūros ryšiai su įvairiomis senesnėmis kultūromis, ir tai viena, tai kita laikoma turėjusi daugiausia įtakos. Tačiau dar nemaža neišaiškintų dalykų, todėl įvairios teorijos tėra hipotezės. Pripažinus, kad Pamarių kultūra susidarė ne iš vienos, kaip pagrindine laikoma tai vidurio Vokietijos virvelinė (207, p. 154 ir kt.), tai rutulinių amforų kultūra (385, p. 268—296), pagaliau net Padneprės (525, p. 16). Tuo tarpu iš Lietuvos medžiagos atrodo, kad mūsų pažįstama Pamarių kultūra susidarė čia vietoje, o su kitomis virvelinės keramikos kultūromis (net ir Pa-

dneprės) ją siejo tai, ką visos paveldėjo iš bendrojo horizonto. Su kai kuriomis jungė ir kaimyniniai mainų ar net kultūrinės įtakos ryšiai, tačiau jau vėlesni, kai Pamarių kultūra buvo susiformavusi.

NEMUNO KULTŪROS LIKIMAS

Nemuno kultūros paplitimo srityje — pietryčių Lietuvoje — aptikta nemaža titnago dirbinių, ypač trikampių bei širdinių plokščiai retušuotų strėlių antgalių, tiesių ir riestų peilių, keturkampio pjūvio titnaginių kirvelių ir kt., būdingų virvelinės keramikos kultūroms. O laivinių kirvių labai maža, kiek daugiau tik prie Nemuno ir Užnemunėje. Beje, ir virvelinės keramikos kultūros gyvenviečių tuo tarpu čia žinoma tik iš smiltynų. Kultūriniai sluoksniai dažnai apnaikinti, tad kartais sunku juos skirti. Ir keramika tokioje dirvoje išlieka prastai. Šiuo laikotarpiu galime pasekti trejopo tipo paminklus. Tačiau ne visada įmanoma pasakyti, kokie jų chronologiniai santykiai. Vienuose randame vien virvelinės keramikos kultūros dirbinių kompleksą, kituose — tik jos elementų vietinėje kultūroje, o trečiuose — gryną Nemuno kultūros tęsinį.

Atrodo, kad ankstyviausios virvelinės keramikos kultūros gyvenvietės šioje srityje bus atsiradusios per limnėjinę transgresiją, nes didžioji trikampių širdinių antgalių bei ilgųjų peilių dalis aptikta kaip tik ant aukštųjų terasų, kur šių gyvenviečių sluoksniai dažnai būna susimaišę su vėlyvais mėzolitinių ir net paleolitinių. Nėra tik ankstyvojo neolito dirbinių. Todėl šiuose aukštuose krantuose ir galima ieškoti tikrojo virvelininkų palikimo. Pvz., nedidelis, bet grynas virvelinis kompleksas rastas Netiesų 1-os gyvenvietės viršutiniame (A) kultūriname sluoksnyje. Keramikos likę tik smulkios šukelės, o iš titnago dirbinių yra ypač dailių pailgų antgalių, plokščiai retušuotų daugiausia iš blogosios pusės, didelio ietigalio ar durklo dalis, peilių (pav. 118: 1—5). Panašių titnago radinių buvo ir kitose išpustytose aukštųjų terasų stovyklose: Maksimonių 1-oje, Merkinės 1-oje ir kt.

Ir po transgresijos dar kai kur buvo vien virvelinės keramikos kultūros gyvenviečių. Tokia reiktų laikyti Dubičių 2-os (Paėžerio) gyvenvietės viršutiniame sluoksnyje aptiktąją. Nors iš mažų šukelių sunku pasakyti apie puodų formas, tačiau matyti buvus paprastų mažai profiliuotų taurelių, išpustų plačiaangių puodinių atloštu kaklu, nebūdingų kitoms Lietuvos sritims, ir gana plokščių dubenėlių (pav. 119: 3, 6—8, 10, 11). Ornamentikos motyvų nedaug: ryškios virvelės, išpaudėliai perskeltu kauliuku ir įraižos. Virvutės grupuotos skersinėmis juostelėmis ant kakliuko ir parkėtinu raštu ant atlošo. Įraižos eina skersai aplink kak-